

DECEMBER '25

**TARİH ALANINDA
ULUSLARARASI DERLEME,
ARAŞTIRMA VE ÇALIŞMALAR**

EDİTÖR

DOÇ. DR. NESLİHAN BOLAT BOZASLAN

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi

Birinci Basım / First Edition • © Ankara 2025

ISBN • 978-625-8559-83-5

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz. The right to publish this book belongs to Serüven Publishing. Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak

Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ANKARA

Telefon / Phone: 05437675765

web: www.seruvenyayinevi.com

e-mail: seruvenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 47083

TARİH ALANINDA ULUSLARARASI DERLEME, ARAŞTIRMA VE ÇALIŞMALAR

EDİTÖR

DOÇ. DR. NESLİHAN BOLAT BOZASLAN

İÇİNDEKİLER

SİYASAL LİBERALİZM BAĞLAMINDA HÜRRİYET PARTİSİ'NİN KURULUŞU, PROGRAM VE İDEOLOJİSİ	7
---	---

Alpaslan ÖZTÜRKÇİ

27 MAYIS 1960 ASKERİ DARBEŞİNE GİDEN SÜREÇ.....	21
---	----

Bahattin Demirtaş

OSMANLI DÖNEMİNDE TAHRİR KAYITLARINA GÖRE KÜTAHYA SANCAĞI ALTINTAŞ NAHİYESİ	39
--	----

Lokman AYDIN

ASKERİ VE DİPLOMATİK İLİŞKİLER BAĞLAMINDA ESKİ TÜRKLERDE HABERLEŞME	55
--	----

Mehmet Mandaloğlu

TARİHSEL SÜREÇTEN STRATEJİK MÜTTEFİKLİĞE: TÜRKİYE- AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNDE KÜLTÜREL DİPLOMASİ	69
---	----

Oğuz Kağan BAYRAKDAR

OSMANLI DEVLETİ'NDE BAKIR PARANIN TEDAVÜLDE OLDUĞU DÖNEMDE GÜMÜŞ VE ALTIN PARALARIN DURUMU (1686-1693)..	87
---	----

Sevda DANIK

OSMANLI DEVLETİ'NDE ÖĞRETMEN YETİŞTİRMeye YÖNELİK İLK ADIM: DARÜLMUALLİMİN'İN KURULUŞU (1848-1869)	117
---	-----

Turgut SUBAŞI

SIYASAL LİBERALİZM BAĞLAMINDA HÜRRİYET PARTİSİ'NİN KURULUŞU, PROGRAM VE İDEOLOJİSİ

“

Alpaslan ÖZTÜRKÇİ

Giriş

Liberalizm, ilk defa siyasal bir doktrin olarak ortaya çıkmış; monarşiye ve feodal ayrıcalıklara karşı bir siyasal pozisyon almıştır. Sanayi Devrimi'nden sonra ise endüstrileşmiş orta sınıfın arzularını yansıtmaya başlamış ve kapitalizmle iç içe geçmeye başlamıştır. Süreçte Heywood'un deyişiyle "meta-ideolojiye" dönüşen liberalizm; endüstrileşmiş Batı'nın ideolojisi olması, geniş bir teorik ve ilke demetine sahip olması, diğer inanç-ideolojileri etkileme-kuşatma kapasitesiyle son iki yüzyıllık kesitte dünyada büyük oranda belirleyici ideoloji olmuştur (Heywood,2022: 67). Tarihsel süreç içinde siyasal ve sosyo-ekonomik gelişim ve dönüşümler karşısında farklı yapılarla uyum sağlamayı başarmış ve kendini yeniden tanımlamıştır. Başlangıçta "Klasik Liberalizm" olarak ortaya çıkan versiyonunda bireyciliğin aşırı yönünü benimsemiş; insanları tamamen kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden ve sadece kendine dayanan varlıklar olarak ele almıştır (Sevinç ve Öztürk,135). Bu anlayışta devlet doğası gereği kötüdür; sadece düzen ve güvenliğin sağlanması bireylerin birbirlerine saldırılarının önüne geçilmesi, yani toplumsal sözleşmelerin uygulanması noktasında gereklidir. Klasik liberalistler Thomas Jefferson'ın ifadesiyle "En iyi devlet, en az yöneten devlettir" anlayışına sahiptir (Roskin v.d,2013: 62). Bu yaklaşıma göre ekonomide devletin müdahalesi serbest piyasanın doğasını, dolayısıyla da "laissez-faire" (bırakınız yapsınlar) kapitalizmini bozar; bireysel özgürlüklerin, refahın ve bireyin kendi yeteneklerine uygun gelişiminin önüne geçer.

Klasik liberalizmin aşırılıklarını frenlemek amacıyla ortaya çıkan ve T. H. Green, J.A. Hobson, L.T Hobhouse gibi "yeni liberaller" tarafından teoreştirilen modern liberalizm (sosyal liberalizm) ise devlet müdahalesine daha esnek bir yaklaşım geliştirmiştir. Bir başka şekilde ifade edersek Klasik Liberalizm'in kovduğu devleti, modern liberalizm geri getirmiştir (Roskin v.d,2013:62). Keynesçi bir yaklaşımla, "bırakınız yapsınlar" anlayışına karşı mesafelidirler ancak devlete verdikleri destekte şartlıdır. Modern liberaller de bireyin önceliğini içeren bir paradigmaya sahiptirler ancak liberal ilkelerin yeniden dağıtım, refah devleti ve sosyal devlet bağlamında yeniden tanımlanması görüşündedirler. Klasik ve modern liberalizmin ortak noktası; bireyin biricikliği ile ifade ve basın özgürlüğüdür (Heywood,2019:70-71; Roskin v.d.,2013:63).

Tam bir evrensel ideolojik akım olan liberalizm; Türkiye'de Tanıl Bora'nın deyişiyle "fazla heyecansız ve serin bir yönelim" olarak görülmüş ve çoğunlukla belli bir mesafeyle karşılanmıştır (Bora, 2018:519). Meşrutiyet Dönemi'nden başlayarak Türkiye'ye Batıcılığın bir parçası olarak girmiştir. Aşırı ferdiyetçilik olarak görülmüş ve tek başına liberal ideolojiden beslenen güçlü bir hareket, siyasi arenada belirleyici bir role sahip olamamıştır. Erken Cumhuriyet yıllarında özellikle aydınlar tarafından yer yer Batılı büyük milletlerin sistemi olarak görülerek gıpta edilse de emperyalizmle de özdeş-

leştirilmiştir. Türkiye, İzmir İktisat Kongresi ile tercihini kesin şekilde Batı kapitalist sisteminden yana yapmış olsa da liberalizm; istilacı ve sömürgeci emperyalizmin parçası olarak görülmeye devam etmiştir. Tek Parti Dönemi'nde dört başı mamur bir liberal akımdan söz etmek zaten olası değildir. Sadece siyasal özgürlüklerin kısıtlanmasına karşı çıkan cılız bazı tepkiler söz konusudur (Bora,2018:520-522). II. Dünya Savaşı sonunda Sovyet Birliği'nin yayılmacı politikaları karşısında liberal-Batı sistemi Türk dış politika yapıcılar tarafından "güvenli liman" olarak görülmüş ve Cumhurbaşkanı İnönü liderliğinde kontrollü olarak liberal etkiye izin verilmiştir. Demokrat Partinin kurulmasıyla çoğulcu-demokratik sisteme geçiş yönünde kritik bir adım atılmış ve Batı'ya gerekli mesaj verilmiştir. Batı güvenlik mimarisinin bir parçası olma adına ve Türkiye'nin iç yapısının sosyo-ekonomik zorlamalarıyla liberal-Batı değerlerine uygun, dürüst ve çoğulcu ilkelerle yapılan 14 Mayıs 1950 Genel Seçimleri ile Demokrat Parti iktidara gelmiştir. Siyasal liberalizmin değerleriyle yüklü ideolojisine karşın Demokrat Parti'nin iktidar yılları, otoriterleşmeye evrilen bir seyir izleyecektir. Buna karşı da liberal parti içi muhalefet basın özgürlüğünü kısıtlayan ispat hakkı Kanunu'nun önüne geçmek amacıyla harekete geçecektir.

Bu çalışmayla Demokrat Parti'nin siyasal liberalizmden uzaklaşan paradigması karşısında parti içi muhalefetin reaksiyonu ve sonrasında parti dışında örgütlenerek Hürriyet Partisini kurduğu süreç değerlendirilmektedir. Hürriyet Partisinin programı ve ideolojisinin liberalizm bağlamında analiz edilmesi de çalışmanın diğer ana tartışma başlığıdır. Çalışmada doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Demokrat Parti Meclis Grubu Müzakere Zabıtları (DPMGMZ), Resmi Gazete ve Yüksek Seçim Kurumu kayıtları gibi birincil kaynaklar yanında ilgili modern literatürle etkileşime girilmiştir. Yapılan kaynak taraması sonrasında analizlerle bulgulara ulaşılmıştır. Daha sonra elde edilen bulgular tartışılmış ve çıkarımlara gidilmiştir.

İspat Kanunu ve Hürriyet Partisinin Kuruluş Süreci

Demokrat Parti, 1950 Genel Seçimleri'nde 487 Milletvekilinin 416'sını kazanarak TBMM'de çoğunluğu sağladı. Başbakan Menderes tarafından kurulan I. Demokrat Parti Hükümeti, Mecliste güvenoyu alarak görevine başladı (ysk.gov.tr.Yeni iktidar, yoğun bir siyasal demokrasi söylemiyle iktidara gelmişti. Dolayısıyla da kendisinden demokratikleşme ve bireysel hak özgürlükler yolunda politikalar geliştirmesi konusunda yoğun beklentiler söz konusuydu. TBMM'deki ezici çoğunluğuna karşın hükümete verilen güvenoyu 282'ydi. Başka bir ifadeyle 134 Demokrat Parti milletvekili, hükümetin güven oylamasında çeşitli sebeplerle olumlu oy kullanmamıştı. Bu sonuç; Demokrat Partinin farklı ideolojik kümelerin ve toplumun farklı sınıflarının koalisyonu olmasıyla ilintiliydi. Partinin iç yapısındaki türdeşlik eksikliği, sonraki dönemde parti disiplini zorlaştıracak ve Başbakan Menderes'i iktidar yıllarında muhalefet kadar parti içi çalkantılarla da uğraşmak zorunda bırakacaktır.

Demokrat Partinin heteredoks yapısı ile program ve tüzüğünün sağladığı hukuki zorunlulukların yarattığı milletvekili aritmetiği parti disiplini zorlaştıran başat faktördü. Demokrat Parti; Cumhuriyet Halk Partisi karşıtlığını siyasal ilke olarak benimseyen “ideolojiler koalisyonuydu. Parti içinde liberal, milliyetçi, muhafazakâr-İslamcı kanatlar söz konusuydu. Liberal kanat, partinin I. devre iktidarında çok görünür ve parti politikalarında etkili olamamıştır. Dolayısıyla bu dönem, Menderes hükümetlerinin siyasal liberalizmde ciddi aşınmalar yaratan politikalarına karşı örgütlü bir parti içi muhalefet sergileyememiştir. Ancak 1954 seçimlerinden sonra Demokrat Partinin otoriterleşmede vites artırması anlamına da gelen Kırşehir Kanunu, Tasfiye Kanunu ve Seçim Kanunu’nda çeşitli değişiklikler içeren bazı yasaları Meclisten geçirmesi; liberal kanatta hareketlenmelere yol açmıştır. Parti içinde hükümet politikalarına yönelik çeşitli eleştiriler yapılmaya başlanmıştır. Küçük bir topluluk olmaları sebebiyle klik olarak tanımlanabilecek liberallerin işini; bazı bakanlar hakkındaki yolsuzluk iddiaları, enflasyon ve temel ürünlerin bulunmasında yaşanan zorluklar kolaylaştırmaktaydı. Nitekim parti içinde liberal kanadın ilk organize eylemi olarak da değerlendirilebilecek politik hareket, 2 Mayıs 1954’te TBMM’ye verilen “ispat hakkı” kanun teklifiyle ortaya çıktı. Liberal demokrasinin temel ilkelerinden biri olan basın hürriyetine yönelik ağır bir ihlal anlamı taşıyan ve kamuoyunda ispat hakkı kanunu olarak bilinen yasaya karşı liberal milletvekilleri harekete geçmişti.

İspat hakkı tartışmaları, Türkiye’nin gündemine ilk defa meşhur Öner-Yücel davası vesilesiyle gelmişti. 1946 Genel Seçimlerinde Demokrat Partiden İstanbul milletvekili seçilen Mareşal Fevzi Çakmak, eski millî eğitim bakanlarından birini komünistlikle suçladı. Hasan Âli Yücel de bu ismin kendisi olup olmadığını Mareşal’e sordu. Bu sırada devreye giren DP İstanbul İl Başkanı Kenan Öner, bu ismin Hasan Âli Yücel olduğunu ve bunu ispat edeceğini açıkladı. Bunun üzerine Yücel, Öner’i mahkemeye verdi. Öner, mahkemede yaptığı etkili savunmayla beraat etti. Bunun üzerine dönemin iktidarı CHP’nin de telkinleriyle Yargıtay, 16 Mart 1949 tarihinde aldığı içtihat kararıyla bakanlar hakkında ispat hakkını yasaklayan bir karar aldı (Toker,1966:74). Demokrat Parti iktidarında, 9 Mart 1954 tarih ve 6334 sayılı “Yayın Yolu veya Radyo ile İşlenecek Bazı Suçlar Hakkındaki Yasa” sebebiyle konu yeniden gündeme geldi. Kanunla basın-yayın yoluyla namus, şeref haysiyete tecavüz edilmesi veya hakarete bulunulması; itibar şöret ve servete zarar verecek yayınlar ve hususi-ailevi ahvalın teşhiri yasaklanıyordu. Kanunun bu hükümlerine uymayanlara 1000-10.000 lira arası para cezası ve 3 aydan 3 yıla kadar hapis cezası öngörülüyordu. Yine bu yasaya göre devletin siyasi ve ekonomik itibarını sarsacak, kamuyu heyecana ve telaşa sürükleyecek haberlere; bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası ve 2.500 liradan aşağı olmamak şartıyla para cezası öngörülüyordu (Resmî Gazete, Sayı 8660,17 Mart 1954). İktidar bu yasayla aynı gün basın yasasında değişikliğe giderek ağır

cezayı gerektiren basın suçlarının da Ağır Ceza Mahkemeleri'nde görülmesini sağladı (Albayrak, 2004: 277).

Bu kanunla Basının başına “Demokles’in kılıcı” gibi para ve hapis cezası tehdidi asıldığı gibi, basına iddialarını ispatlama hakkı da verilmiyordu. Bu durum; liberal demokrasinin temel ilkelerinden olan basın ve ifade özgürlüğüne vurulmuş ağır bir darbeydi. Doğal olarak Demokrat Parti içinde liberal kanadı oluşturan grubun reaksiyonuyla karşılandı. Muhalif grupta; eski bakanlardan Fethi Çelikbaş, Enver Güreli ve Seyfi Kurtbek ile beraber milletvekilleri Turan Güneş, Kasım Küfrevi, Kâmil Mengü, Raif Aybar, Ekrem Alican, İbrahim Öktem, Muhlis Bayramoğlu ve Mustafa Ekinci yer almaktaydı. Fethi Çelikbaş liderliğindeki grup, Nisan ayı sonunda TBMM’ye daha sonra kendilerinin “İspatçılar” ya da on bir kişi olmaları dolayısıyla “11’ler” olarak anılmalarına vesile olacak kanun teklifini verdiler. TBMM Başkanlığına verilen teklifte; TCK’nın 481. Maddesine 16 Mart 1945 tarihinde giren “Tevhid-i İctihad” kararının kaldırılmasını sağlayacak bir hüküm eklenmesi isteniyordu. Kanun gerekçesi şöyleydi:

“...nüfuz ve salahiyetlerini suiistimal edenlerin adalet yoluyla tefrik ve temyizini ve binnetice, muazzam tarihi vazife ve mesuliyetleri yüklenmiş bulunan iktidarımızın maruz kalması melhuz her türlü şayibeden tenzihini emin bir sisteme bağlamak için alınacak ıslahat tedbirlerinin başında, ispat hakkının tanınmasının lazım geldiğine kani bulunuyoruz (Albayrak, 2004: 277).

Kanun teklifinde, partiye içerden yapılan eleştirinin izlerini görmekteyiz. Vazifesini suistimal edenlerin adalet çerçevesinde tespit edilmesinin ve ayrılmasının, “tarihi” bir sorumluluk yüklenmiş olan Demokrat Partiyi şaibeden kurtaracağı ve bunun da ispat hakkıyla sağlanabileceğine yer verilmekteydi. Yine de kanun teklifi; Menderes tarafından açık bir başkaldırı ve meydan okuma olarak görüldü. Üstelik teklifi verenler arasında Fethi Çelikbaş ve Kasım Küfrevi gibi parti içinde oldukça nüfuzlu isimler de vardı.

Basında ortaya atılan “ispatçıların” yeni bir parti kuracağına yönelik iddialarla birlikte Adnan Menderes; parti içindeki liberal-özgürlükçü tepkiye karşı, başta uzlaşma stratejisi olarak değerlendirilebilecek bir yaklaşımı gündemine aldı. Öncelikle konuyu, 10 Mayıs 1955 tarihli Demokrat Parti Meclis Grubunda gündeme getirdi. Menderes konuşmasında, genel seçimlerin yeni bittiğini ve amacın Demokrat Partililerin “kuyularını kazmak” olduğunu belirttikten sonra şunları ifade etti:

Dışardan bakan hizip varmış, şu varmış bu varmış kavga ediyorlar kan gövdeyi götürüyor... Gazeteler bunu istismar ediyor. Bunu sabah akşam manşetler halinde yazıyorlar... Sabah akşam Fethi Çelikbaş için şöyledir böyledir diyorlar. Çok sevdiklerinden değil, Vallahi billahi sevdiklerinden değil; akıncıdır, hürriyetçidir falan. Bunlar şeytan gibidir, düşünüyü aldırırlar suyunu

kızdırmazlar. Onun için dikkatli olmak lazım gelir ağır bir mesuliyet altındayız (DPMGMZ, D. 10, C. 154, 10 Mayıs 1955, s. 43-46; Albayrak, 2004: 278).

Bu konuşmada ilk öne çıkan nokta; genel seçimlerde ezici bir çoğunlukla iktidara gelen bir parti liderinin hissettiği “tehdit algısıdır.” Partinin programı ve ideolojisiyle de oldukça uyumlu görünen bir kanun teklifine karşı Başbakan’ın aşırı reaksiyonu düşündürücüdür. Anlaşılan Başbakan, liberal muhalefetin kanun teklifini gizlice yürütülen bir hizip hamlesi olarak görmekteydi. Menderes; teklifi verenlerden Fethi Çelikbaş’ın Büyük Kongre’den sonra partinin en yüksek yönetim organı olan Genel İdare Kurulu üyesi olduğunu ve bu konuyu hiç gündeme getirmediğini dile getirmekteydi. Benzer şekilde Kasım Küfrevi’nin de partinin Grup İdare Kurulunda olduğunu onun da ispat hakkı konusunu dile getirmediğini ifade etmekteydi. Başbakan; ispat hakkının sorumsuz gazeteciler elinde “tezvir ve şantaj” aracına dönüşeceği, bunun da muhalefete yarayacağı ve hükümetin işini zorlaştıracağı görüşündeydi (Burçak,1998:328-329).

Menderes, ispatçılarla ile görüşerek tekliflerini geri almalarını istedi. Görüşme oldukça gerilimli bir ortamda geçti ve sert tartışmalar yaşandı. İspatçılar, bu hakkın verilmesi halinde muhalefetin elindeki önemli bir argümanın boşa çıkarılacağını savunurken Menderes; ispat kanununun çıkması halinde ispatçılar dahil herkesin şeref ve haysiyetinin tehdit altında olacağını ve ispatçıların muhalefetin “oyuncağı” haline geldiğini öne sürüyordu (Toker,1966:77; Albayrak, 2004: 279).

Menderes; grup toplantılarında yaptığı konuşmalarla ya da “İspatçılar”la toplu olarak görüşerek ikna çalışmalarından bir sonuç alamayacağını anlayınca, bire bir görüşerek kanun teklifinden imzalarını çekmelerini sağlamaya çalıştı. Partinin Meclis Grup İdare Heyeti üyelerinden Kasım Küfreviyle görüştü; onu imzasını geri alma konusunda ikna edemedi ama teklifin Kasım ayında meclisin açılmasına kadar erteleyebileceklerini öğrendi. İspatçılardan Seyfi Kurtbek ile görüşmesi olumlu geçti ve onu imzasını geri alması konusunda ikna etti. Böylece “11’ler”in sayısı 10 kişiye düşmüş oldu; ancak “11’ler” olarak anılmaya devam etti.

Süreçte Genel İdare Kurulu da devreye girdi ve kanun teklifini geri aldırmaya çalıştı. Ancak tam bu sırada Demokrat Parti Milletvekilleri, F. Lütfi Karaosmanoğlu, E. Hayri Üstündağ ve Sabahattin Çırakoğlu’da İspatçılara katıldıklarını açıkladılar. Özellikle Karaosmanoğlu’nun yaklaşımı, kendisinin de hâlen üyesi olduğu Genel İdare Kuruluna açık bir meydan okumaydı. Hemen kurula çağrılarak kendisinden izahat istenmesine karar verildi. Menderes’in Karaosmanoğlu ile karşılaşmak istememesi dolayısıyla katılmadığı kurulda sorgulanan Karaosmanoğlu; konunun kendisi için bir prensip meselesi olduğunu ve hareketinde serbest olduğunu belirtti (Burçak, 1998: 332). Bu yaklaşımın Karaosmanoğlu’nun liberal siyasal çizgisiyle tutarlılık arz ettiğini

tespit etmek gerekir. Karaosmanoğlu; *Yeni mecmua*, *Dergâh*, *Resimli Gazete* ve çoğu *Son Telgraf* gazetesinde yayınlanan ve dönemin iktidarına eleştiriler içeren yazılarından dolayı Takrir-i Sükûn Kanunu kapsamında Elazığ İstiklal Mahkemesi tarafından tutuklandı. Sonrasında Manisa il sınırları dışına çıkışı yasaklandı. CHP ile ilerleyen yıllarda yıldızı barışan Karaosmanoğlu, milletvekili oldu. Demokrat Parti kurulunca bu partinin Genel İdare Kuruluna seçildi; partinin Manisa başta olmak üzere Ege teşkilatlanmasında etkili bir rol oynadı. Bu süreçte baskılar karşısında yılmayan ve demokrat duruşuyla parti içinde büyük saygınlık kazandı. Demokrat Parti'nin 14 Mayıs 1950 Genel Seçimleri ile iktidara gelmesinden sonra parti başkanlığı için ismi öne çıkan isimlerdendi. Özellikle 1954 seçimlerinden sonra Demokrat Parti'nin otoriterleşme eğilimleriyle beraber “Bir adamı, bir zümreyi yerlerinden kaldırıp o yerleri işgal etmek için mi bu mücadeleyi verdik?” benzeri söylemlerle parti yönetimine liberal perspektiften yoğun eleştiriler getirmeye başladı. Sonunda da ispat hakkı tartışmalarıyla partiden ayrıldı (Demirel, 2019:349-350).

Demokrat Parti Genel İdare Kurulu, Karaosmanoğlu'nun savunmasını yeterli görmedi ve Menderes'in imzasıyla kendisine parti içinde “tesanüdü” bozan hareketleri sebebiyle kurul dışı bırakıldığını içeren bir mektup gönderdi. Buna cevaben Karaosmanoğlu, Genel İdare Kuruluna bazı gazetelere de verdiği mektubunda kurulun ekseriyetin “hicabaver” sükutuna katılmadığı için kendisini “cebiri ve zorla” dışarıya atmak istediğini belirtiyordu (Burçak, 1998:334). Karaosmanoğlu'nun açıklaması, Kurul'u suçlayıcı bir üslupla kaleme alınmıştı. Kurulun tutumunu “utanma ve sıkılma da içeren bir sessizlik” olarak değerlendirmektedir. Kendisinin bu yaklaşımı benimsemediği için kuruldan çıkarıldığını iddia etmektedir. Kurul ise yukarıdaki açıklamaların basına verilmesini kendisine karşı yapılan bir hakaret olarak algılamış ve yine Menderes'in imzasıyla, içinde oldukça objektif gerekçelerin de bulunduğu, aşağıda bir bölümüne yer verilen mektubu göndermiştir.

“Evvela şurasını tebarüz ettirelim ki, kurulumuzda tesanüdü bozan ikiniz hariç (Burada kast edilen diğer isim Fethi Çelikbaş'tır), ekseriyet değil, tam bir ittifak mevcuttur. Üçüncü büyük kongreden sonra işbaşına gelen genel kurulumuzun 9 Temmuz 1955 tarihine kadar 240 içtimada ittihaz olunan bütün kararlara bizzat iştirak ve imza ederken tek bir muhalefette bulunmamış bir kimsenin aynı kurula karşı (hicabaver sükut) isnadında bulunması külliyyen merdud ve menfur bir hareket olduğunda asla şüphe yoktur (Burçak, 1998:334-335).

Genel İdare Kurulu, İspatçılar arasında yer alan diğer üyesi Fethi Çelikbaş'ın da ifadesini almıştır. Çelikbaş; başından beri konunun bu derece “gürültü” çıkaracağını tahmin etmediklerini, çok “makul” bir kanun teklifi verdiklerini ayrıca ispat hakkının Demokrat Partiyi güçlendireceğine inandıklarını belirtti. Menderes ve parti yönetimi; baştan beri kanun teklifini verenler ile buna sonradan iltihak edenler arasındaki ayrımı burada da yapmış

ve Çelikbaş'ı Genel İdare Kurulu üyeliğinden çıkarmamıştır. Demokrat Parti yönetimi, kanun teklifini verenlere karşı daha makuldü; onların belli bir iyi niyetine inanıyordu. Ayrıca kanun teklifi veren milletvekillerinin partiden çıkarılması Meclise yapılmış bir saygısızlık olarak görülebilir, bu da dışardan olumsuz görünecek bir siyasal tutum olarak algılanabilirdi. Ancak sonradan İspatçılara katılanlar ise “fırsatçı” olarak görülmekte ekonomik zorluklar ve 6-7 Eylül olayları sebebiyle zor günler geçiren partiye karşı girişilmiş bir komplonun parçası olarak görülmekteydi.

Parti içinde bu gelişmeler yaşanırken Genel İdare Kurulu, 13 Ağustos 1955 tarihinde aldığı kararla Demokrat Parti IV. Büyük Kongresi'nin 15 Ekim 1955'te yapılmasına karar verdi. Parti tüzüğüne göre büyük kongrelerin iki yılda bir yapılması gerekiyordu. 1946 yılında kurulan Demokrat Parti; I. Büyük Kongresi'ni tüzüğünde yer alan geçici madde gereği 1947'de, II. Büyük Kongresi'ni ise 1949 yılında tüzüğüne uygun olarak gerçekleştirmişti. Ancak III. Büyük Kongresi'ni bir yıl gecikmeyle yapıyordu (Yücel, 2001:113; Koral-tan, 2013:141; Cumhuriyet, 07 Ocak 1947). Siyasi parti büyük kongreleri; partilerin yetkili kurullarının bütün faaliyetlerinin değerlendirildiği, partiyle ilgili makro planlamaların yapıldığı, parti tüzüğü ve programının kabul edildiği ya da değiştirildiği görüşmelerdir (Tuncay, 2000:188; Karpas, 1996:182). Bu açıdan değerlendirildiğinde IV. Büyük kongre oldukça kritik bir kesitte toplanıyordu. Kongre'den önce, 12 Ekim 1955 tarihinde Refik Koraltan; 6 milletvekilinin daha İspatçılara katıldığını açıkladı. Bu isimler; Zeyyat Ebüzziya, Behçet Kayaalp, Muzaffer Timur, İsmail Hakkı Akyüz, Safaeddin Karanakçı ve Ragıp Karaosmanoğlu'ndan oluşmaktaydı. Böylece ispat hakkına destek verenlerin sayısı 19'a ulaştı ve bu grup “19'lar” olarak anılmaya başlandılar (Burçak, 1998:335).

Bu aşamadan sonra parti yönetimi, partiden daha büyük kopmaları önlemek amacıyla; Yusuf Azizoğlu, Rıfat Öçten, Halit Zarbun, Mustafa Akçalı, Hamdi Başak, Nurettin Ertürk, Esat Budakoğlu, Himmet Ölçmen ve Muhammer Obuz'dan oluşan ve parti içinde “şefaatçiler” olarak tanımlanan arabulucuları devreye soktu. Ancak bu girişimden de sonuç alınamadı. Bunun üzerine Demokrat Parti Haysiyet Divanı; Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu, Zeyyat Ebüzziya, Ekrem Hayri Üstündağ, Sabahattin Çıracıoğlu, İsmail Hakkı Akyüz, Behçet Kayaalp, Muzaffer Timur, Ragıp Karaosmanoğlu ve Safaeddin Karanakçı'yı partiden ihraç etti. Haysiyet Divanı kararında dikkat çeken nokta; ispat kanunu teklifini verenlerin değil de buna sonradan katılanların ihraç edilmesidir. Anlaşılan Divan da Genel İdare Kuruluna paralel şekilde, teklifi verenlerin eylemini siyasal anlamda daha makul ve iyi niyetli olarak karşılamaktaydı. Ancak bunun İspatçılar açısından bir anlam taşımadığı, kongrenin ilk günü partiden istifa etmeleriyle anlaşıldı. Fethi Çelikbaş durumu daha sonra şöyle anlatacaktır: “Arkadaşlar üzüldü, üzülmeyin dedik biz de istifa ettik” (Birand v.d., 1991:118). Partiden daha önce ihraç edilen Şanlıurfa

Milletvekili Feridun Ergin ve Hatay Milletvekili Şekip İnal'ın katılımıyla İspatçıların sayısı 21'e yükseldi ve "21'ler" olarak tanımlanmaya başladılar (Albayrak,2008:353; Burçak,1998:337). Demokrat Partiden ihraç edilen ve istifa eden milletvekilleri, yeni bir siyasal parti kurmak amacıyla hemen harekete geçtiler.

Hürriyet Partisi'nin Program ve İdeolojisi

Hürriyet Partisinin kuruluşu öncesinde basında, partinin isminin ne olacağına dair çeşitli tartışmalar yapılmaktaydı. Nihayet eski Demokrat Partili milletvekilleri; 19 Kasım 1955'te Ankara Milletvekili Şeref Kâmil Mengü'nün evine davet ettikleri basın mensuplarına, kurmayı düşündükleri yeni partinin adını "Hürriyet Partisi" olarak açıkladılar (Albayrak,2008:355). Böylece Demokrat Parti; kuruluşundan 1955 yılına kadar geçen yaklaşık dokuz yılda, bünyesinden üç siyasal parti çıkarmış oluyordu. Partinin muhalefet yıllarında Mareşal Fevzi Çakmak, Kenan Öner, General Sadık Aldoğan gibi isimlerin liderlik ettiği grup, 1948 yılında Demokrat Partiden ayrılarak Millet Partisini kurmuşlardı. Partinin 1. İktidar devresinde partiden ayrılanlar, 1952 yılında Türkiye Köylü Partisini kurmuşlardır. Demokrat Parti'nin 2. İktidar döneminde ise F. Lütfi Karaosmanoğlu, Fethi Çelikbaş ve E. Hayri Üstündağ gibi Mükerrer Sarol tarafından partinin "bayrak" isimlerinin öncülüğünde Hürriyet Partisi kuruldu (Sarol,1983:483).

Sayıları 32 kişiyi bulan Hürriyet Partisi Kurucuları şu isimlerden oluşmaktaydı: F. Lütfü Karaosmanoğlu, Fethi Çelikbaş, Enver Adakan, Muammer Alakant, İsmail Hakkı Akyüz, Raif Aybar, Ekrem Alican, Yusuf Azizoğlu, Muhlis Bayramoğlu, Sabahattin Çıracıoğlu, Nihat Reşat Belger, Zeyyad Ebuzziya, Feridun Ergin, Yusuf Adil Egeli, Turan Güneş, Mustafa Ekinci, Muhlis Efe, Enver Güreli, Şekip İnal, Safaeddin Karanakçı, Hasan Reşit Kangal, Şeref Kâmil Mengü, Emrullah Nutku, Ragıp Karaosmanoğlu, Behçet Kayaalp, Ekrem Ocaklı, Asım Okur, İbrahim Öktem, Emin Paksüt, Emrullah Nutku, İhsan Hamit Tigrel, Muzaffer Timur (Hürriyet Partisi Ana Nizamnamesi ve Programı 1956:61-62).

Partinin Genel Başkanlığı için önce Ekrem Hayri Üstündağ düşünüldü; ancak sağlık sorunları bu görevi yürütmesine engel olunca genel başkanlığa Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu getirildi. Partinin amblemi; "alevi bir zincirin halkalarını eritmekte olan bir meşale ve onun altında ay-yıldız" olarak belirlenmişti (Albayrak,2008:355-356). Amblem; Demokrat Partinin, özellikle 1954 seçimlerinden sonra iyice otoriterleşen politikaları karşısında yeni partinin siyasal yelpazede kendini konumlandığı yer ile yakından ilintili gibi görünmektedir. Demir halkalar baskıcı iktidarı, meşale ise Hürriyet Partisinin liberal-özgürlükçü duruşunu sembolize etmek için tasarlanmıştı. Partinin kurucularının genel merkezde Bursa Milletvekili Raif Aybar imzasıyla yayımladıkları bildiriye yer alan şu ifadeler bu çıkarımı doğrulamaktadır:

“Hürriyet Partisi, demokratik rejimin bütün unsur ve müesseseleriyle kurulup işlemesine iktidarın engel olduğuna ve rejim buhranının memleketten silinip, temizlenmesinin şart olduğuna inanmış bulunanların partisidir. Hürriyet Partisi, iktisadi ve içtimai rahatsızlıklarımızın hürriyetten ve demokrasiden uzaklaşmış murakabesiz, şahsi ve keyfi bir iktidar gidişinin neticeleri olduğu hakikatini kavramış olanların partisidir.” (Burçak, 1998:339).

Hürriyet Partisine en çok umut bağlayanlar arasında ana muhalefet partisi Cumhuriyet Halk Partisi ve onun lideri İsmet İnönü de yer almaktaydı. Muhalefet; ispat hakkı tartışmalarını, iktidarın “dikta rejimine” gidişi olarak yansıtmıştı (Bayar,1986:156). Bu süreçte CHP, Demokrat Parti içindeki liberal tepkileri tahrik etmiştir. Menderes’in de “Her sabah sırtımda bir ihanet hançerinin derime değdiğini hissederek uyanmak istemiyorum.” şeklindeki sözleri, partisi içindeki bu kaostan oldukça etkilendiğini göstermektedir. Sonunda Demokrat Parti içinde yakılan ateş ancak “parti dışında” söndürülebilmıştır (Sarol,1986:482-483).

Hürriyet Partisinin kuruluşuyla muhalefet, hem kendisine yakın bir müttefik bulmuş hem de aslında Demokrat Parti programında yer verilen siyasal demokrasi değerlerini savunan, ideolojik olarak iktidara yakın ve onu parçalama potansiyeli bulunan bir siyasal oluşum ortaya çıkmıştı. Başbakan Menderes’in 5 Ocak 1956 tarihinde Burdur’da yaptığı konuşma, yukarıda yer verilen değerlendirmeye paralellik taşımaktadır.

“Hasımlarımız, rakiplerimiz, muhterisler ve küskünler bizi her ne pahasına olursa olsun yıkmak gayreti içindedirler. Bizi birbirimizi düşürmek, bizi parçalamak ve dağıtmak istiyorlar... İçimizden ayrılanlar bizi asla zaafa düşürmüş değillerdir. Aksine olarak, senelerden beri menfi ve bozguncu hareketlerin partimiz içinde türlü aksaklıklara sebebiyet vermiş olduğu şimdi daha iyi anlaşılmış bulunmaktadır. Garazlı ve maksatlı olanların, küskünlerin bütün menfi hal ve hareketleriyle içimizde bulunmaktansa karşımızda olmaları, şüphe yok ki, daha hayırlı olmuştur (Burçak, 1998: 340).

Türk siyasetinde parti içi muhalefet; siyasal açıdan muhalefetin işbirlikçiliği ve hainlikle kolaylıkla mahkûm edilen, aşırı tepkisellikle karşılaşılır. Menderes’in yukarda yer verilen konuşmasında da bu yaklaşımın izleri açıktır. Konuşmada; yıllarca Demokrat Partiye büyük katkıda bulunmuş, muhalefet yıllarında çilesini çekmiş, iktidara gelmesinde rol oynamış isimlerin de içerisinde yer aldığı parti içi muhalefet; partiden ayrıldıktan sonra “hasım, muhteris, bizi her ne pahasına olursa olsun yıkmak gayreti içinde olanlar, bizi parçalamak ve dağıtmak isteyenler, senelerden beri menfi ve bozguncu, garazlı” olarak tanımlanmaktadır.

Parti içi muhalefet; özellikle partinin ilkeleri ve ideolojisiyle paralellik taşıdığına, siyasal partiler açısından güçlendirici sonuçlar doğurma potansiyeli taşır. Bu bağlamda Başbakan’ın, partisinden yeni kopmaları önleme

çabası siyasal anlamda anlaşılabilir bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir; ancak kullanılan siyasal dil, nezaket kurallarını oldukça zorlayan vurgularla doludur. Demokrat Partinin kuruluş ilkeleri arasında da yer alan ve programının omurgasını oluşturan liberal-demokratik ilkeler çerçevesinde “basın özgürlüğü” talebinde bulunan parti içi muhalefet; hem partiden ihraç edilmiş hem de başka bir siyasal oluşum adı altında örgütlenince ağır ithamlara uğramıştır. Oldukça makul siyasal taleplerle ortaya çıkan birkaç milletvekilinin kanun teklifi, Demokrat Parti içinde iyi yönetilemeyince siyasal bir çığa dönüşmüş ve Hürriyet Partisinin doğuşuyla sonuçlanmıştır.

Hürriyet Partisi programı, yoğun liberal-demokrasi öğeleriyle yüklüydü. Hürriyet Partisine üye olabilmek için “*Fikrî ve Siyasî çalışmalarıyla anti-demokratik temayüllere sahip oldukları muteberiz hale gelmemiş bulunmak*” gerekmekteydi (Hürriyet Partisi Ana Nizamnamesi ve Programı 1956:4). Programın birinci maddesinde

“Memleketimizi muasır medeniyetin ileri merhalesine götürmenin ve vatanımızın huzur, emniyet ve refahını sağlamanın yolunu demokratik rejimi yurdumuzda hakikî mânasiyle ve bütün icaplarıyla gerçekleştirmekte gören partimiz bu rejimi en kısa zamanda tesis etmeği hayatî bir dâva sayar.” ifadeleri yer almaktaydı (Hürriyet Partisi Ana Nizamnamesi ve Programı 1956:67).

Anlaşılan Hürriyet Partisi; demokrasiyi ülkenin kurtuluşu ve kendi varlığı açısından hayati değerde görmektedir. Parti programının ikinci maddesinde yer verilen şu ifadeler parti programının liberal ideolojiye dönük yönünü güçlendirmektedir: “Demokrasi, hareket noktasında, ferдин bizatihi bir kıymet olduğunu kabul eder. Bu itibarla, insan hak ve hürriyetleri rejimin temelini teşkil eder.” (Hürriyet Partisi Ana Nizamnamesi ve Programı 195:67-68).

Hürriyet Partisi Programı, burada demokrasi-liberalizm ilişkisini başarıyla kurmakta; bu sistemin temeline bireyi, onun hak ve hürriyetlerini koyarak tutarlı bir yaklaşım sergilemektedir. Programın ilerleyen bölümlerinde, İnsan Hakları Beyannamesi’ne referansla yine kişi hak ve özgürlüklerini en geniş şekilde yorumlanması gerektiğine yer verilmektedir. Antidemokratik mevzuatın kaldırılması, hukuk devleti vurgusu, ordunun vazifesini “vatan müdafaası” olarak sınırlaması, nispi temsil seçim sistemine yer vermesi, seçmen yaşının 18’e indirilmesi, cumhurbaşkanının tarafsızlığı ve iki defa seçilebilmesi gibi ilkeler; programın siyasal demokrasiye dönük yönünü yansıtmaktadır (Hürriyet Partisi Ana Nizamnamesi ve Programı 1956:69-75).

Programın liberal demokrasi bağlamında sınırlı yanlarını ise basın özgürlüğü ve temsili demokrasi noktalarında öne çıkılmaktadır. Basın özgürlüğü programda; “*Basın, her türlü tesir ve tazyikin dışında olmalıdır. Basının idarî mercilerle münasebetlerinde hür basın teşekkülleri muhatap tutulmalıdır*” şeklinde yer almaktaydı ((Hürriyet Partisi Ana Nizamnamesi ve Progra-

mı 1956:71). Parti içinde basın özgürlüğünü sınırlayan bir yasa gerekçesiyle isyan eden bir siyasal hareketin, programında bu konuya yalnızca iki cümlelik yer ayırması dikkat çekicidir. Hürriyet Partisinin programının 117 maddelik geniş hacmi düşünüldüğünde, bu durum daha çarpıcı hale gelmektedir. Anlaşılan Hürriyet Partisi kurucuları; Demokrat Parti içinde sadece basın özgürlüğü ihlallerinin yanında diğer birçok alanda liberal demokrasiden kopuştan rahatsızdı. Yine programda; 40 bin nüfus yerine 60 bin nüfus için bir milletvekili seçilmesi yaklaşımı esas alınmaktaydı (Hürriyet Partisi Ana Nizamnamesi ve Programı 1956: 69). Bu durum, siyasal katılım bağlamında sınırlayıcı bir hüviyet taşımakta ve liberal demokrasiye yönelik sınırlayıcı bir bakış açısını ifade etmektedir.

Programın ekonomik liberalizm boyutuna bakıldığında ise bu konuda da yoğun bir muhteva olduğu görülmektedir. Zaten Hürriyet Partisi kurucularının yaklaşımına göre parti programı; “devletçiliğe yer veren, sosyal liberalizm” anlayışına dayanmaktaydı. Programda yoğun bir şekilde yer verilen ve öne çıkarılan “sosyal devlet” vurgusu da bu bakışı doğrulamaktadır. Program; özel teşebbüse ağırlık veren ancak devletçiliği de dışlamayan bir muhtevaya sahipti. (Albayrak, 2008: 360-361). Söz konusu yaklaşım programda şöyle ifade edilmektedir:

“Hususî mülkiyete dayanan, ferdin iktisadî hürriyetlerini koruyan, hususî teşebbüsü esas tutan, Devletin rehberliğini tanıyan ve içtimâî adaleti gaye edinen bir nizamı şart koyar. Devlet tesis ve işletmeciliği, hususî teşebbüsün ele alamadığı işlere hasredilmelidir” (Hürriyet Partisi Ana Nizamnamesi ve Programı 1956:85).

Hürriyet Partisi programı, modern liberalizme yatkın görünmektedir. Özel teşebbüsü esas almaktadır; ancak “bırakınız yapsınlar” anlayışı sınırlandırılmakta ve bu noktada klasik liberalizmden uzaklaşmaktadır. Devlete “rehberlik” rolü biçilmesi ise Türkiye’nin sosyo-ekonomik yapısıyla ilintilidir. Sosyal adalet bağlamında; programda yer verilen iktisaden zayıf durumda olanların himayesi, “vatandaşların sefalet ve fakrû zaruret korkusundan masun, olarak yaşamaları” vurgusu dikkate değerdir. (Hürriyet Partisi Ana Nizamnamesi ve Programı 1956:103). Hürriyet Partisi özellikle teşkilatlanmadaki başarısızlığı sebebiyle halkla bütünleşememiş, giderek bir aydın partisi görüntüsü vermiştir. 1957 seçimlerinde aldığı % 3.84’lük oy oranıyla sadece 4 milletvekili çıkarabilmiştir (tbmm.gov.tr.; ysk.gov.tr). Türk siyasetinde uzun süre kalıcı olamamış, Büyük Kongresinde aldığı kararla Cumhuriyet Halk Partisine katılarak siyasal hayattan çekilmiştir.

Sonuç

Demokrat Parti; siyasal yelpazenin merkezinde yer alan ve bu yönüyle farklı ideolojik kümeleri ve hizipleri bünyesinde barındıran bir siyasal hareketti. Otoriter politikaların, ekonomik zorlukların ve 6-7 Eylül Olaylarının

hükümeti oldukça zorladığı 1955 yılı sonlarında, Demokrat Parti'den ayrılan bir grup milletvekili tarafından Hürriyet Partisi kuruldu. Parti, modern liberalizmin değerlerini öne çıkaran bir siyasal oluşumun sonucuydu. Basına iddialarını ispatlama hakkı tanıyan kanun teklifinin reddedilmesine tepki olarak başlayan yaklaşık bir buçuk yıl süren bir mücadele sonunda siyasal hayatına başladı.

Hürriyet Partisi, 1950'ler Türkiye'sinde savunduğu liberal değerlerle siyasal yelpazede belirleyici bir aktör olma potansiyeline sahipti. Liberal-muhafazakâr değerlerin temsilcisi olarak görülen iktidar partisinin liberal boyutunun iyice aşıldığı bir konjonktürde, bir ara ana muhalefet partisi haline de gelen Hürriyet Partisi; teşkilatlanmada başarısızlıklar yaşamış ve bir süre sonra halktan kopuk bir görüntü sergilemeye başlamıştır.

İspat Hakkı Kanunu, Demokrat Parti içinde liberal muhalefetin ilk organize, parti içi muhalefetidir. Parti içindeki tartışmalar ve Hürriyet Partisinin programında basın özgürlüğüne iki cümlelik kısa bir yer ayrılması beraber değerlendirildiğinde; liberal değerlerden uzaklaşmadan köklü bir rahatsızlık olduğu çıkarsamasına imkân tanımaktadır. Konu; basın özgürlüğü gibi meşru, kamuoyunun gündeminde kolaylıkla kalabilecek bir başlık üzerinden siyasal dile deşifre edilmiştir. Bunun yanında basına iddialarını ispat hakkı tanınması tartışmaları, muhalefet ile basını yakınlaştıran stratejik bir faktör olmuştur.

Hürriyet Partisi ideolojisi ve programı, modern liberalizm değere yakındır. Programın siyasal liberalizm boyutunda, demokrasi ve liberal değerler başarıyla harmanlanmıştır. Bireyin biricikliği ve özgürlüğü, demokratik değerlerle özdeşleştirilmiştir. Parti programı; ekonomik liberalizm boyutuyla da klasik liberalizmle arasına açıkça mesafe koymakta ve sosyal devlet vurgusuyla “sosyal liberalizme” yaklaşmaktadır. Parti, ekonomide özel teşebbüse dayanmaktadır; ancak bu, klasik liberalizmin “bırakınız yapsınlar” anlayışından uzak bir yaklaşımdır. Devlete “rehberlik” rolü ve özel teşebbüsün giremediği alanlarda faaliyet imkânı tanınmaktadır. Ayrıca “bırakınız yapsınlar” anlayışı, sosyal devletle sınırlandırılmıştır.

Kaynakça

- Albayrak, M. (2004), Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960), Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Albayrak, M. (2008). “Hürriyet Partisi’nin Türk Siyasi Tarihindeki Yeri ve Önemi”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 24 (71), 341-380.
- Bayar, C. (1986), Başvekilim Menderes, (Der. İsmet Bozdağ), İstanbul: Tercüman Aile ve Kültür Kitaplığı Yayınları.
- Bora, T. (2018). , *Cerayanlar (Türkiye’de Siyasi İdeolojiler)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cumhuriyet (1947 Ocak 7) “D.P. kongresi Bugün Toplanıyor”.
- DPMGMZ, D. 10, C. 154, 10 Mayıs 1955.
- Heywood, A. (2021). *Siyaset*. Çev. Nasuh Uslu, Ankara: Felix kitap
- Hürriyet Partisi Ana Nizamnamesi ve Programı 1956, Ankara: Örnek Matbaası.
- Karpat, K. (1996). *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*. İstanbul: Afa Yayıncılık.
- Koraltan, R. (2013). *Tek Parti Devrinden 27 Mayıs İhtilaline Demokratlar DP’nin Kurucusu Anlatıyor*. (Yay. Haz. K. Maman). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Resmî Gazete, Sayı 8660, 17 Mart 1954.
- Roskin, M.G., Cord, R.L., Medeiros, J.A ve Jones, W.S. (2013). *Siyaset Bilimi*. (Çev. A. Yayla), Ankara: Adres Yayınları.
- Sarol, M.(1983). *Bilinmeyen Menderes*. İstanbul: Kervan Yayınları.
- Sevinç, H, Öztürk Ş. (2022). Liberalizm: ideolojik bir değerlendirme. *ASES Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 131-149.
- tbmm.gov.tr/develop/owa/secim_sorgu.secimdeki_partiler?p_secim_yili=1957, Erişim Tarihi:21.12.2025)
- Toker, M. (1966), *İsmet Paşayla 10 Yıl (1954-1957)*, Ankara: Akis Yayınları.
- Tuncay, S.(2000). *Parti İçi Demokrasi ve Türkiye*. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/1950MilletvekiliSecimi/1950_Secim_Sonuclari.pdf, Erişim Tarihi:21.12.2025)
- ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/1957MilletvekiliSecimi/1957_Secim_Sonuclari.pdf, Erişim Tarihi:21.12.2025)
- Yücel, S. (2001). *Demokrat Parti*. İstanbul: Ülke Kitapları.

27 MAYIS 1960 ASKERÎ DARBESİNE GİDEN SÜREÇ

“=====”

Bahattin Demirtaş¹

¹ 1 Prof. Dr. , Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, PFEF, Tarih Bölümü, Ankara, ORCID:
000-0001-8452-0019

Giriş

DP iktidarının son genel seçimi olacak olan 1957 seçimleri 27 Ekim’de yapılmıştır (Yeni Sabah, 28 Ekim 1957 ; Akşam, 28 Ekim 1957). Bu seçimde DP oy kaybedip ilk defa yüzde 50’nin altına düşmekle birlikte geçerli oyların yüzde 47’sini alarak 419 milletvekili çıkarmıştır. CHP ise oyların yüzde 40,6’sını alarak meclise 173 kişilik bir grupla gelmiştir. CMP yüzde 7 ile 4 milletvekili, HP de yüzde 3,8 oy ile 4 milletvekili çıkarmıştır (Özdağ, 2004, s. 95). Seçim sonuçlarının açıklanmasının ardından, bazı illerde esas olarak CHP ile DP arasında kavgalar yaşanmıştır. Kastamonu, Kayseri, Çanakkale, Samsun ve Giresun illerindeki kargaşalar üzerine hükümet, Cumhurbaşkanı Celal Bayar’ın başkanlığında olağanüstü toplanmış ve yeni şiddet eylemlerinin önlenmesi amacıyla, ordunun kullanımı dâhil bir dizi sert önlem almak zorunda kalmıştır (Karpat, 2007, s. 144-145).

Seçim gerginliğinin biraz da olsa azalmasından sonra DP Grubu’nun ittifakla verdiği karar ile Bayar, devlet başkanlığı için tekrar aday gösterilmiştir (Zafer, 1 Kasım 1957). Böylece 1 Kasım 1957 tarihinde sadece Demokrat Partililerin iştirakiyle yapılan seçim sonunda Celal Bayar üçüncü defa cumhurbaşkanlığına seçilmiştir (TBMM ZC, Devre: XI, Cilt:1, s. 9-10 ; Yeni Sabah, Kasım 1957). Adnan Menderes, cumhurbaşkanı seçimi sonrasında Bayar tarafından kabinenin kurulmasına memur edilmiştir (Cumhurbaşkanlığı Celal Bayar Arşivi, Yer No:3/8-24 Fihrist No:4709). Ancak bu sefer bir önceki hükümetin kurulmasından çok daha derin bir krizle karşılaşmıştır. 25 gün süren bu hükümet krizi Cumhurbaşkanı Bayar’ın devlet başkanı tarafsızlığına uymayacak ölçüde olaya müdahalesi ile çözülebilmektedir. Başbakan ise bir süre kenara çekilerek kendisine rakip olarak ileriye sürülen kişilerin hükümeti yürütemeyeceklerinin anlaşılması ve gerçeklerin daha da olgunlaşmasından sonra huzur içinde görevine devam etmek istediği için sürece yeterince dâhil olmamıştır. Ancak cumhurbaşkanı Menderessiz bir liste düşünmemiş ve başbakanı ikna etmeyi başarmıştır (Sarol, 1983, s. 602).

Adnan Menderes’in kurmuş olduğu son hükümetin mecliste güvenoyu almasına rağmen (BCA 030.01/ 54.328.6 ; TBMM ZC, Devre: XI, Cilt:1, s. 57) Aydemir’e göre, “*partisi içindeki mecalsizlik, hatta sarsıntı göze çarpıyor, güçlenmek istidadında olan bir muhalefetin belirdiği seziliyordu. Eğer devlet reisi, bu muhalefet vesilesini de değerlendirerek başvekillikte bir nöbet değişikliğine gitseydi iktidar, kendisini çok az yenileyebilirdi.*” (Aydemir, 2000, s. 273-276). Aslında Cumhurbaşkanı Celal Bayar’da zaman zaman başbakanın tavırlarından dolayı rahatsız olmuştur. Bunun bir örneği de Kasım 1957’de tekel maddelerine zam yapıldığında, cumhurbaşkanının bu işe müdahale etmesi üzerine Menderes’in istifa teşebbüsü ile kendini göstermiştir. Celal Bayar bu istifayı da kabul etmemiştir. Nihat Erim’in yazdıklarına göre Emin Kalafat, ara bulmak için Bayar’a gitmiştir. Bayar demiştir ki: “*Adnan şimdiye kadar beş kabine kurdu. Fakat onbeş istifa gönderdi. Başvekil yapacak başka adamım*

yok. Menderes pek çok meziyetleri olan insan. Fakat böyle istifalarla, içtüzük tadilatı ile bu iş yürümez.” Nihayetinde Kalafat istifa mektubunu geri almış; Menderes’e getirmiş, onun huzurunda yırtmış ve bu kriz de atlatılmıştır (Erim, 2005, s. 642-643).

Adnan Menderes zaman zaman her ne kadar bu türlü istifa çıkışları yapsa da cumhurbaşkanına canı gönülden inanmaktadır. Onun cumhurbaşkanına yönelik sevgi ve saygısı 31 Aralık 1957 tarihinde Bayar’a gönderdiği yılbaşı tebrikinde görülebilir. “Çok Sayın Cumhurbaşkanımıza, yeni yıla girmekte olduğumuz şu anda zatı devletlerine tebrikatta bulunurken, ilk gençlik çağınızdan itibaren deruhte buyurmuş olduğunuz mühim ve mesuliyetli vatan ve devlet hizmetlerini derhatır etmekteyim. Bu engin tecrübelerin zatı devletlerini mütehalli kıldığı basiret ve dirayet vasıflarının yanında memleket ve millete karşı beslediğiniz pek derin ve samimi muhabbetin muhalefette olduğumuz zamanlarda olduğu gibi yedi seneyi geçen iktidar devremizde de vatanımızın layık olduğu istikbale emin adımlarla yürüyebilmesi hususunda ne dereceye kadar tesirli olduğunu mülâhaza ederek devlet reisliği yüksek makamında daha uzun seneler millet ve memleket hizmetinde hepimize rehberlik etmek imkânını Cenabı Hakkın müyesser kılmasını dilemekteyim. Başvekil Adnan Menderes.” (BCA 030.01/41.245.1). Cumhurbaşkanının bu yılbaşı mesajına verdiği cevap ise Adnan Menderes’in başbakanlığına olan güveni yansıtmaktadır. Bayar’ın tebrik mesajı şöyledir: “Sayın Adnan Menderes-Başvekil: Yılbaşı mesajınızı en derin muhabbetle okudum. Muhteviyatından fevkalade mütehassıs olduğumu kaydetmeliyim. Zatı devletlerini tanıdığım andan itibaren memleketimize ve milletimize çok mesut hizmetler ifa edeceğiniz kanaati değişmez suretle bende hâsıl olmuştu. Bu gün bu kanaatımın müsbet tecelliyatına şahit olmakla bahtıyarım. Muvakkatiyetiniz temadi edecektir ve memleketimiz mesut ve müreffeh olacaktır. Biz de bu neticeyi uzun seneler görmekle bahtıyar olacağız. Yeni yılınızı bu duygularımla tebrik eder gözlerinizden öperim. Celal Bayar. Gölcük.” (BCA 030.01/41.245.1).

1. Dokuz Subay Olayı

DP iktidarı döneminde bağımsızlık yanlısı eğilimin en önemli örneği 1957 seçimlerinden sonra ortaya çıkan “Dokuz Subay Olayı” olmuştur. 1957 seçimi öncesinde kurulan üç ihtilâl teşkilâtından ikisi 1957’de birleşmiştir. Üçüncü komite olan, Sadi Koçaş’ın başkanı bulunduğu grupla yapılan birleşme teşebbüsü ise sonuç vermemiştir. Birleşen iki grup, başkanlığa Faruk Güventürk’ü getirmiştir. Bu arada ihtilâl komitesi gelişmeye çalışırken, Samet Kuşçu adında bir subayla temasa geçilmiş, ama onun komiteye alınmaması kararlaştırılmıştır. Bunun üzerine kendine oyun oynandığını zanneden Kuşçu, 16 Ocak 1958’de örgütü ihbar etmiş ve komite başkanı Faruk Güventürk’ün de içinde bulunduğu dokuz subay tutuklanmıştır (Apuhan, 2010, s. 134-135).

Bu gelişmelerin cumhurbaşkanına intikal ettirilmesi üzerine Bayar, Başbakan Menderes'i, özel olarak Çankaya'ya davet etmiş ve konuyu görüşmüştür. İttihat ve Terakki döneminden itibaren ülkedeki ordu içi yapılanmaları iyi tanıyan cumhurbaşkanı, hükümeti ikaz etmiş ve ciddi önlemler almasını tavsiye etmiştir. Bayar'a göre daha sakin ve hassas ruhlu olan başbakan, Türk Ordusu'ndan bu tür subayların çıkmayacağını söylemiştir (Arcayürek, 2007, s. 114). İsmet Bozdağ'a göre de başbakan, "olayın gereğinden fazla büyütülmüş" olduğunu düşünmektedir: *"Bir iktidar için kendi ordusundan korkuya düşmek kadar yanlış bir hareket düşünülemezdi."* Bu sebeple başbakan, mahkeme kararından önce harekete geçmeyi doğru bulmamıştır. Eğer devlet başkanı, bu politikasını tasvip etmiyorsa başbakanlıktan çekilmeye hazır olduğunu da söylemiştir (Bozdağ, 2009, s. 156-161). Cumhurbaşkanı ve başbakan arasındaki ikili görüşmeden sonra Milli Savunma Bakanı Şemi Ergin'den Binbaşı Samet Kuşçu hakkında bilgi alınmıştır. İçişleri Bakanı Namık Gedik'in de katıldığı bir başka toplantıda Bayar, Menderes ve Ergin; ihbarı ve ihbardan sonra karşı karşıya kaldıkları durumu sert tedbirler almak pahasına değerlendirmeye başlamıştır (Özdağ, 2004, s. 98-99).

Cumhurbaşkanı bir hafta sonra Ankara'da hükümet üyelerinin de katılımı ile devam eden olağanüstü görüşmede bakanları ikaz etmiş ve demişti ki: *"Basit bir hadise değildir bu. Üzerinde ehemmiyetle durmak lâzımdır. Ehemmiyet vermeyenlerin, başında Semi Ergin vardı. Adnan Bey de haizi ehemmiyet olmayan bazı değişikliklerle yetindi. Yani meselenin ehemmiyeti nisbetinde bir harekette, bulunulmadı."* (Öymen, 1987, s. 190-191 ; Bozdağ, 2006, s. 57-59).

Görüldüğü gibi Bayar, iki ateş arasında kalmıştır. Başbakanını inandırmıyor, onu ve hükümeti harekete geçiremiyordu. Bu takdirde düşündükleri gerçekleşirse meşru bir iktidar, maceraya sürükleniyordu. Menderes'in fikrine katılıp her şeyi olurluna terk edecek olursa, bu sefer hem ülkeyi tehlikeye maruz bırakmış oluyor hem de görevini yapmamış oluyordu. Özellikle, Askerî Mahkeme sonuçlanmadan başbakanın istifası ve yeni bir hükümetin kurulması, içte ve dışta büyük yankılar yapacak; herhalde bu zararlı olacaktı. İster istemez işi olurluna bıraktı ve Askerî Mahkeme sanıkları beraat ettirip muhbiri mahkûm edince yapacak bir şey kalmıyordu (Bozdağ, 2009, s. 160-161).

Bayar darbeden yıllar sonra, gerçekten dokuz subay olayında iyi bir değerlendirme yapılabilseydi 27 Mayıs'ın olmayacağı görüşünü savunmuştur. Vaziyetin ciddiliğine hâkim olan cumhurbaşkanının ihtilalci gruplarla ilişki kuranların ayıklanması yönündeki talebi aslında bazı komitacı subaylarda tedirginlikte oluşturmaya yetmiştir. Nitekim onların o andaki psikolojik durumlarını Orhan Erkanlı şöyle kaleme almıştır: *"Bu olay, bizi paniğe uğrattı. Her an tutuklanmak tehdidi altında yaşıyorduk. Örgütün çalışmalarına ara vermek ve bir süre toplanmamak, dağılmak kararı verdik. Herkes bir köşeye çekildi ve sustu. Ben de Amerikan Harp Akademisi'nde okumak üzere Ameri-*

ka'ya gittim. Dokuz ay kaldım. Her şey olup bittikten sonra hikâye anlatmak kolay ve zevkli bir iştir. Ancak gizli bir ihtilâl örgütünün üyesi olarak ve hele bu örgütün bir kısmı yakalandıktan sonra yaşamak; insan ruhunu, benliğini kemiren, sinirlerini bozan, verimliliğini düşüren bir yaşantıdır..." (Öymen, 1987, s. 190-191). İhtilalden sonra bu tür itirafların gelmesi başbakanın gelişmeler karşısındaki hamlelerinin yetersizliğini göstermiş ve 27 Mayıs'ta ağır bir faturayı beraberinde getirmiştir.

2. Cumhurbaşkanının Kriz Yönetimi

1957 seçimlerinin üzerinden daha altı ay bile geçmemişken önce dokuz subay olayı yaşanmış arkasından da muhalefetin güç birliği içerisinde iktidara gittikçe yüklenmesi ile birlikte başbakan ve cumhurbaşkanının sitem ve savunma dolu konuşmaları artmaya başlamıştır. Başbakan ilk olarak 1958'in Şubat ayında Bursa'da şunları söylemek zorunda kalmıştır: *"Muhalefetin zorlaya zorlaya bizi bazı tedbirler almağa mecbur etmeleri, demokrasiye uygun neticeler değildir. Eğer onlar zorlamasalardı, bugün beğenmedikleri birçok kanunun çıkmasına imkân yoktu. Sizin üstünüze yürünürse müdafaa tedbirleri alırsınız."* (Bayar, 1986, s. 168).

Başbakandan sonra devlet başkanı Celal Bayar 1 Kasım 1958 günü, Büyük Millet Meclisini açış nutkunda, muhalefete yüklenmiştir. Bu nutukta muhalefet, ifratçı olarak gösterilmiş ve yeni bazı tedbirlerin alınması lüzumuna dikkatler çekilmiştir. Bunun üzerine CHP parti meclisi üyesi Vedat Dicleli 3 Kasım 1958 tarihinde iktisadi konularda Bayar'ın meclis konuşmasına cevap vermiştir. İktisadi kalkınma politikalarını bir çabalama veya gayret olarak vasıflandıran Dicleli demiştir ki: *"Bir iktisadi kalkınma politikası olsaydı, Türk köylüsü bin bir emekle yetiştirdiği iki kilo buğdayını bir kilo gübre elde etmek için feda etmezdi. Sayın cumhurbaşkanı son aylarda alınan tedbirlerin hükümetin seçimlerden sonra Büyük Meclis'e arz ve takdim ettiği ve tatbiki için de gerekli hazırlıklara giriştiği kararlardan ma'dut olduğunu bildiriyor. Bu tedbirlerin hükümet programında olduğu halde bugüne kadar tatbik edilmeyip de dış istikrazlar temin etme yolundaki gayretlerle muvazi olarak Amerikan Hariciye Vekâleti tebliğiyle neşredilmiş olması bu tedbirlerin bir istikraz temin etme şartı olması endişesini doğuruyor."* (Milliyet, 3 Kasım 1958). Vedat Dicleli'nin cumhurbaşkanı ve iktidarı eleştirdiği aynı gün bakanlar kurulu, biri öğleden evvel diğeri de öğleden sonra olmak üzere iki uzun toplantı yapmıştır. Her iki toplantıda görüşülen mevzuların temelini muhalefetin tutumuna karşı alınması düşünülen yeni tedbirler teşkil etmiştir.

Dicleli'den sonra İsmet İnönü, 5 Kasım'da Cumhurbaşkanlığı Celal Bayar'ın meclis açış nutku münasebetiyle bir makale yayınlamıştır. Bu makalenin başlıca kısımları şöyledir: *"Sayın cumhurbaşkanı bir işaret vermiştir. Bu işaret: DP Genel Başkanının ithamlarını ve tasavvurlarını açıktan desteklemek olmuştur. Anlaşılmıştır ki, 1954'ten beri DP Genel Başkanı tarafından kurulan*

ve daha arkası tasavvurda olan rejimin başlıca ilhamcısı Sayın cumhurbaşkanıdır. Denilebilir ki nutkun iktisadi meseleler, müdafaa ve dış politika durumları hakkında beyanları, iç politika hakkındaki hükümlerin ve tasavvurların mukaddimesi, mesnedi ve gerekçesi olarak irad edilmiştir.” (Yeni Sabah, 5 Kasım 1958 ; Milliyet, 5 Kasım 1958). CHP Genel Başkanının bu tavrı karşısında bakanlar kurulu yeniden cumhurbaşkanı başkanlığında bir toplantı gerçekleştirmek ve iktidar çevrelerince memlekette huzur ve sükûnu temin edeceği söylenen tedbirler üzerinde durmak zorunda kalmıştır (Yeni Sabah, 5 Kasım 1958 ; Milliyet, 5 Kasım 1958).

Bütçe komisyonun 23 Aralık 1958 tarihli toplantısında cumhurbaşkanlığı bütçesi görüşmelerinde Bayar’a yönelik tenkitler artmıştır. Nakil vasıtaları masraflarının müzakeresinde söz alan Hürrem Müftügil şunları söylemiştir: *“Reisicumhurun seyahatleri zaruri tabii olabilir. Ancak reisicumhur sıfatıyla memlekette dolaşırken elindeki DP esasını yerinde görmemekteyim. Bu kendilerinin Teşkilat-ı Esasiye kanunu ile tayin edilmiş olan muhterem mevkîinin hazmedemeyeceği bir harekettir.”* Bu sözler üzerine komisyon sözcüsü Behzat bilgin durumu saygısızlık olarak vasıflandırmış, Hürrem Müftügil ise bu müdahaleyi esefle karşıladığını açıklamıştır. Müftügil, *“Teşkilatı Esasiye’nin gayri mesul mevkîe koyduğu reisicumhur bir partinin değil devletin temsilcisidir. Ona lüzumlu olan hürmeti göstermekle mükellef olduğumuz gibi ondan tarafsız surette hareket etmesini beklemekte hakkımızdır.”* demiştir. Rıza Tekeli ise cumhurbaşkanlığı köşkü için döşeme masrafı olarak istenilen 100 bin liranın bir liraya indirilmesini istemiştir. Osman Alişiroğlu ise *“1954 ten bu yana Riyaseticumhur köşkü için döşeme masrafı olarak sarfedilecek para 600 bin liraya yaklaşmaktadır. Ben bunu lüks ve israf telakki ediyorum.”* Demiştir (Akşam, 24 Aralık 1958).

Başta Başbakan Menderes olmak üzere, iktidarın oluşturduğu ve muhalefetin de giderek arttırdığı siyasi gerginlik, CHP ve HP arasında bir defa daha “Milli Muhalefet Cephesi” kurulması yolundaki girişimlerin canlanmasına neden olmuştur. Buna karşılık DP, 1924 anayasasına, kuvvetli hükümet felsefesine bağlı olup koalisyon iktidarına razı olmamıştır. Bu nedenle CHP’nin diğer muhaliflerle birleşip kurmak istediği “Güç Birliği”ne karşı Menderes “Vatan Cephesi” seferberliği ile karşı çıkmıştır (Aydemir, 2000, s. 281-284). Aksiyon ve reaksiyonun yaşandığı bu günlerde DP içinde bu oluşuma karşı cılız bir ses yükseldiyse de Celal Bayar’ın da devreye girmesiyle Vatan Cephesi’ne hız verilmiştir (Yücel, 2002, s. 39).

Şimdi söz sırası devlet başkanındadır. Zira Cumhurbaşkanı Celal Bayar, 1 Kasım konuşmasından yirmi sekiz gün sonra Çorlu’da, bulunduğu konunun hassasiyetini unutarak muhalefete cephe aldığını ifade edecektir. Celal Bayar Çorlu’da: *“...Kıskançlar, dış yardımı istemeyenler, millî kalkınmayı istemeyenlerdir... Millî kalkınmaya mâni olmak isteyenler, millî irade karşısında, karınca gibi ezileceklerdir...”* sözleri ile muhalefete ve özellikle Cum-

huriyet Halk Partisine hitap etmiştir. Böylece 1958 Türkiye'sinde Demokrat Parti iktidarı, yeni politikasının ilk izlenimini vermiştir. Bu durum karşısında ana muhalefet partisi lideri İsmet İnönü bir yurt içi gezisi programını gündemine almıştır. Amaç iktidarı halka şikâyet etmektir (Eroğul, 1990, s. 222). Nitekim 30 Kasım günü beraberinde Burdur Hür Parti milletvekilleri ve CHP mebusları olduğu halde Isparta'ya gelen İnönü, il kongresinde sert bir konuşma yapmış ve Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Çorlu nutkuna şöyle cevap vermiştir: “*Cumhurbaşkanının ilzam ettiği politika yüzünden milli kalkınmaya mani olan hükümettir.*” (Albayrak, 2004, s. 522-523 ; Milliyet, 30 Kasım 1958). İnönü'nün cumhurbaşkanına yönelik eleştirileri 6 Aralık'ta CHP Hatay il kongresinde de artarak devam etmiştir (Erer, 1963, s. 352-354).

1957 seçimlerinin hırçın havasının sürdüğü o günlerde Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın, idarede partizan zihniyetin giderilmesi için harekete geçerek “yeni bir 12 Temmuz havası oluşturmaya”, zaman zaman tansiyonun düşmesi için duruma müdahalede bulunması, olaylara açıklık ve uzlaşma imkânları vermesi kaçınılmaz bir vazife olarak görülmeye başlamıştır. Nitekim DP'nin muhalefette olduğu yıllarda Bayar, idare cihazının tarafsız hareket etmeye mecbur olduğunu, aksi halde vahim neticelerle karşılaşılacağını çok defa tekrarlamıştır. Bayar, cumhurbaşkanlığının arefesinde ve bu makama gelmesinin tamamen kesinleştiği bir anda bile, millete tarafsız idare taahhüdünde bulunmuştur (Vatan, 25 Ocak 1959).

Bayar duruma neden müdahale etmiyor? Başbakanını ve ana muhalefet lideri eski arkadaşı İsmet Paşa'yı neden bir araya getirip buluşturmuyor? sorularının sıkça sorulduğu buhranlı günlerde Kıbrıs görüşmeleri için Başbakan Adnan Menderes'in başkanlığında Londra'ya giden Türk heyeti uçak kazası geçirmiştir (Zafer, 14 Şubat 1959 ; Yeni İstanbul, 18 Şubat 1959). Başbakanın sağ kurtulduğu bu kaza sonrasında Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Adnan Menderes ile sık sık telefon konuşması yapmış ve oğlu Turgut Bayar'ı ziyaret için Londra'ya göndermiştir (Zafer, 23 Şubat 1959). İddiaya göre, Bayar CHP'ye karşı sert politika sürdürmekten yanaydı ve Menderes'in 3-4 ay yurt dışında dinlenmesini önermiş, hatta Menderes'in başbakanlığı bırakmasını istemiştir. Bu tür haberlerin kamuoyunu meşgul ettiği günlerde Menderes, Londra'dan İstanbul'a gelmiş, Eyüp Sultan'ı ziyaret ettikten sonra Ankara'ya gitmiştir (Milliyet, 28 Şubat 1959). Menderes'i Ankara'da karşılayanların başında İsmet İnönü ve Celal Bayar da yer almıştır. İnönü, başbakanı istasyonda kucaklayıp, “*Geçmiş olsun Adnan Bey*” demiş, bu olaydan sonra mecliste bir süre kavgaya olmamıştır. Yeni ortamın adına “bahar havası” denilmiş ve bu hava içinde meclis kürsüsüne çıkan İnönü, Menderes'ten “Dirayetli Başbakan” ifadesiyle söz etmiştir. Menderes de İnönü için “Büyük devlet adamı” sözünü kullanmıştır. Ancak, Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Menderes'le İnönü arasında bir yumuşama sağlama niyetini hiç göstermemiştir (Bostancı, 1987, s. 18-19). Aksine Menderes'e “*İnönü'ye bir nezaket ziyaretinde bulunmanız*

faydalı olacaktır” telkinlerinin yapıldığını gören Celal Bayar “CHP’ye güven olmaz” gerekçesiyle bu ziyareti ve uzlaş ortamını önlemiş, başbakanı manevi baskı altında tutmuştur (Sarol, 1983, s. 871-873).

Normal şartlarda başbakan ve muhalefet partileri arasında mücadelenin demokratik sınırları aşması veya siyasi gerginliğin halka yansması halinde cumhurbaşkanına konumu nedeniyle tansiyonu düşürmesi için müdahalede bulunması, iktidar ve muhalefeti uyarması beklenmektedir. Ancak Bayar ve İnönü arasındaki yaşanan hadiselerin sıcaklığını koruyor olması buna engel olan en önemli etken olmuştur. Üstelik Menderes de kendini bu çatışmanın tam ortasında bulmuş, Bayar’ın uzlaştırmacı rolü bir yana sertlik yanlısı bir siyaset benimsemesi sakin ruhlu ve duygusal özellikleri ağır basan başbakanı zor durumda bırakmıştır.

3. İktidar-Muhalefet Çatışmasının Artması

Uçak kazasının oluşturduğu heyecan dağıldıkça husumet havası yine hızla ortaya çıkmıştır. Bizzat CHP’lilerin “büyük taarruz” diye adlandırdıkları propaganda seferi, 29 Nisan 1959’da başlamıştır. İlk hedef olarak, simgesel bir biçimde, İnönü’nün Yunan Generali Trikopis’i esir ettiği Uşak seçilmiştir. Ancak İnönü’nün kafilesi bu şehirde saldırıya uğramıştır. Uşak’tan Manisa’ya geçen İnönü, saldırıların Cumhurbaşkanı Bayar ile Başbakan Menderes tarafından hazırlandığını ima ederek şunları söylemiştir: “Uşak’ta himaye altında istasyonda toplanan mütecavizler, benim hayatıma kastetmek için harekete geçmişlerdir. Muhalefet aleyhine Ehli Salip isnadı ve muhalefeti karınca gibi ezmek tavsiyesi, gece sabaha kadar Ankara’da tertiplenerek tatbikata konmuştu. Azınlıkta olan iktidar, nihayet kaba kuvvetle bir dehşet idaresi kurarak vatandaşları insan haklarından mahrum yaşatmaya karar vermiş görünüyör.” (Vatan, 30 Nisan 1959).

İnönü, İzmir’den sonra 4 Mayıs’ta İstanbul’a gelmiş ve arabayla Yeşilköy’den şehre hareket etmiştir. Fakat araba Topkapı civarına gelince, aniden bir grup insan kendisine saldırmıştır. Orada bulunan bir binbaşının, yanındaki askerlerle olaya müdahale etmesiyle İnönü’nün arabasına yol açılabilmiştir Uşak’ta İnönü’nün tren istasyonunda taşlanması olayı ve Topkapı olayı sıcaklığını korurken, 5 Mayıs’ta yapılan bakanlar kurulu toplantısında Celal Bayar, İsmet İnönü’yü kastederek: “Bir adam çıkıp hükümeti kanunları bir tarafa bırakıp, “tek kuvvet benim” diyor. Adam “yıkacağım” diyor.” ifadesini kullanmıştır. Toplantı tutanaklarına göre Menderes ise şöyle demiştir: “Geri değil, ileri gitmek safhasındayız. Bir futbol maçında hakem daima yanlış düdüğü çalarsa oyuncular dövüşür. Gazeteciler yanlış hakemlik yapıyor. Onlar iki partiyi dövüştürüp parsayı toplamak istiyorlar. Halkı hakem yapmalıyız. Onu harekete geçireceğiz. O nasıl, seçim kazandığımız halde bizi ekalliyette göstermek için halkı yer yer toplanmaya çalışıyorsa ben de aynı şeyi yapacağım. Sıfatların tesiri olur. Suçludur...” (Yıldız, 2001, s. 100-101).

Cumhurbaşkanı ve başbakanın muhalefete yönelik tavrı ortadayken, Şemsettin Günaltay CHP XIII. Kurultay Başkanı olarak, Bayar'ın partiler arasında ara bulmasını ve seçim kanunu değiştiren tasarıyı veto etmesini talep edecektir (Weiker, 1967, s. 44-46). Hatırlanacağı üzere benzer başvuru İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanlığı döneminde muhalefette bulunan DP'li-lerce cumhurbaşkanına yapılmıştır. Ancak Cumhurbaşkanı Bayar, bu talebi görmezlikten gelmiş ve mevcut o dönemki seçim kanununu onaylamıştır.

Eylül 1959'da Çanakkale Gedikli olaylarından sonra DP Genel İdare Kurulu 3 Ekim'de toplanmış ve devam eden çalışmalara Cumhurbaşkanı Celal Bayar da katılmıştır (Milliyet, 4 Ekim 1959). Toplantıda iç politika meseleleri gözden geçirilmiş ve parti teşkilatı içindeki hizipleşme hareketleri üzerinde durulmuştur. Genel İdare Kurulu ve bakanlar kurulu toplantılarından sonra alınan bir karar gereğince bakanlar ve DP mebusları seçim bölgelerine peyderpey dağılmaya ve tetkiklere başlamıştır (Milliyet, 4 Ekim 1959). Bu tetkikler sırasında Başbakan Adnan Menderes hükümet faaliyetleri hakkında cumhurbaşkanını da haberdar etmekten geri kalmamıştır (BCA 030.01/41.245.10). Ancak bir süre sonra iç gelişmelerin artık içinden çıkılmaz bir hâl almaya başlamasıyla düşünülen erken seçimden vazgeçilmiştir. Her ne kadar cumhurbaşkanı ve başbakan bu kararı birlikte vermiş gibi gözüксе de Bayar'ın, "*Zemin temizlenmeli, olaylar sonuçlanmalı ve bitmeli ve sonra seçime gidilmeliydi.*" sözü karar verici mekanizmanın kendisi olduğuna da işaret olmuştur (Arcayürek, 2007, s. 112). Menderes'in bu örnekte olduğu gibi olayları değerlendirmede geç kalması, geciktirme politikasını tercih etmesi ve her bunalımdan sonra Bayar'ın desteğine ihtiyaç duymaya başlaması Türk siyasi hayatının aktörleri tarafından çokça eleştirilecektir. Artık çok daha pasif bir konumda olan başbakanın yerine İttihat Terakki'nin eski bir elemanı ön plana çıkmıştır.

Cumhurbaşkanı Celal Bayar olayların durulmasını umut ederek 1960 yılbaşını İzmir'de geçirmeyi uygun bulmuştur. O zaman Güzelyalı'da bulunan Hava Harp Okulu'nda genç subaylara hitap etmiş, tavsiyelerde bulunmuş, "*1960'ı nurlu görüyorum.*" demiş. Ama iktidarla muhalefet arasındaki gerginlik sürekli tırmanmıştır (Bostancı, 1987, s. 11-13). Öyle ki 1959 yılından sonra 1960 Şubat ayı da hadiseler içinde geçmiştir. Şubat başında İnönü Konya'ya gitmiş, kendisini karşılayanlarla polis arasında çatışmalar olmuş, aynı günlerde mecliste yine kavgalar yaşanmıştır. Bu genel asabiyet içinde Kayseri'de cereyan eden birtakım olaylar nihayet bardağı taşırmıştır (Weiker, 1967, s. 44-46). İnönü, hem Yeşilhisar olaylarını incelemek hem de 3 Nisan'da yapılacak olan Kayseri II Kongresi'ne katılmak için bizzat Kayseri'ye gitmeye karar vermiştir. Ancak Bayar ve Menderes, olayları son derece yakından izlemiş ve Kayseri valisine gerekli gördükleri talimatları vermiştir. Askerin, hükümetin emrini dinlememesi ve İnönü'ye yardımcı olması daha büyük olayları önlemiştir (Eroğul, 1990, s. 225-233).

Anayasaya göre devlet başkanı, bilindiği gibi, partileri ve iktidarı temsil eden hükümetin de üstündedir. Bu elbette ki, devlet başkanı pasif bir gölge temsilcisidir demek değildir. Hele iktidar partisinden gelen bir devlet başkanı, elbette ki iktidarın tutum ve davranışlarını izleyecektir. Onlarla, bir hadde kadar ilgilenecektir. Ama hiçbir zaman bir *icra adamı* olmayacaktır. İcra kuvvetine, kaza kuvvetine müessir olacak temas ve müdahaleleri olmayacaktır. Çünkü bunlar, kanunlarla belirtilmiştir. Eğer bu esaslar doğruysa, yani devlet başkanı, hakikaten icra ve kazanın üstündeyse, Yeşilhisar olayları üzerinde, başbakan ve ordu kumandanıyla olan temasları ve başbakanla olan yazılı muhaberelerinin, izahı lazım gelecektir. Ve bu izahlar, o zamanki anayasaya göre de, devlet başkanı Celal Bayar'ın, görev ve yetkileriyle fiili davranışlarının izahı, incelenmesi bakımından önem taşır.

4. Üniversite Olayları ve Ordudaki Hareketlilik

Bir taraftan memleketin değişik yerlerinde iktidar ve muhalefet, meydanlarda güç gösterisi yapmak isterken diğer taraftan da Muhalefet ve Vatan Cephepleri vatandaşlar arasındaki ayrılığı daha da körüklemiştir. Böyle bir ortamda 7 Nisan'da DP Meclis Grubu toplanmıştır. Toplantıdan sonra bir bildiri yayınlayan DP Meclis Grubu, CHP'yi halkı ve orduyu ayaklanmaya kışkırtmakla ve yıkıcı gruplarla işbirliği yapmakla suçlamıştır. Bildiride DP Meclis Grubu'nun oybirliği ile bir soruşturma komisyonu kurma kararı verdiği açıklanmıştır. Komisyon Başkanı Sarol, Bayar tarafından Köşke çağırılmıştır. Bayar, Sarol'un durum değerlendirmesini dinlemiş ve "*Her şeyden önce hükümetimizi korumaya, tecavüzleri, saldırıları cezalandırmaya mecbursunuz. Ülkeyi ateşe vermek isteyenlere seyirci kalamazsınız. Elde olmayan birtakım küçük mevzuları bu önemli mevzulara karıştırmayın!*" diye azarlamıştır. Çankaya'dan sonra başbakan ile görüşen Sarol, Menderes'den de gelen baskı üzerine istifa etmiştir (Nutku, 1979, s. 380-381).

Parti içi muhalefet ile uğraşmak zorunda kalan DP diğer taraftan da muhalefete karşı yeni önlemler almak için harekete geçmiştir. Nitekim önce DP Meclis Grubunda kurulması tartışılan "Tahkikat Komisyonu" Nisan ayının ortasında meclise getirilmiştir. Muhalefet milletvekillerinin meclisi terk etmesine rağmen tasarı 27 Nisan 1960'da yasalaşmıştır (Dilipak, 1990, s. 249-251). Bunun hemen ertesi günü ise İstanbul'da ilk büyük öğrenci gösterisi başlamıştır. Olayların büyümesi üzerine hükümet sıkıyönetim ilan etmiş, İstanbul Üniversitesi tatil edilmiş ve gece sokağa çıkma yasağı konmuştur. İstanbul olaylarından sonra sıra, 29 Nisan'da Ankara'daki büyük çaplı gösterilere gelmiştir (Eroğul, 1990, s. 238-240).

Ülkede infiali artıran bu komisyonun kurulmasında görünürde cumhurbaşkanı ve başbakan birlikte hareket etmişlerdir. Amaç meydana gelen sokak hareketlerini önlemek ve normalize etmektir. Fakat başbakanın kısa süre sonra bu komisyondan vazgeçmek istediği yönündeki açıklamaları dik-

kate alınırsa aslında Menderes alınan bu karardan rahatsızdır. Kargaşa ve parti içi-parti dışı muhalefet arasında kaldığından cumhurbaşkanı ile aynı düşüncede olmaktan başka çaresi kalmamıştır. Anayasal olarak konumu itibarıyla icrai görevi olmayan cumhurbaşkanı ise her şeyi hükümetin sorumluluğu altında götürmeyi başararak durumu idare etmektedir. Nitekim gelişmeler karşısında bazı Bakanların da iştirakiyle, 29 Nisan akşamı Çankaya’da, Bayar’ın başkanlığında önemli bir toplantı yapılmıştı. Toplantıda Menderes’in davet ettiği ve DP’ye yakın olan Ali Fuat Başgil de bulunmuştur. Başgil, Tahkikat Komisyonuna verilen yetkilerin anayasaya aykırı olduğunu, yargıya ait yetkilere tecavüz edildiğini söylemiştir. Başgil, hükümetten Tahkikat Komisyonunun yetkilerinin düzenlenmesini, gençliğe karşı sert önlemlere başvurulmamasını ve hatta hükümetin istifa ederek muhalefetle bir koalisyon oluşturmasını istemiştir. Adnan Menderes’in son derece ılımlı yaklaştığı bu tekliflere, Bayar karşı çıkmış: *“Böyle bir hareket zaaf işareti olur ve rakiple-
rimizi daha da cesaretlendirmekten başka bir netice de doğurmaz. Bu sıkıntılı günlerde kabine değişikliğinden daha anlamsız bir şey olamaz. Tam aksine direnmeli, kararlı olmalı ve oldukça sert tedbirlere başvurulmalı...Tenkit zamanı geçmiştir, şimdi tahrikçileri tenkil zamanıdır.”* demiştir. Ali Fuat Başgil hatıralarında, 29 Nisan’daki görüşmede cumhurbaşkanı ve hükümetin durumunu değerlendiren şu cümleleri yazacaktır: *“Acaba hükümet, 29 Nisan gecesi Çankaya’daki beşli görüşme sırasında bakanlar kurulunun muhtemel bir istifasını çok kesin ve net olarak reddetmiş olan Celal Bayar’ın etkisi altında mı kalıyordu? Fakat başbakanın anlamış olması gerekirdi ki, şayet cumhurbaşkanı böyle bir ısrarda bulunduyorsa, bunun, on dört seneden fazla süren bir dostluğa sadakatten, Menderes gibi hâlâ dirayetli ve kabiliyetli bir yol arkadaşını son anda terk etmek düşüncesinin doğurduğu samimi bir üzüntüden ileri geldiğini, -en azından ben bu kanaatteyim- anlaması gerekirdi. Öte yandan, çok güçlü bir karakter yapısına sahip olduğu için, bugün kendisinin ve ekibinin karşısına çıkan engelleri, uzun devlet adamlığı boyunca nice zorlukları alt etmiş olduğu şekilde belki de yine aşabileceği umudundaydı.”* (Başgil, 2008, s. 122-140 ; Bila, 1999, s. 421).

Bayar, Arcayürekle yaptığı bir röportajda, başbakanın istifasını cumhurbaşkanı önledi iddiasını kesinlikle red etmiş, şayet Menderes’in *“istifa temayülü olsa idi, mitinglere gitmeye lüzum görür müydü?”* diyerek Başgil’i yalanlamıştır (Arcayürek, 2007, s. 100). Olaya farklı bir bakış açısı getiren Aydın Menderes ise, cumhurbaşkanının yaşanan krizi iyi yönetemediğini, DP içinde nedeni, belki Bayar-Menderes anlaşmazlığı gibi sebeplere bağlı olarak, adeta duruma seyirci kalındığını söylemiştir. Bu yüzden çözüm, Menderes’in Bayar yerine başka bir cumhurbaşkanı bulabileceği veya Bayar’ın belki kendi dediklerini yapacak, dinleyecek bir başbakan araması, bulmasıydı (Akyol, 2011, s. 91-92).

Yine de Bayar, bakanlar kurulu toplantısından sonra olayları yerinde in-

celemek için İstanbul'a geçmiştir. İstanbul'da Bayar'ın başkanlığında yapılan toplantıda Sıkıyönetim Komutanlığı adına bir bildiri yazılmıştır. Görüldüğü üzere 1960 yılına kadar genellikle olayların geri planında kalan Bayar, şiddetin başlaması ile birlikte kendi inisiyatifi ile ön plana çıkmaya ve hadiselerle el koyup olayları yönlendirmeye başlamıştır. Başgil ile yapılan toplantıda da Bayar, yönetici durumundadır ve herkes onun iradesine tabi durumda gözükmektedir (Tuna, 2007, s. 303-312). Üstelik bu olayda cumhurbaşkanı ve başbakanın karakter farklılığı da yeniden kendini göstermiştir. Zira kalabalıklar karşısında iyi bir hatip olan Menderes, ikili ilişkilerde tecrübesine inandığı cumhurbaşkanının yardımına saygılı yaklaşmakta, çekingen ve aşırı nazik tavrı ile Çankaya'nın müdahalelerine kapıyı açık tutmaktadır.

İstanbul olaylarından kısa süre sonra İsmet İnönü'nün Eskişehir'e giderken bindiği tren, Sivrihisar kasabasında Vali tarafından durdurulmuştur. Paşa'yı kente sokmamak için emir alan bir Albay ve iki Binbaşı, bu uygulamaya başvurmaktansa ordudan ayrılmayı yeğ tutmuşlar, Bayar da bu subayları tutuklatmıştır. Cemal Gürsel, yasal olmayan bu tutuklamayı kaldırtmak için netice vermeyecek bir çıkış yapmıştır. Hatta Gürsel izin hakkını kullandıktan sonra emekli olmayı düşünmüş, 3 Mayıs 1960'ta izne ayrılırken de iki ayrı mektup kaleme almıştır. Birisi, en küçük birliklere kadar ulaştırılmak üzere bir veda mesajıydı. Öteki de Milli Savunma Bakanı'na yazılmış 13 maddelik yumuşak bir muhtıra. "Aziz Vekilim" diye başlayan, mektupta "kötüye gidişin baş sorumlusu" olarak Cumhurbaşkanı Bayar gösteriliyordu. Gürsel, Bayar'ın yerine cumhurbaşkanlığına Menderes'in getirilmesini öneriyordu. Gürsel mektubunu şöyle bitiriyordu: "*Sayın Vekilim, maruzatım muhakkak ki çok mühim ve hatta çok cüretkâranedir. Fakat memleket için, milletin selameti için, hükümet ve hatta partinizin kurtarılması için dikkate alınması lazımdır. Ve hatta çok lazımdır.*" (Öymen, 1987, s. 212-214).

Yassıada duruşmaları sırasında MBK, ihtilali meşru göstermek için Gürsel'in Ethem Menderes'e gönderdiği bu mektubu gündeme getirmiştir. Mektup, 12 Temmuz 1960 tarihli Remi Gazete'de yayınlanmıştır. Fakat hem Ethem Menderes hem de Adnan Menderes mektubun sansürlenerek yayınlandığını fark etmiştir. Çünkü mektupta Menderes'i öven, "*cumhurbaşkanı olmalıdır...*" şeklindeki ifadeler Resmi Gazete'deki mektupta yer almamıştır (Bostancı, 1987, s. 40-41). Adnan Menderes, mahkemede mektubun Ethem Menderes tarafından "özet olarak kendisine" aktarıldığını söylemiştir. Ancak Menderes'in hayatta kalan arkadaşlarının yazdıklarına bakılırsa Menderes mektubun içeriğini bilmektedir. Örneğin Samet Ağaoğlu, Ethem Bey'in Gürselin mektubundan Adnan Bey'e sadece bahsettiğine ve başbakanın bu mektubu okumamış olduğu sözüne inanmamaktadır (Ağaoğlu, 2003, s. 159-160). Üstelik Yassıada mahkemeleri başladığında Ethem Menderes, Başbakan Menderes'e bu konuda bilgi vermediği için arkadaşları tarafından eleştirilmiştir. Ethem Menderes, "*Gürsel'in mektubunu başbakana okudum. Fakat*

kimseye bahsetmememi, hatta cumhurbaşkanına bile iletmememi söyledi...” diye savunmuştur kendini. Recep Şükrü Apuhan’a göre ise, “Menderes mektubu incelememiştir. Ethem Menderes’e “Ne yazıyor?” diye sormuş o da önemli olduğu için tedbirlerin 1. Maddesi ile birkaç maddeyi Menderes’e okumuş ve konu böylece kapanmıştır.” (Apuhan, 2010, s. 153-154). Milli Savunma Bakanı Ethem Menderes, bu muhtırayı adresine iletmek yerine çekmecesine kitlemekle yetinmiştir. Başbakan Menderes böyle istemiştir.

Bayar, Cemal Gürsel’in mektubu ve iktidar günlerindeki bazı uyarılarının dikkate alınmamasından dolayı Yassıada yargılamalarında ve daha sonra Kayseri Cezaevindeyken bile Menderes’e kırılgan olacaktır. Onun bu kırılganlığı hapisten çıkmasından sonra yazdığı “Başvekilim Menderes” kitabı ile geçmiş gibi görünmektedir.

5. Darbe Öncesi Son Uyarılar

27 Mayıs darbesi öncesinde üzerinde durmaya değer dört olay daha vardır: Menderes’in Kızılay’da nümayişçilerin arasına girmesi, ihbar mektubu, Harbiye öğrencilerinin yürüyüşü ve Çankaya’daki son toplantı. Bunlardan ilki 5 Mayıs 1960’da Ankara’da yapılan organize gösteridir. Bu olay öncesinde “555K Parolası” (5.ayın, 5.günü, saat öğleden sonra 5’te, Kızılay’da) halk arasında yayılmıştır (Eroğul, 1990, s. 238-240). Gösteri günü Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Meclis Başkanı Refik Koraltan ve Başbakan Menderes, havaalanından şehre gelirken bir anda Atatürk Bulvarı’nın Kızılay kavşağına gidiş yönünde büyük bir kargaşa çıkmış ve Bayar, Koraltan ve Menderes’in arabaları kargaşanın ortasında kalmıştır. Menderes, makam arabasını durdurarak inmiş, “İstifa...istifa...” diye bağırırlarla konuşmak istemiş ve halka, “Benden ne istiyorsunuz? Beni öldürecek misiniz?” diye sormuştur (Weiker, 1967, s. 28). Menderes, kalabalığın arasında kazara sıkışıp kalmış bir gazetecinin otomobiline bindirilerek olay yerinden uzaklaştırılmıştır.

Ümit Özdağ’a göre, olayı uzaktan seyreden Bayar, başbakanlıkta İçişleri Bakanı Gedik’e kalabalığın dağıtılmasını, kalabalık dağıtılmaz ise ateş edilmesi emrini vermiştir. Ancak Celal Bayar, Gedik’e verdiği emrin ne olduğunu yıllar sonra gazeteci Cüneyt Arcayürek’e şöyle açıklamıştır: “*Namık Gedik’e benim sözüm şu oldu: Bu kabil ahvalde ne yapılacağını ve vazifeyi Türk Ceza Kanunu tayin eder, dedim. Bunun yerine getirilmesini istedim Gedik’ten... Evet, Namık Bey’den! Ceza kanunu nasıl hareket edileceğini tayin eder, savulun der, kanun hükümleri vardır... Namık Gedik’e verdiğim emir, direktif, vazifeni yapman lazımdır. Halka ilan edilir, dağılınız diye. Dağılmazsa havaya ateş edilir, tabii ateş var, ama kanun hükümleri dâhilinde...*” (Öymen, 1987, s. 215-218).

13 Mayıs’ta ise bir ihbar sonucunda, İnönü’nün demeçlerini teksir ederek çoğaltan, rütbeleri yarbay ile binbaşı arasında beş subay Ankara’da İstihbarat Okulu’nda tutuklanmıştır. 14 Mayıs’ta Ankara’da Kızılay ile Sıhhiye arasında bildiri dağıtan üç subay daha tutuklanmıştır. Örgüt bu tutuklamalardan

rahatsızlık duyarken, Bayar’a bir ihbar mektubu yazılmıştır (Akyaz, 2006, s. 121-122). “Bir Astsubay” imzası ile Bayar’a gelen bu mektupta: “*Sayın Reisi-cumhurum, bu mektup elinize geçtiğinde, eğer Muhafız Alayı Kumandanınız Osman Köksal ile Millî Müdafaa Bakanı’nın yaveri Adnan Çelikoğlu hükümet darbesini henüz yapmamış iseler, ellerinizden öperim...*” yazmaktadır. Bayar tarafından mektup incelenmek üzere Millî Emniyet’e intikal ettirilmiş, Millî Emniyet’in ihtilalci unsurları da Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Komutanı olan ve darbeye etkin rol üstlenecek Osman Köksal’ı haberdar etmiştir. Böylece cumhurbaşkanı, Köksal tarafından kolayca oyalanmıştır. Başbakan ise bu ihbarı, dokuz subay olayında olduğu gibi, önemsiz görmüş ve ordudan hükümete karşı bir davranış gelmeyeceğine dair inancını devam ettirmiştir (Gökdemir, 1987, s. 109 ; Öymen, 1987, s. 220-226).

İhtilal hareketleri öncesinde iktidara ihbarların yapılıyor olması doğal olmakla birlikte hükümetin bu tür durumlarda çok daha tedbirli veya güçlü olması da gerekmektedir. Ancak söz konusu günlerde DP iktidarı önemli zaafılar yaşamaktadır. Daha da kötüsü kendisini “komitacı” olarak nitelendirebilen Cumhurbaşkanı Bayar’ın ihtilalci adımları dizginleyememesi veya yaşanan olayları yanlış yorumlaması iplerin daha da gerilmesine neden olmaktadır.

Çankaya’ya yapılan son ihbar mektubu ortadayken Harp Okulu, iktidar kanadının uygulamalarını protesto amacıyla, 21 Mayıs’ta Orduevi önünden Bakanlıklara doğru yürümüştür. Harbiyeliler o gün Menderes’e son bir uyarıda bulunmak istemiştir. Yürüyüş devam ederken başbakanlıkta Erdelhun, Bayar, Menderes ve Ethem Menderes bir toplantı yapmıştır (Milliyet, 29 Mayıs 1960). Menderes, Harp Okulu’na karşı sert davranılmamasını istemiştir. Köşk’te ise o gece bir dizi görüşme yapılmış, bu toplantılara bakanlar, Genelkurmay Başkanı, milletvekilleri, Emniyet Genel Müdürü ve Orgeneral Kuyaş katılmıştır. Bayar, Menderes ve Erdelhun’un baş başa yaptığı görüşmede Bayar, Erdelhun’a orduyu kontrolü altında tutup-tutmadığını sormuş; Erdelhun, Harbiye yürüyüşünün spontane bir hareket olduğunu ve ordunun kontrolü altında bulunduğunu ileri sürmüştür. Genelkurmay Başkanı, yetkisinin az olduğunu, eğer hükümet kendisine özel yetki verirse olayların üstesinden geleceğini bildirmiştir. Menderes, Erdelhun’a yetkinin yazılı olarak yollanacağı sözünü vermiştir (Bozdağ, 1986, s. 133-138).

23 Mayıs 1960 günü İhtilâl Komitesi, 14 Mayıs Mahallesi’nde, örgüte yeni katılan General İrfan Baştuğ’un evinde toplanmıştır. Albay Alparslan Türkeş’in de katıldığı toplantıda kesin tarih 25 Mayıs’ı 26’ya bağlayan gece olarak saptanmıştır. O sırada Çankaya’da Demokrat Parti Genel Yönetim Kurulu’nun “Yaylacılar” adı verilen muhalefet kanadında bir kıpırdanma olmuş; Kâmil Gündeş, Sıtkı Yırcalı, Mustafa Zeren, Rıfki Salim Burçak gibi imzalarla Yönetim Kurulu’nun derhal toplanmasını isteyen önerge Genel Başkanlığa verilmiştir (Öymen, 1987, s. 237-238). Bu önerge sonrası, 23 Mayıs’ta, Çanka-

ya'da Bayar'ın da katıldığı bir toplantı yapılmıştır. Bu toplantıda Yırcalı'nın alınmasını istediği önlemler şöyle sıralanmıştır: “*Derhal seçim yapılacağı söylenmeli, Tahkikat Encümeni lağv etmeli, seçimlerin normal şartlar içinde yapılacağı ilân edilmeli, bu tedbirleri alacak ve uygulayacak intibainı veren yeni bir hükümet iş başına gelmeli.*” Menderes, Yırcalı'nın “Başbakan da değişmeli” görüşünü aşırı umutsuzluk olarak değerlendirirken, Bayar, “*Pekâlâ. Ama tam bu şartlar altında bir hükümet değişikliği, dışarda ve içerde itibarımızı zedeleyemez mi? Dere geçilirken, at değiştirilir mi?*” diyerek değişikliğin sadece bazı bakanlıklarda yapılmasını önermiştir (Arcayürek, 1985, s. 282-294). Ancak DP'nin en üst düzey yetkilileri toplantıda bir karara varamamıştır. Menderes Eskişehir'e gideceğini, orada Tahkikat Komisyonu'nun çalışmalarını bittiğini açıklayacağını söylemiş ise de Yırcalı halkın buna inanmayacağını, kendilerine lazım olanın halkın inanacağı bir hükümet olduğunu ileri sürmüştür. “Dehlizin ucundaki ışığı” göreceklerine inanan Menderes, Çankaya'dan bir sonuç alınmadan ayrılmıştır (Arcayürek, 2007, s. 99-108).

Menderes, 26 Mayıs günü Eskişehir'e geldiğinde yine coşkuyla karşılanmıştır. Fakat kendisini selamlamak üzere dizilmiş bekleyen subayların selamlarını almak üzere arabasını yavaşlattığında, birden subayların arkalarını dönmeleri Menderes'i üzmüştür (Apuhan, 2010, s. 154-155). Üstelik Eskişehir mitinginde kabloların kesilmiş olması gece yapılacak darbenin son numuneleri olmuştur. Çankaya'da oturan Cumhurbaşkanı Celal Bayar ne düşünürse düşünsün Menderes, halka yaptığı konuşmada Tahkikat Komisyonu'nun ve sıkıyönetimin kaldırılacağını söylemiş ve gece Şeker Fabrikası'nın misafirhanesinde istirahataya çekilmiştir (Tuna, 2007, s. 319-322).

Acaba, Çankaya Parti Kurulu toplantısında, “seçimlere ve hükümetin istifasına karar verilseydi ne olur?” tarzında bir soruya General Madanoğlu şöyle cevap vermiştir: “*Ne yapacaktık? Yapacak şuydu: Hemen şapkalarımızı alıp, evlerimize giderdik! Çünkü bizim de ertesi gün nelerle karşılaşacağımız, neler yapacağımız hakkında pek bir fikrimiz, hazırlığımız yoktu ki?...*” (Aydemir, 2000, s. 333-336). Yassıada avukatlarından olan Hüsamettin Cindoruk, Güneri Civaoglu'nun yaptığı bir programda Madanoğlu'nun aksine, “*Adnan Menderes'in seçim tarihi açıklayacağı anlaşıldığı için 27 Mayıs yapılmıştır.*” diyerek darbenin demokratik adımlar atılsa dahi akla konduğunu anlatmaya çalışmıştır (Esin, 2006, s. 366-367).

6. 27 Mayıs Askerî Darbesi ve Siyasal Sonuçları

İkinci Dünya Savaşı içinde İnönü ve Çakmak'a karşı oluşturulan müdahale amaçlı gizli örgütlenmeler, DP'nin 1950'de iktidara gelmesiyle nispeten köşesine çekilmiştir. Ne var ki bu türlü örgütlenmeler DP'nin on yıllık iktidarı içinde, özellikle 1954 yılından itibaren artan bir hızla yeniden ortaya çıkmış ve 27 Mayıs'ta zirveye ulaşmıştır (Akyaz, a.g.e., s. 76). Nihayetinde 27 Mayısçılar, “meşruiyetini yitirmiş bir hükümete karşı, ordunun anayasayı sa-

vunması için konulmuş tüzük maddesi gereğince, “Milletin direnme hakkını kullandık.” Diyerek (Hekimoğlu, 1975, s. 25-26) Cumhuriyet Türkiye’sinin ilk darbesini yapmıştır. Başbakan Menderes olayı haber aldıktan sonra Konya’ya gitmek üzere Kütahya’ya doğru yola çıktığı sırada yakalanmış, kendisi ve refakatindekiler uçakla Ankara’ya götürülerek Harp Okulu’ndaki tutukluların arasına konmuştur (Başgil, 27 Mayıs, s. 158-164). Cumhurbaşkanı Celal Bayar’ın Çankaya Köşkü’nden götürülmesi ise çok daha zor ve dirençli olmuştur. Nitekim öğlen saatlerinde Harp Okuluna gelen Madanoğlu, yanında getirdiği Subay ve yüksek rütbeli subaylarla Bayar’ın yanına gitmiş ve kendisinden cumhurbaşkanlığından istifa etmesini istemiştir. Bayar bu teklifi, “halk tarafından seçildiğini ve ancak halk tarafından seçimle görevinden alınabileceğini” söyleyerek reddetmiştir.

Celal Bayar, ihtilâlin Ankara’daki ilk Genel Karargâhı ve aynı zamanda siyasilere de ilk tutukevi olan Harp Okulu’nun tuvaletinde yüzünü yıkarken, başbakan ile karşılaşmıştır. Celal Bayar, bu sahneyi Cüneyt Arcayürek’e şöyle anlatmıştır: *“Tuvalete gittim. Muhafızlarımız içeri girmiyorlardı. İçeri girdim. Lavabonun başında birisi elini yüzünü yıkıyordu. Baktım, hayretle gördüm, Adnan Bey’di. O da durdu ve bana baktı. Olan oldu, dedim Menderes’e. Şimdi artık metin ve sakin olmak lâzım.” Adnan Bey sadece: Öyle Efendim, dedi.*” (Öymen, a.g.e., s. 251-252 ; Kemal, a.g.e., s. 60 ; Bila, CHP, s. 448-450). Harp Okulu tuvaletindeki son karşılaşmada Adnan Bey’e “Artık metin olmak lâzım” diyen Celal Bayar’ın kendisi, sadece metin değil, aynı zamanda çetin çıkmış, Yassıada’da, Adnan Menderes’e göre daha dirençli bir siyasal lider olduğunu ispatlamıştır (Öymen, a.g.e., s. 252-258 ; Kemal, a.g.e., s. 34-35). Öyle ki yargılamalar sırasında Bayar ve Menderes taban tabana zıt görüşte birer kişi olarak ortaya çıkmıştır. Eski cumhurbaşkanının savunmasının esasını, *“Yaptım, yaptığımı da pişman değilim”* ifadesi teşkil etmiş, en ağır ithamları sükûnet ve vakarla karşılamıştır.¹ Menderes de ise hiç kimsenin beklemediği ve anlayamadığı bir çöküntü müşahade edilmiştir.²

14 Ekim 1960 günü başlayan asrın yargılaması, aralıksız onbir ay devam etmiş ve 15 Eylül 1961 günü saat 15.20’de sona ermiştir. Bu sürede 203 oturum yapılmış, 19 dosya ele alınmış, 592 sanık, 1063 tanık dinlenmiştir. Divan kararlarına göre: 15 kişi ölüm cezasına, 31 kişi müebbet hapis cezasına, 418 kişi çeşitli cezalara çarptırılmış; 123 kişi beraat etmiştir. Milli Birlik Komitesi onbeş ölüm cezasından, dördünü tastik etmiş, Celal Bayar’ın cezasını müebbet hapse tahvil ederek, üçünü infaz ettirmiştir. 12 kişinin cezaları da müebbet hapse çevrilmiştir. Ölümüne mahkûm edilen Fatin Rüştü Zorlu ile Hasan Polatkan’ın cezaları 16 Eylül, Menderes’in cezası 17 Eylül günü infaz edilmiştir.

1 Weiker, a.g.e., s. 49.

2 Erkanlı, a.g.e., s. 338-354 ; Güryay, a.g.e., s. 296-301.

Kaynaklar

1. Arşiv Belgeleri

TC Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

TC Cumhurbaşkanlığı Arşivi

2) Resmi Yayınlar

TBMM Zabıt Cerideleri

3) Gazeteler

Akşam

Hürriyet

Milliyet

Vatan

Yeni İstanbul

Yeni Sabah

Zafer

4) Makaleler ve Araştırma Eserleri

Ağaoğlu, S. (2003). *İpin gölgesindeki günler, arkadaşım Menderes, Marmara'da bir ada.* İstanbul: Alkım Yayınevi.

Akyaz, D. (2006). *Askeri müdahalelerin orduya etkisi.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Akyol, T. (2011). *Demokrasiden darbeye babam Adnan Menderes.* İstanbul: Doğan Kitap.

Albayrak, M. (2004). *Türk siyasi tarihinde Demokrat Parti (1946-1960).* Ankara: Phoenix Yayınevi.

Apuhan, R. Ş. (2010). *27 Mayıs'tan Yassıada Mahkemelerine Menderes.* İstanbul: Timaş Yayınları.

Arcayürek, C. (1985). *Bir iktidar, bir ihtilal (1955-1960).* İstanbul: Bilgi Yayınevi.

Arcayürek, C. (2007). *Çankaya gelenler gidenler.* İstanbul: Detay Yayıncılık.

Aydemir, Ş. S. (2000). *İhtilalin mantığı ve 27 Mayıs İhtilali.* İstanbul: Remzi Kitabevi.

Başgil, A. F. (2008). *27 Mayıs İhtilali ve sebepleri görüp yaşadıklarım, Çeviren Cemal Aydın, İstanbul.*

Bayar, C. (1986). *Başvekilim Adnan Menderes.* (Der. Bozdağ, İ.). İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları.

Bila, H. (1999). *CHP tarihi.* İstanbul: Doğan Kitap.

Bostancı, M. Y. (1987). *1960, Acılı günler.* İstanbul: Tekin Yayınevi.

Bozdağ, İ. (1986). *Celal Bayar.* İstanbul: Tercüman Yayınları.

- Bozdağ, İ. (2006). *Bir darbenin anatomisi*. İstanbul: Emre Yayınları.
- Bozdağ, İ. (2009). *Daracağında bir başbakan*. İstanbul: Truva Yayınları.
- Dilipak, A. (1990). *Menderes dönemi*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Erer, T. (1963). *On yılın mücadelesi (Türkiye’de Parti Kavgalarının İkinci Cildi)*. İstanbul: Ticaret Postası Matbaası.
- Erim, N. (2005). *Günlükler*. (Haz. Demirel, A.), C II. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Eroğul, C. (1990). *Demokrat Parti tarihi ve ideolojisi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Esin, N. (2006). *Devrim ve demokrasi, bir 27 Mayısçının anıları*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Gökdemir, A. (1987). *Türklerde askeri müdahaleler*. İstanbul: Tercüman Tesisleri.
- Karpat, K. (2007). *Türkiye’de siyasal sistemin evrimi 1876-1980*. (Çev. Soğancılar, E.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Nutku, E. (1979). *Demokrat Parti neden çöktü ve politika’da yitirdiğim yıllar (1946-1958)*. İstanbul: Fakülteler Matbaası.
- Öymen, Ö. (1987). *Bir ihtilal daha var*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Sarol, M. (1983). *Bilinmeyen Menderes I*. İstanbul: Kervan Yayınları.
- Sarol, M. (1983). *Bilinmeyen Menderes II*. İstanbul: Kervan Kitapçılık.
- Tuna, T. (2007). *Adnan Menderes’in günlüğü*. İstanbul: Şule Yayınları.
- Weiker, W. F. (1967). *1960 Türk İhtilali* (Çev. Ergin, M.). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Yıldız, A. (2001). *İhtilalin içinden anılar değerlendirmeler*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Yücel, M. S. (2002). *Menderes Dönemi (1950-1960). Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi, C 9*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

OSMANLI DÖNEMİNDE TAHRİR KAYITLARINA GÖRE KÜTAHYA SANCAĞI ALTINTAŞ NAHİYESİ

“ ”

Lokman AYDIN¹

¹Öğretim Görevlisi, Kafkas Üniversitesi Susuz MYO, KARS, ORCID ID: 0000-0002-5871-9929

Giriş

Sözlükte yazma, yazılma anlamlarına gelen tahrir kelimesi (Develioğlu, 2017:1192) Osmanlı Devleti'nde terim olarak, nüfus ve arazi kayıtlarını ifade eden bir kavram olarak kullanılmıştır. Yeni ele geçirilen topraklar merkezden gönderilen heyetler ile birlikte o yöreyi iyi bilen görevliler tarafından kayıt altına alınmıştır. Bu yazım işlemi sırasında başta padişah ve veziri azam, vezirler, beylerbeyiler gibi üst düzey yöneticilerine tahsis edilecek olan haslar ile zeamet ve tımar arazisi olarak ayrılacak topraklar belirlenirdi. Ayrıca vakıf araziler ya da vakıf hizmetine bırakılacak topraklar ve mülkler belirlenirdi. Bu kayıtlar birer tapu senedi niteliğinde olduğu için tapu tahrir defteri olarak anılmıştır. Bu işlemler sırasında şehirler, kasabalar ve köyler ayrı ayrı kayıt altına alınmış ve vergi mükellefleri tek tek tespit edilerek defterlere kaydedilmiştir. Defterlerde, vergi mükelleflerinin yanı sıra, vergiden muaf olanların muafiyet sebeplerinin de kaydı tutulduğundan o yörede yaşayan insanların hangi hizmetleri gördükleri tespit edilebilmektedir (Pakalın,1993: 375).

Askeri sınıfa mensup olanlar, din hizmeti gören imam, müezzin, hatip gibi görevliler, seyitler, tekke ve zaviyelerde görevli olanlar, devlet açısından önemli derbent denilen geçitleri koruma görevinde bulunanlar ya da ordu adına yol, köprü vb. işlerde çalışanlar muaf olarak kayıtlarda gösterilmektedir. Tuzla ve madenlerde çalışıp vergi muafiyetlerine sahip olanlar vasıtasıyla o yörenin yer altı kaynakları hakkında da bu kayıtlardan bilgi sahibi olmak mümkündür. Yaşlı ve çalışamayacak derecede hasta olanlar ya da herhangi bir fizikî engeli sebebiyle muaf sayılanlar da defterlerde gösterilmiştir.

Osmanlı Devleti özellikle şeriata ve örfe aykırı olarak ortaya çıkabilecek zulüm ve istismarın önüne geçmek adına tahrirlerin titizlikle yapılması hususunda görevlileri uyarmış emir ve talimatlara aykırı hareket edenlerin cezalandırılacağını bildirmiştir. Özellikle tahrir emini olarak görevli tespit ederken malî gelenekten gelen, tecrübeli devlet görevlilerini seçmeye özen göstermiştir. Tahrir edilen yöreye ait kayıtlar *mufassal* yani ayrıntılı ve *icmal* yani özet olarak hazırlanan *tahrir defteri* adı verilen defterlere kaydedilmiştir. Klasik döneme ait (15-16. yüzyıllar) tahrir defterlerinin başlangıcında, genellikle sayımı yapılan sancağın kaza ve köylerini gösteren bir fihriste yer verilmiştir. Kazaların kayıtları nefis olarak anılan merkez kaydı ile başlamıştır. Mufassal defterlerde kaza ve köyler ile varsa mezra, çiftlik, değirmen, zaviye vb. yerlerde bulunan vergi yükümlüsü reaya ile muaflar yer almıştır. İcmal defterlerde ise o yöreyi tasarruf eden dirlik sahipleri ile tasarruf ettikleri toprak miktarına yer verilmiştir. Osmanlı Devleti'nde 17. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan Celâlî isyanlarının etkisi ile klasik tahrir usulü yerini daha önce olağanüstü hallerde alınan ama bu dönemden itibaren olağan hale gelen avarız vergisi mükelleflerini tespit amacıyla yapılan avarız sayımlarına bırakmıştır. Bu sayımlarda tutulan kayıtlar icmal ve mufassal avarız defterlerine kaydedilmiştir. (Öz, 2010: 426,427)

Mufassal defterlerde avarız yükümlüsü olan reaya neferan ve muaflar yine merkez kazadan başlayarak kayıt altına alınmıştır. Avarız vergisinde her yerleşim biriminde haneler oradan alınacak toplam vergiyi kendi aralarında paylaşarak öderlerdi. Bu nedenle mufassal defterlerde vergi ödeyecek her bir reaya deftere kaydedildikten sonra defterin sonunda avarız hanesi kaydı yer alırdı. Bu kayıt kaç gerçek hanenin bir avarız hanesi kabul edileceği belirlenmiş olurdu. İcmal avarız defterlerinde ise gerçek hane değil avarız hane kaydı yer alırdı (Sahillioğlu, 1991: 108,109). Kütahya sancağına ait 1623 tarihli icmal avarız defteri kayıtlarına göre Kütahya merkez kazasında 35 mahallede kayıtlı 271 reayanın avarız hanesi 71 olarak hesaplanmıştı. Buna göre yaklaşık 4 gerçek hane 1 avarız hanesi olarak vergi ödemekle mükellefi (Aydın, 2022: 35, 36).

Klasik dönemden başlayarak tutulmaya başlayan tahrir defterlerinde yer alan veriler, kaydı yapılan yörenin idarî, sosyal, ekonomik ve demografik yapısını ortaya koyan önemli bilgileri içermektedir. Bu nedenle araştırmacılar tarafından bu defterlerde yer alan veriler hem Osmanlı Devleti'nin geneli ile ilgili hem de yerel tarih çalışmalarında yaygın olarak kullanılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemi ile birlikte nüfus sayımları farklı bakış açısı ile yapılmaya başlandı. Bu dönemde asıl maksat, sadece silahlı orduya alınacak asker sayısını ya da arazi ve vergi miktarını tespit etmek değildi. Aynı zamanda ülkenin sosyo-ekonomik yapısı hakkında bilgi toplamaktı. Fakat 1831 ve 1844 yıllarında yapılan bu sayımlarda da sadece erkek nüfus sayıldı. Önceki tahrirlerden farklı olarak yeni doğan bebeklerden başlayarak bütün erkekler sayıma dâhil edildi. 1885 ve 1907 yıllarında yapılan nüfus sayımlarında ise yaş, cinsiyet, meslek, doğum yeri, medeni hal, etnik ve dinî yapı gibi pek çok veri tespit edilmeye başlandı (Behar, 2011: XVIII-XIX).

Osmanlı Devleti'nde daha önce farklı isimler altında toplanan vergilerin yerine Tanzimat döneminde temettüat adıyla tek bir vergi konulması düşünülmüş ve bu amaçla 1840'lerden itibaren ülke genelinde yapılan sayımlar sonucu toplanan veriler temettüat defterlerine kaydedilmeye başlanmıştır. Yerel yöneticiler mahalle, nahiye, köy bazında yapılan sayımlar kaydedilirken baş tarafta her bir hanenin numarası 1 den başlayarak kaydedilmiş, bunun yanına vergi yükümlüsü kişilerin sayısı da yine 1 den başlayarak kaydedilmiştir. Böylece o mahalle veya köydeki hane sayısı ve toplam vergi mükellefleri tespit edilmiştir. Her bir numarada kayıtlı mükelleflerin aile adları, varsa meslekleri, sahip oldukları arazileri, hayvanları ve vergiye tabi gelirleri tek tek kayıt altına alınmıştır (Kütükoğlu, 1995: 395-399). Sosyal tarih araştırmaları açısından önemli veriler ortaya koyan bu defterler üzerinde de çok sayıda çalışma yapılmıştır.

Klasik dönemde tutulmaya başlanan tahrir defterlerinden sonra ortaya çıkan avarız, nüfus ve temettüat defterlerinde yer alan veriler sosyal ve yerel

tarih yazıcılığında sıklıkla başvurulacak kaynaklar arasında yer almaktadır. Anadolu Beylerbeyliğinin merkezi olarak Osmanlı Devleti'nin idari yapılanmasında önemli bir yere sahip olan Kütahya sancağına ait tahrir kayıtları da bu açıdan önemli bilgiler vermektedir. Bu çalışmada Kütahya sancağına tabi olan Altıntaş nahiyesinin tahrir kayıtları ışığında 18. Yüzyıla kadar genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Osmanlı Döneminde Kütahya Sancağı

Tarihi antik dönemlere kadar uzanan Kütahya, M.Ö 6. Yüzyılın sonlarından itibaren sırasıyla Lidyalılar, Persler, İskender İmparatorluğu, Bitinya ve Bergama krallıklarının hâkimiyetleri altında kaldıktan sonra öne Roma İmparatorluğu daha sonra da Bizans İmparatorluğu tarafından idare edildi. Kutalmışoğlu Süleyman Şah tarafından Anadolu'nun fethi sırasında Selçukluların eline geçti. Bizans ile Selçuklular arasında yaşanan savaşlar sırasında zaman zaman el değiştiren şehirde 1234 yılından sonra kesin olarak Türk hâkimiyeti sağlandı.

Kütahya I. Murad'ın şehzadesi Bayezid'in Germiyanoglu Süleyman Şah'ın kızı ile evliliği üzerine Devlet Hatun'ın çeyizi olarak 1381 yılında Osmanlı Devletine verilmiş ve Şehzade Bayezid buraya sancak beyi olarak gönderilmiştir. I. Murad I. Kosova savaşı için Şehzade Bayezid'i çağırınca yerine Timurtaş Paşa sancak beyi olarak gönderilmiştir. Birinci Murad'ın Kosova savaşında şehit edilmesi üzerine tahta geçen I. Bayezid'in (Yıldırım) 1402 yılındaki Ankara Savaşı'nda Timur'a esir düşmesi üzerine yaşanan Fetret Devrinde (1402-14013) Kütahya ve çevresi tekrar Germiyanogulları Beyliği'nin eline geçmiştir. Germiyanoglu II. Yakup Bey'in bu mücadele sırasında Şehzade Çelebi Mehmed'ten yana tavır alması üzerine Karamanoğulları ile arası açılmıştır. İki beylik arasındaki 1411 yılında yaşanan mücadele sırasında Kütahya Karamanoğullarının eline geçmiştir. Çelebi Mehmed Osmanlı'nı tahtını tek başına ele geçirdikten sonra Karamanoğullarının elinde bulunan Germiyan ilini 1414 yılında II. Yakup Bey'e geri vermiştir. (Varlık 1980: 17-19). Germiyanogulları Beyliği'nin merkezi olan Kütahya, Germiyanoglu II Yakup Bey'in vasiyeti üzerine, 1429 yılında vefatından sonra Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır.(Varlık, 2002: 580)

Sultan I. Bayezid döneminde 1393 yılında Ankara merkez olarak kurulan Anadolu beylerbeyliğinin merkezi Sultan II. Mehmed tarafından 1451 yılında Kütahya'ya nakledildi. Kanuni döneminde şehzadeleri Bayezid ve Selim tarafından şehzade sancağı olarak yönetildi. (Varlık, 1991: 143,144). 1833 yılında Mısır ordusunun Kütahya'yı istilasından sonra Anadolu eyaleti dağıtılarak Kütahya muhassıllar tarafından yönetilmeye başlandı. 1841 yılında Hüdavendigar eyaleti kurulunca Kütahya bu eyaletin merkezi olmuştur. Hüdavendigar eyaletinin merkezi Bursa'ya nakledildikten sonra Kütahya Cumhuriyet dönemine kadar muhassıl, kaymakam ve mutasarrıf olarak adlandırılan yö-

neticiler tarafından idare edildi (Uzunçarşılı, 2023: 93-95)

Tahrir Kayıtlarına Göre 16. Yüzyılda Kütahya Sancağı Altıntaş Nahiyesi

Osmanlı Devleti'nde Altıntaş nahiyesinin ismi 16. Yüzyıldan önce 1457 yılına ait olan müselleme defterinde geçmektedir. 1520 tarihli mufassal tahriri kayıtlarında Nefs-i Altıntaş olarak nahiye merkezine ait kayıt yer almaktadır. Bu dönemde 52 hane, 12 mücerret, 7 kara bulunmaktadır. Mücerret resmi babası ile birlikte yaşayan fakat belli miktarda toprak tasarruf eden yetişkin ve sağlıklı bekâr erkeklerin ödediği bir vergiydi. (Tabakoğlu, 2016:432). Kara, Yörüklerden hiç koyunu kalmayan ya da 24 koyundan az olanlar için kullanılan bir tabirdi. Bunlardan koyun resmi alınmazdı. Fakat bennak gibi kabul edilirdi (Varlık 1980:324). Bu dönemde defterde 1 imam, 2 müezzin ve hatip, 5 meremmetçi ve pir, 2 muhassıl olmak 10 muaf vardı.

Kanuni dönemi veziriazamlarından İbrahim Paşa dönemine ait olan ve muhtemelen 1534 yılında yapıldığı düşünülen 438 Numaralı Tapu Tahrir Defteri kaydına göre Kütahya sancağının, Kütahya, Lazkiye (Denizli), Şıhlu, Uşak, Eğrigöz-Simav, Honaz, Güre-Selendi, Kula ve Homa olmak üzere 9 kazası vardır. Bu defterde Gediz, Altıntaş, Aslanapa, Tavşanlı, Sazanos, Yalak, Çukurca, Kavak, Kalınvıran, Yoncalı ve Geriz Kütahya kazasına bağlı nahiye olarak kaydedilmiştir. Yine aynı döneme ait padişah ve beylerbeyi hasırlarının kayıtlı olduğu defterde Altıntaş nahiyesi yer almaktadır. Bu kayda göre Altıntaş ve çevresinde bulunan topraklar padişah ve beylerbeyi hası olarak ayrılmıştır. 1534 tarihli kayda göre 45 hane 16 mücerret vardır. 27 muafın kaydedildiği defterde muafılar 1 hatip, 1 müezzin, 1 ferraş, 8 meremmetçi, 2 muhassıl, 5 pir, 3 sahib-i berat, 1 yayabaşı, 1 mazul sipahi, 2 malul, 1 divane ve 1 lal olarak gösterilmiştir. Altıntaş nahiyesi 1571 tarihli tahrir kayıtlarında da Altıntaş'ta 139 hane 1 mücerret kayıtlıdır (Varlık, 1980: 248).

Muafılardan imam, müezzin, hatip din hizmetlerini yerine getiren görevlilerdir. Yayabaşı ve sipahi askeri sınıfa mensup olanlardır. Muhassıl genellikle vergi tahsildarı anlamında kabul gören bir kavram olmasına rağmen taşrada idari görevler de üstlenmişlerdir. Muhassıl ilim tahsil eden kişiler için de kullanılan bir kavram olmakla birlikte bu durum her bölge için söz konusu değildir (Özkaya ve Akyıldız 2020:18). Sahib-i berat, berat-ı hümayun ile vergiden muaf tutulmuş olan görevlilerdir. Pir tarikat kurucusu, mürşitten sonra gelen kimse anlamına gelmekle birlikte yalnız hayatını idame ettiremeyecek kadar yaşlı kimseler için de pir-i fani denilmektedir. Yani pir aynı zamanda yaşı dolayısıyla vergiden muaf gösterilen kimseleri ifade etmektedir. Cami, medrese, tekke, zaviye gibi yerlerin temizlik hizmetlerini gören kişiler ferraş, tamir işleriyle uğraşanlar ise meremmetçi olarak kaydedilmişlerdir. Malul hasta ve illetli kimseler için kullanılırken, divane ise akli meleklerini yitirmiş kişileri ifade etmektedir. Lal ise dili tutulmuş, konuşamayan kimselerdir.

Altıntaş'ta bu dönemde genellikle buğday, arpa, yulaf gibi tahıl ürünlerinin yetiştirilmektedir. Altıntaş nahiyesinin 16. yüzyılda yapılan tahrirlere göre geliri, 1520 yılında 4.989 akçe, 1534 yılında 4.978 akçe ve 1571 yılında 13.732 akçe olarak gerçekleşmiştir. (Varlık 80: 68-70, 248) Hane, mücerret, muaf olarak kaydedilenler ile nahiye'nin toplam geliri Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Altıntaş Nahiyesi 16. Yüzyıl Hane, Mücerred, Muaf ve Gelirler

Sene	Hane	Mücerred	Kara	Muaf	Gelir (Akçe)
1520	52	12	7	10	4.989
1534	45	16	-	27	4.978
1571	139	1	-	-	13.732

Tahrir Kayıtlarına Göre 17. Yüzyılda Kütahya Sancağı Altıntaş Nahiyesi

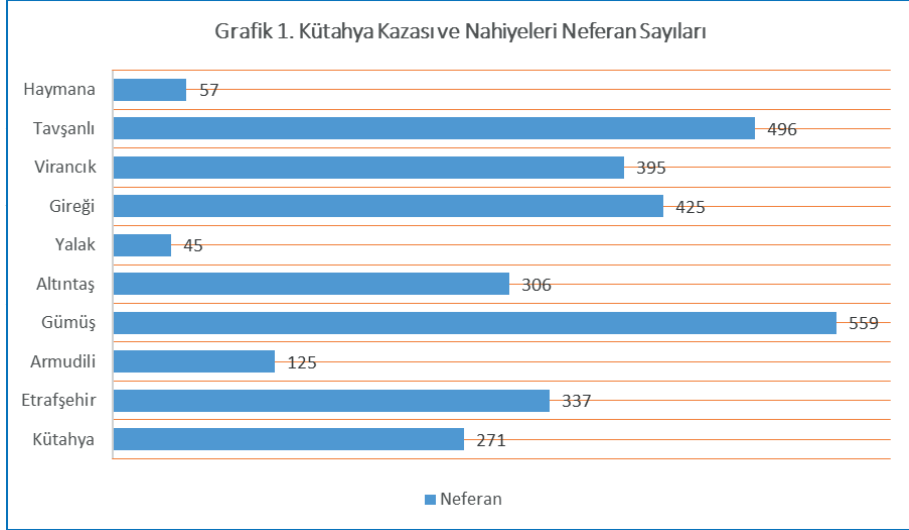
Kütahya sancagına ait 17. Yüzyıl avarız sayımları 1623 tarihli icmal avarız defteri ¹ ile 1675 tarihli mufassal avarız defterlerine ² kaydedilmiştir. 1623 tarihli icmal avarız defterinde Kütahya sancağı merkez kaza ile birlikte Gediz, Eğrigöz, Simav, Güre-i Selendi, Selendi, İnay, Eşme, Gököyük, Aydos (Gümele), Çarşamba, Ezine, Denizli, Honaz, Şeyhlü, Çal, Baklan, Dazkırı, Homa, Geyikler, Kula, Banaz, Sirge, Çakırca, Uşak ve Demirci kazaları kayıtlıdır. Kütahya kazasına bağlı Etrafşehir, Armudili, Gümüş, Altıntaş, Yalak, Gireği, Virancık, Haymana ve Tavşanlı nahiye olarak kaydedilmiştir (Aydın 2022: 34) Osmanlı Devleti taşra teşkilatında eyalet, sancak, kaza ve nahiye askeri ve idari birimler için kullanılan kavramlardı. Eyaletlerin başında beylerbeyi bulunurdu. Eyaletlere bağlı olarak sancak beyinin idaresi altında sancak veya liva olarak anılan idari birimler yer alırdı (İnalcık, 1995: 549,550). Sancaklarda bir kadının sorumluluğunda kaza adı verilen idari birimler oluşturulmuştu. Kazalarda çeşitli sayıda köy, mezra ve cemaatten oluşan genellikle nahiye olarak anılan idari birimlerden meydana geliyordu (Şahin, 2006:307) .

Kütahya kazasına bağlı olan Altıntaş nahiyesi 1623 tarihli avarız kaydına göre Nefs-i Altıntaş'ta 2 mahalle ve 33 köyden meydana gelen bir idari birimdi. Cami-i Şerif Mahallesi 25, Seydiler Mahallesi ise 26 olmak üzere merkez nahiye'de 51 neferan bulunmaktaydı. Her iki mahallenin avarız hanesi dörderden toplamda 8 hane olarak kaydedilmişti. Ortalama her bir neferanın bir anne baba ve 3 çocuk olmak üzere 5 kişilik aile reisi olduğu kabul edildiğinde 1623 yılında Altıntaş nahiye merkezinde tahminen 255 kişi yaşıyordu. Altıntaş nahiyesine tabi köyler içinde Gecek 28, Zemme 22, Kürtköyü ve Üçöyük 18'er, Çavuşlar ve Çakırsaz köyleri 14'er, Çalışlar 13, Çepni 11 ve Öyük 10 neferan kaydına sahip köylerdi. Diğer köylerin neferan sayısı 10'dan daha azdı. Merkez dışında köylerde toplam 255 neferan bulunmaktaydı. Bu

¹ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi DMKE.d. 27429

² Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi MAD 2798

durumda yine bir aile büyüklüğünü 5 kişi olarak kabul ettiğimizde köylerde yaklaşık olarak 1.275 kişi yaşamaktaydı. Nahiye'nin köylerle birlikte yaklaşık nüfusu ise 1.530 olmalıydı. Köylerin avarız hane toplamı ise 56 olarak kayıtlara geçmişti (Aydın 2022: 41,42). Altıntaş nahiyesi ve bağlı olan köylerin 1623 yılı avarız defteri kaydına göre neferan sayıları ve tahmini nüfus Tablo 2'de gösterilmiştir.

Evliya Çelebi 1672-1673 yıllarında geldiği Kütahya'dan sonra gittiği Altıntaş nahiyesinden, Kasaba-i Altıntaş olarak bahsetmiştir. Altıntaş adının Selçuklular döneminde bir kayadan altın madeni çıkması dolayısıyla verildiğini ifade etmektedir. Paşa hassı olduğunu belirttiği bu kasaba uçsuz bucaksız uzanan düz bir ovanın kuzeyinde yer almaktadır. Bağlık, bahçelik ve şirin bir kasaba olan Altıntaş'ta toprak örtülü 200 hane bulunmaktadır. Büyük ağaçları ve verimli arazilere sahiptir. Cami, hamam ve küçük bir çarşısı bulunmaktadır. Evliya Çelebi'nin Altıntaş'ta şer'i mahkemede bir gece konakladığını ifade etmesi burada bir mahkeme bulunduğuna işaret etmektedir (Evliya Çelebi 2011:18).

Kütahya sancağına ait 1675 tarihli mufassal avarız defterinde 1623 yılındaki icmal defterden farklı olarak muaf olanları, tebaanın mesleklerini, dini ve etnik yapısını, âla, evsat, edna olarak belirlenen vergi miktarını tespit etmek mümkündür. Bu defterde Kütahya kazasının mahalleri ve kale halkı ile Kütahya kazasına bağlı kaza ve nahiye'ler kaydedilmiştir. Haymana nahiyesi 1623 yılında kayıtlarda yer alırken 1675 yılı kayıtlarında yer almamıştır (Aydın 2016: 207-211).

1675 yılı avarız defteri kayıtlarına göre Kütahya merkezde bulunan 36 mahalle ile Etrafşehir, Armudili, Gümüş, Altıntaş, Yalak, Gireği (Aslanapa),

Virancık ve Tavşanlı nahiyelerinde bulunan toplam 338 köyde 252 muaf, 3.777 reaya yani vergi veren hane reisi olmak üzere toplam 4.032 neferan kayıtlıdır. Her bir neferanın 5 kişilik aile reisi olduğu varsayıldığında 1675 yılında Kütahya ve merkeze bağlı nahiyelerde tahmini 20.160 kişi yaşamaktadır. Kütahya merkez nahiyelerinde kayıt altına alınan köyler ile muaf ve reaya sayıları Tablo 2’de gösterilmiştir (MAD d. 2498).

Tablo 2. Kütahya Nahiyeleri Köy, Muaf, Reya ve Toplam Neferan (1675)

İdari Birim	Köy Sayısı	Muaf	Reaya	Toplam
Etrafşehir	49	29	323	351
Armudili	25	-	238	238
Gümüş	57	48	566	614
Altıntaş	33	33	240	273
Yalak	10	3	92	95
Gireği (Aslanapa)	47	33	551	584
Virancık	49	25	562	587
Tavşanlı	32	15	568	583
Toplam	302	186	3.140	3.325

Altıntaş nahiyesinde bu dönemde nefis-i Altıntaş ve 32 köy olmak üzere toplam 33 yerleşim yeri kayıt altına alınmıştır. Nefs-i Altıntaş’ta 1623 yılında Camii Şerif Mahallesi ve Seydi Mahallesi olmak üzere 2 mahalle kaydı yapılmışken 1675 yılında sadece nefis-i Altıntaş olarak kayıt yapılmış Seydi Mahallesi ise köy olarak gösterilmiştir. Nefs-i Altıntaş’ta 3 muaf ve 24 reaya olmak üzere 27 neferan bulunmaktadır. Zemme 3 muaf 23 reaya olmak üzere 26 neferana sahiptir. Gecek köyünde 19 reaya kaydedilmiştir. Seydi ve Öyük köylerinde muaflar 3, reaya 14 olmak üzere 17’şer neferan vardır. Üçöyük köyünün reaya sayısı 15’dir. Eymür köyünde 2 muaf 10 reaya olmak üzere kayıtlı neferan sayısı 12’dir. Akçaköy’deki 11 neferandan 1’i muaf, 10’u reaya olarak kaydedilmiştir Kürt köyünde 1 muaf 9 reaya, Hamur’da 2 muaf 8 reya ve Kuyucak’ta 1 muaf 9 reaya olmak üzere 10’ar neferan vardır. Diğer köylerde toplam neferan sayısı 10’dan daha azdır. Altıntaş nahiyesinde köyler ile birlikte 1675 yılında toplam 33 muaf ve 240 reaya olmak üzere neferan sayısı 273 olmuştur. Bu dönemde tahmini nüfus 1.365 olarak hesaplanmıştır. Kütahya merkez neferan sayısı ile kıyaslandığında Kütahya merkez kaza ile merkeze bağlı nahiyelerdeki neferanın yaklaşık %7’si Altıntaş nahiyesinde bulunmaktadır. Altıntaş nahiyesinde kayıtlı muaf neferanın toplam neferan oranı %13’tür. Altıntaş’ta 1623 ve 1675 yıllarına ait avarız defteri kayıtlarına göre neferan ve tahmini nüfus Altıntaş’ta 1623 ve 1675 yıllarına ait avarız defteri kayıtlarına göre neferan sayıları ve tahmini nüfus Tablo 3’te gösterilmiştir (DMKF.d 27429, MAD d. 2498).

Tablo. 3. Altıntaş Nahiyesi Neferan ve Tahmini Nüfusu (1623-1675)

S.No	Mahalle/Köy	1623	Nüfus (Neferan*5)	1675	Nüfus (Neferan*5)
		Neferan		Neferan	
1	Camii Şerif Mahallesi ³	25	125	27	135
2	Seydiler Mahallesi ⁴	26	130	17	85
3	Gecek	28	140	19	95
4	Zemme	22	110	26	130
5	Üçöyük	18	90	15	75
6	Kürt	18	90	10	50
7	Çakırsaz	14	70	7	35
8	Çavuşlar	14	70	Harap	
9	Çalışlar	13	65	Harap	
10	Çepni	11	55	9	45
11	Öyük	10	50	17	85
12	Abia-i Karaağaç ve Aytemur ve Çavdır ⁵	8	40	4	20
13	Yapılcan	8	40	6	30
14	Kuyucak	7	35	10	50
15	Eymür	7	35	12	60
16	Beşkariş ⁶	7	35	1	5
17	Tatarmuhad	6	30	9	45
18	Akçaköy	6	30	11	55
19	Yalnızsaray	5	25	9	45
20	Sevdiğin	5	25	7	35
21	Pınarbaşı	5	25	3	15
22	Kanlıcak	5	25	3	15
23	Genişler	5	25	5	25
24	Akviran	5	25	4	20
25	Kırtı	4	20	Hali Harap	
26	Kabaağaç	4	20	5	25
27	Hamur	4	20	10	50
28	Abya	4	20	6	30
29	Söğüt ve Karaköy ⁷	3	15	1	5
30	Pusan	3	15	2	10
31	Eriklü	3	15	3	15
32	Alibey	3	15	7	35
33	Muradhanlar	-	-	8	40
Toplam		306	1.530	273	1.365

Altıntaş nahiyesinde 1675 yılında muaflar kaydedilirken aynı zamanda muafiyet sebepleri belirtildiği için aile reislerinin meslekleri de bilinmekte-

3 1675 Yılında Nefs-i Altıntaş olarak kayıtlıdır.

4 1675 yılında Seydiköy olarak kayıtlıdır.

5 1675 yılında Abia-i Karaağaç olarak kayıtlıdır. Aytemur ve Çavdır kayıtlarda yoktur.

6 1675 yılında köyde sadece Altıntaş Nahiyesi Naibine ait muaf olan 1 çiftlik kaydı vardır.

7 1675 yılında Söğüt olarak kayıtlıdır. Karaköy kayıtlarda yoktur.

dir. Buna göre nahiye merkezi ve köylerde imam, müezzin, kayyım, hatip gibi din hizmeti görenler ile medreselerde ders veren müderris, nahiyenin idaresinden sorumlu nahiye naibi, eğer ve diğer koşum takımlarını yapan meslek mensubunun yanında bu işi öğrenen saraç çırağı gibi görevliler bulunduğu anlaşılmaktadır. Altıntaş nahiye merkezi ile Zemme köylerinde birer imam birer müezzin, Murathanlar köyünde 1 imam vardır. Saraç çırağı olarak kaydedilen 1 kişi Eymür köyündedir (MAD d. 2498).

Avarız defterinde özellikle askeri sınıfa mensup olan ve çiftlik tasarruf edenlerin önemli bir bölümü muaf olarak kaydedilmiştir. Bunlar arasında doğancı, dergâh-ı âli kapıcısı, mehteran-ı hayme-i hassa, tekaüde ayrılmış sipahiyan, saraç çırağı, cündi olarak çiftlik tasarruf eden muaflar vardır. Nefs-i Altıntaş'ta Dergâh-ı Âli Kapıcısına ait 1 çiftlik vardır. Seydi köyünde Mehterân-ı Hayme-i Hâssa görevlisi 1, Öyük ve Beşkarış köylerinde Altıntaş Nahiye Naibi olan Osman Efendi 2 çiftlik tasarruf etmiştir. Öyük'te bulunan diğer 2 çiftlikten birisi divan çavuşu diğeri emekli sipahi tasarrufundadır. Genişler köyündeki 2 çiftlikten birisi Anadolu çavuşu diğeri emekli sipahinin elindedir. Zemme köyünde bulunan 3 çiftlikten birisi emekli sipahi, Tatarmuhad köyündeki 1 çiftliğin tasarrufu müderrise aittir. Akviran köyünde bulunan 4 çiftlikten 2'si cündi, 1'i yeniçeri tarafından tasarruf edilmiştir. Akçaköy'de emekli sipahinin elinde 1 çiftlik vardır. Çepni köyünde bulunan 1 çiftlik cündi tarafından tasarruf edilmiştir. Geçek köyünde bulunan ve yeniçeri geçinen 1 çiftlik sahibinin elinde temessüğü yani belgesi olmadığı ifade edilmiştir. Geriye kalan çiftlikler Yapılcan, Kuyucak, Erikli, Kürt, Alibey ve Hamur köylerindedir. Altıntaş nahiyesinde 1675 yılında 16 ayrı köyde toplam 25 adet çiftlikte yaklaşık 1.920 dönüm çiftlik tasarruf edilmektedir (MAD.d. 2498).

Kütahya sancağına ait 1675 tarihli avarız defterinde Altıntaş nahiyesi kaydının başında yer alan *ikişer çift kayd olan a'lâdır ve bir çift kayd olan evsatdır, ednâda çift kaydı yoktur. Cümlesi minvâl-i meşrûh üzere* açıklaması ile toplanacak vergi miktarları gösterilmiştir. Köyler deftere yazılırken de başında *cümlesi çift sâhibleri, a'lâlardır, Fakîru'l-hâllerdir, fakîrlerdir, evsatü'l-hâllerdir, hâlî ve harâbdır* gibi açıklamalara yer verilmiştir. Bu kayıtlara göre bazı köyler âlâ yani yüksek seviyeden bazı köyler evsat yani orta seviyeden ve bazıları da edna düşük seviyeden vergi ödeyecektir. Bu durum köylerin sahip oldukları toprağın verimi ve halkın gelir seviyesi ile alakalıdır. Böylece verginin adil dağılımı sağlanmış olacaktır. Defterdeki kayıtlara göre Akviran ve Beşkarış köylerinde bulunan çiftliklerin muaf sayılması nedeniyle bu köylerde vergi mükellefi yoktur. Kırtı, Çalışlar ve Çavuşlar köylerinin halinin harap olduğu kaydedilmiş ve vergi kaydı yapılmamıştır. Bu köylerde 1623 avarız kaydında kayıtlı reaya bulunması aradan geçen yaklaşık 52 yıllık zamanda bölge halkının başka yerlere gitmek durumunda kaldığını göstermektedir. Bu durum Tımar siteminde yaşanan bozulmaların sonucu ortaya çıkan Celali ayaklanmalarının bu yöreyi etkilediğini göstermektedir. Altın-

taş nahiyesinin 1675 yılında köylere göre ödeyecekleri vergi oranları Tablo 4'te gösterilmiştir (MAD d 2498).

Tablo 4: Altıntaş Nahiyesi ve köyleri 1675 Yılı Vergi Oranları

S. No	Mahalle / Köy adı	Âlâ	Evsat	Edna	Reaya Neferan
	Nefs-i Altıntaş	6	18	-	24
	Muradhanlar	6	1	-	7
	Seydi	10	3	1	14
	Abya-i Karaağaç	4	-	-	4
	Yalnızsaray	8	-	-	8
	Kabaagaç	-	5	-	5
	Öyük	4	10	-	14
	Sevdiğin [Sevdiğin]	7	-	-	7
	Tatarmuhad	5	3	-	8
	Yapılcan	3	2	-	5
	Kanlıcak	-	3	-	5
	Kuyucak	-	9	-	9
	Çakırsaz	6	1	-	7
	Akçaköy	-	10	-	10
	Eriklü	-	-	2	2
	Söğüd	-	-	1	1
	Çepni	5	2	1	9
	Kürt	8	1	-	9
	Kırtı	--	--	-	0
	Alibey	6	-	-	6
	Zemme	23	-	-	23
	Hamur	-	-	8	8
	Abya	-	-	6	6
	Üçöyük	-	15	-	15
	Genişler	3	-	-	3
	Pınarbaşı	-	3	-	3
	Eymür	10	-	-	10
	Gecek	1	18	-	19
	Pusan	-	-	2	2
	Toplam	115	104	21	240

Altıntaş ve köylerinde toplam 240 vergi mükellefinden 115'i âlâ, 104'ü evsat, 21'i edna olarak kaydedilmiştir. Âlâ vergi ödeyeceklerin oranı %48, evsat %43 evsat ve edna %9'dur. Bu durumda Altıntaş ve köylerinde halkın gelir seviyesinin %48'i ortalamanın üzerindedir. Düşük gelir seviyesinde olanlar %9

olmuştur. Diğerleri ortalama gelire sahip kabul edilebilir. Muaflar ile birlikte kayıtlı 273 neferan içinde muafların oranı %12 olarak hesaplanmıştır.

18. Yüzyıla Kadar Altıntaş'ta Kurulan Vakıf ve Zaviyeler

Kütahya ve çevresi Türk-İslam hâkimiyeti altına alındıktan sonra tekke ve zaviyeler ile vakıf kültürü açısından zengin bir bölge haline geldi. Mevleviyye, Nakibendiyye, Rifaiyye, Halvetiyye, ve Bektaşîyye tarikatlarına mensup olan şeyhler tarafından tekke ve zaviyeler açıldı. Bunların masraflarını karşılamak ve sürekliliğini sağlamak için vakıflar kurulmaya başlandı. Bektaşî tarikatının kurucusu Hacı Bektaş Veli'nin halifelerinden Baba Resul, rivayete göre Altıntaş'ın Beşkarış köyüne gelerek kerametleri ile burada bulunan kâfir beyinin Müslüman olmasını sağlamıştır. Bu köyde vefat eden Resul Baba'nın mezarı da burada bulunmaktadır (Aydın ve Aydın, 2022: 44,45).

Altıntaş'a bağlı Beşkarış Öyüğü köyünde Şeyh Türkmen zaviyesine ait vakfın 19. Yüzyıla kadar varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Alibeyköy'de Şeyh Müzeyyen ve Şeyh Durdu zaviyelerinin akarları Fatih Sultan Mehmed döneminde tımara dâhil edilirken daha sonra tekrar zaviye vakfına tahsis edilmiştir. Alibeyköy'de bulunan bir diğer zaviye vakfı Şeyh Süleyman zaviye vakfıdır. Gecek köyünde Söylemez Baba; Selkisaray köyünde İbrahim zaviyesi, Seydi köyünde Aziz ve Şeyh Mezid zaviyesi ve Altıntaş'ta bulunan Seyyid Şeyh Süleyman zaviyesine ait arşiv kayıtlarına 16-19. Yüzyıllar arasında rastlamak mümkündür (Aydın ve Aydın, 2022: 72-76).

Anadolu'da 13. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan Ahilik, Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde dini ve toplumsal bir kurum olarak önemli rol üstlenmiştir. Ahiler bir taraftan kurdukları tekke ve zaviyelerle fethedilen bölgelerin şenlendirilmesi ve İslam'a kazandırılmasına katkı sağlamışlardır. Diğer taraftan esnaf ve zanaatkarlar arasında ilişkilerini düzenleme, mesleki ahlak ilkelerini belirleyerek kontrol etme ve ekonomik hayatın düzenli işleyişini sağlama amacına hizmet etmişlerdir. Sadece şehirlerde değil etkilerini köyler ve en ücra köşelere kadar yaymışlardır (Kazıcı 1988, 40). Kütahya sancağına bağlı kaza, nahiye ve köyler de 16 ve 17. yüzyıllarda ahilerin kurduğu onlarca tekke ve zaviyeye rastlamak mümkündür. 16. yüzyılda Kütahya sancağında 32 ahi zaviyesi tespit edilmiştir (Akbulut, 2024: 230).

Kütahya kazasına bağlı Altıntaş nahiyesi köylerinden Başkarış Öyüğünde Ahi Resul Baba zaviyesi, Efted ve Eymür köylerinde Şeyh Ali zaviyesi, Efted'de Ahi Yusuf zaviyesi, Keçiller köyünde Ahi Eyice zaviyesi, Kırtı köyünde Ahi Hacı Ali zaviyesi, Yalnızsaray köyünde Ahi Timur zaviyesi, Zemme köyünde Ahi Nasuh ve Ahi Musa zaviyeleri ve Akviran köyünde Ahiler zaviyesi bulunmaktadır (Aydın ve Aydın, 2022: 98-100).

Ahiler yerleştikleri kırsal bölgelerde tarım faaliyetlerine de önem vermişlerdir. Bu nedenle çiftlik adı verilen tarımsal işletmeleri kurdukları zaviye ve

vakıflar aracılığıyla işleterek ürünlerini tasarruf etmişlerdir. Kütahya ve çevresinde 16. Yüzyılda bu şekilde işletilen 40 zaviye çitliği tespit edilmiştir (Akbulut, 2024: 234,235). Ahi çiftlikleri içerisinde Altıntaş Yalnızsaray köyünde bulunan çiftlikte 1572 yılında kayıtlı 12 nefer ve 434 akçe gelir kaydedilmiştir. Zemme’de bulunan Ahi Nasuh ve Ahi Musa zaviyelerinin de akarları arasında çiftlikleri bulunduğu görülmektedir.

Sonuç

Osmanlı Devleti’nde Sultan II. Mahmud döneminde ilk resmi nüfus sayımı yapılanı kadar devlet özellikle sahip olduğu toprakları kayıt altına almak ve vergi kaybını en aza indirmek aynı zamanda vergiyi adil bir şekilde reayaya dağıtmak amacıyla belli aralıklarla tahrir adı verilen sayımlar gerçekleşmiştir. Özellikle tımar sistemine dâhil olan topraklarda klasik dönemde gerçekleştirilen bu sayımların kaydedildiği defterler *Tapu Tahrir Defteri* olarak anılmıştır. Başlangıçla sefere çıkarken duyulan ihtiyaç ya da olağanüstü olayların yaşandığı dönemlerde halktan talep edilen avarız vergisinin 17. Yüzyıldan itibaren sürekli hale gelmesi ile avarız sayımları daha düzenli halde gerçekleştirilerek, *Avarız Defteri* adı verilen kayıtlar tutulmaya başlanmıştır. Tahrir kayıtları ve avarız defterlerinde yer alan veriler Osmanlı Devleti’nde özellikle yerel tarih araştırmalarına ışık tutmaktadır. Sayımın yapıldığı yörelerin hem etnik, hem ekonomik ve demografik yapısının ortaya konulmasında yaygın olarak başvuru kaynakları arasındadır.

Kütahya, Germiyanogulları tarafından Sultan I. Murad döneminde Osmanlı devletine bırakıldıktan sonra eski bir beylik merkezi olduğu için şehzade sancağı olarak yönetilmiştir. Fetret devrinde bir süre tekrar Germiyanogullarının eline geçen bölge Sultan II Murad döneminde kalıcı olarak Osmanlı hâkimiyeti altına alınmıştır. Fatih dönemi ile birlikte Anadolu beylerbeyliğinin merkezi olan Kütahya’nın idari yapısını ortaya koymada tapu tahrir defterleri ve avarız defterleri yol gösterici olmuştur.

Kütahya kazasına bağlı nahiyelelerden birisi olan Altıntaş nahiyesi de ilk dönem tahrirlerinden itibaren kayıtlarda yer almaya başlamıştır. Nahiye merkezi olarak bugün Altıntaş ilçesine bağlı Altıntaş köyü nefsi-i Altıntaş olarak kaydedilmiştir. Altıntaş nahiye merkezi 1919 yılından sonra daha merkezi konumunda bulunan Kürk köyüne yani bugünkü bulunduğu yere nakledilmiştir. Sahip olduğu mermer yatakları ve yörede bulunan tarihi eserleri havasının mutedil, suyunun lezzetli olması gibi etkenler de nahiye merkezinin naklinde etkili olmuştur (Aydın ve Aydın 2022.:162)

Günümüzde Kütahya iline bağlı bir ilçe merkezi olan Altıntaş’ta bulunan toprakların 16. yüzyılda tahrir kayıtlarına göre padişah ve beyberbeyi hassı olarak tasarruf edildiği anlaşılmaktadır. 1534 yılında 45 hane 16 mücerret ve 27 muaf kaydı bulunan nahiyeenin 1571 yılı kayıtlarına göre hane sayısı 139 mücerret sayısı 1’dir. 1520 yılında 4.989 akçe olan gelirleri 1571’de yaklaşık

%175 artarak 13.732 akçeye yükselmiştir.

Avarız defteri kayıtlarına göre 1623 yılı icmal avarız defterinde nefs-i Altıntaş olarak kaydedilen Camii-Şerif ve Seydi mahallelerinde 51 hane kayıtlıdır. Aynı dönemde nefsi Altıntaş ile birlikte kayıtlarda yer alan 33 köyde toplam neferan sayısı 255'tir. Her bir aile reisin 1 eş ve 2 çocuk olmak üzere 5 kişiden oluştuğu varsayıldığında merkezde 255 ve köylerde 1.275 olmak üzere Altıntaş'ın toplam nüfusu yaklaşık 1.530 olarak hesaplanmıştır. 1675 yılında Nefs-i Altıntaş'ta 3 muaf 24 reaya olmak üzere 27 neferan bulunmaktadır. Yaklaşık nüfus 135 olarak hesaplanmıştır. Bir önceki kayıtta mahalle olarak kaydedilen Seydi bu dönemde köy olarak kayıt altına alınmıştır. Nefs-i Altıntaş ve 33 köyde, 240 reaya 33 muaf olmak üzere 273 neferan kaydedilmiştir. Altıntaş nahiyesinde 1.365 kişi yaşamaktadır. Aradan geçen 52 yıllık dönemde Deftere kayıtlı 17 köyde yaklaşık nüfus 445 azalırken, 14 köyde 280 artmıştır. Sonuç olarak nüfus yaklaşık %11 azalmıştır. Bu durumda bölgeden başka yerlere gidenler olduğu ya da kayıt dışı sayısında artış olduğu şeklinde değerlendirilebilir.

Altıntaş nahiyesinde 1675 yılında reayanın %48'i âlâ, %43'ü evsat ve %9'u edna vergi vermektedir. Ağırıklı olarak arpa, buğday ve yulaf gibi tahıl ürünlerinin yetiştiği nahiye ve köylerinde reayanın %90'dan fazlasının gelir seviyesinin ortalamasının üstünde olduğu görülmektedir. Yörede bulunan çiftliklerin önemli bir kısmının askeri ya da zaviye vakıfları tarafından tasarruf edilmesi nedeniyle muaf olduğu dikkate alındığında yörede tarım arazilerinden elde edilen ürünlerin veriminin yüksek olduğu değerlendirilebilir.

Kütahya ve çevresinin Türkleşmesi ve İslamlaşması ile birlikte ortaya çıkan zaviyeler ve vakıflarda bölgenin gelişmesine ve şenlenmesine katkı sağlamıştır. Altıntaş ve bazı köylerinde de aralarında ahi zaviyelerinin de bulunduğu zaviyelerin ve bunların masraflarını karşılayan zaviye vakıfları ile zaviyelerin tasarrufunda olan çiftliklerin bulunduğu görülmektedir. 1675 yılı avarız kayıtlarında Kütahya merkezinde bulunan bazı mahallelerde yaşayan gayrimüslim reaya olduğu görülmektedir. Fakat Kütahya sancağına tabi Altıntaş'ta ve diğer nahiyelele Gediz, Simav, Eğrigöz ve Dağardı kazalarında gayrimüslim reaya kaydına rastlanmamıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi, DMKE.d.27429.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi MAD.d 2498.

Araştırma Eserler

Akbulut B. (2024). XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağında Ahiler ve Ahi Zaviyeleri, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Yaz-Haziran 2024, Sayı 110, 227-245

Uzunçarşılı, İ. H. (2023). *Kütahya Şehri*, Yay.haz. N. Boşdurmaz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara

Aydın, M. (2016). Avarız Defterlerine Göre XVII. Yüzyılda Kütahya, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (48), 199-232.

Aydın, M. (2022). *Anadolu Eyaleti Kütahya Sancağı 1623 Tarihli İcmâl Avarız Defteri*, Ankara

Aydın, M. Aydın, L. (2022). *Osmanlı Dönemi Kütahya Vakıf ve Zaviyeleri, Muhasebe ve Müzeyde İşlemleri (1832-1863)*. Efeakademi Yayınları, İstanbul.

Ferit, D. (2017). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, Aydın Yayınevi, Ankara.

Evliya Çelebi (2005). *Seyahatname*, IX. Kitap, Yay. haz. Y. Dağlı, S.A. Kahraman, R. Dankoff, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul,

İnalcık, H. (1995). Eyalet, *TDV İslâm Ansiklopedisi C.1*, İstanbul. 548-550

Kazıcı, Z. (1988), Ahilik, *TDV İslâm Ansiklopedisi, C.1*. İstanbul. 540-542

Kütükoğlu, M. S. (1995). Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri. *Belleten*, 59, 395-412. doi:10.37879/belleten.1995.395

Öz, M. (2010). Tahrir, *TDV İslam Ansiklopedisi C.39*. İstanbul. 425-429

Özkaya, Y. Akyıldız, A (2020). Muhassıl, *TDV İslâm Ansiklopedisi C. 31*, Ankara. 18-20

Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü C.3*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul

Sahillioğlu, H. (1991). Avarız, *TDV İslam Ansiklopedisi C.4*, İstanbul. 108,109

Şahin, İ.(2006), Nahiye, *TDV İslâm Ansiklopedisi C.32*, İstanbul. 306-308

Tabakoğlu, A.(2016). *Osmanlı Mali Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul

Varlık, M. Ç. (1980). XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı, Yayımlanmamış Doçentlik Tezi, Erzurum

Varlık, M. Ç. (1991). Anadolu Eyaleti, *TDV İslâm Ansiklopedisi, C.3*, İstanbul. 143-144

Varlık, M. Ç. (2002). Kütahya, *TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 26*, Ankara. 580-584

ASKERÎ VE DİPLOMATİK İLİŞKİLER BAĞLAMINDA ESKİ TÜRKLERDE HABERLEŞME

“
”
Mehmet Mandaloğlu¹

¹ Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Polatlı Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Öğretim Üyesi, Ankara, ORCID: 0000-0001-6406-9013

Giriş

Türkler, Türkistan topraklarında tarih sahnesine çıkmış ve ana yurtlarında olduğu gibi göç ederek gittikleri bölgelerde de kendilerine özgü bir medeniyet anlayışı oluşturmuşlardır. Yerleştikleri bölgelerde hem iç işlerinde hem de dış ilişkilerinde haberleşmeye ihtiyaç duymuşlardır. Bu ihtiyacı karşılamak için çeşitli yöntemler geliştiren Türkler, yaşadıkları bölgelerde düşmanlarıyla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu durum askerî açıdan haberleşmeyi gerekli kılmıştır. Türkler başta Çin olmak üzere Sâsânî, Bizans, Tibet gibi devletlerle gerek diplomatik gerekse de askerî açıdan ilişkiler kurmuşlardır. Bu durum Türkleri dikkatli davranmaya ve her an bir çatışma ortamı olacaktıymışçasına hazır vaziyette durmaya zorlamıştır. Boylar hâlinde yaşamlarını sürdüren Türklerin birbirleriyle haberleşmesi de ayrıca önemli bir konudur. Eski Türklerin birbirleriyle ve komşularıyla nerede, nasıl ve ne zaman haberleştikleri de önemlidir.

Türkistan coğrafyasında konargöçer yaşam biçimini benimseyen Türkler kendilerine özgü bozkır kültürünü geliştirmişlerdir. Bu kültür aynı zamanda atlı kültür olarak da değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Türklerin yaşam biçiminde atın varlığı, askerî ve diplomatik ilişkilerde de kullanımını sağlamış ve hareketli bir yaşam tarzını meydana getirmiştir. Bu yaşam tarzı Türklerin siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatını etkilemiştir.

1. Haberleşme ile İlgili Kavramlar

Türkistan'dan farklı bölgelere yayılarak yaşamlarını sürdürmeyi başaran Türklerde haberleşme ile ilgili çeşitli kavramlar kullanılmıştır. Bu kavramlar, Türklerin haberleşmeye önem verdiklerinin somut göstergesidir. Ulag sözcüğü ulak, beyin emriyle koşa koşa giden postacının başka bir ata erişip bininceye değin bindiği at anlamındadır (Kaşgarlı Mahmud, I, 122). Ulag sözcüğünün bu şekilde kullanımı Türklerde ulakların iç haberleşmede öne çıkan kimseler olduğunu göstermekte ve haberleşmede insan unsurunu öne çıkarmaktadır. Çapar sözcüğü hızlı giden, hızlı yürüyen, çok koşan, ulak ya da postacı anlamlarına gelir (Eyuboğlu, 1988, s. 130). Çapar ulak sözcüğü ise haberi hızlı iletme amacıyla her menzilde atı ve binicisi değişen posta sistemi, atlı haberci ve atlı elçi anlamında kullanılmıştır (Doğan, Cilt 1, 2020, s. 343). Bu tanımdan haberleşmenin belirli bir hat üzerinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bu hattın odak noktasında menziller yer almaktadır. Menzil ise kervanların ve posta tatarlarının inip konakladıkları yer anlamındadır (Doğan, Cilt 2, 2020, s. 1557). Haberin çabuk ulaştırılabilmesi zorunluluğundan dolayı menziller arasındaki mesafe kolaylıkla aşılabilecek uzaklıkta olmasına dikkat edilmiştir. Tıgrak sözcüğü elçi, haberci, postacı anlamına gelmektedir (Kaşgarlı Mahmud, III, 65). Eşkinici sözcüğü koşa koşa giden at postası (Kaşgarlı Mahmud, I, 109), çabuk yürüyüşlü at, atlı postası veya yolcu anlamındadır. Sözcük aynı zamanda fermanları bir yere ulaştıran kişiler

için de kullanılmaktadır (Özcan, 1995, s. 469). Eşkınciler Osmanlı Devleti Dönemi'nde önemli bir askerî sınıf olarak faaliyet yürütmüştür. Sefere çıkan askerler için de bu sözcük kullanılmıştır. Eski Türklerde kervanlar ticari açıdan olduğu kadar haberleşme açısından da oldukça önemlidir. Kervanlar aracılığıyla bir yere ulaştırılmak istenen haberler de taşınmıştır. Türklerde arkış sözcüğü kervan ve haberci (Caferoğlu, 2021, s. 20), yurdundan uzak düşmüş olan birine gönderilen kimse, elçi, haberci, mektup (Kaşgarlı Mahmud, I, 97) anlamlarına gelmektedir. İpek Yolu, kervanların gittiği en uzun güzergâhlardan biridir. Dunhuang Bin Buda Mağaralarındaki duvar tasvirlerinde kervancılara yer verilmiştir (Bozkurt ve Yüksel, 2022, s. 299). Kül Tigin Yazıtı'nda arkış sözcüğü "*Ötüken yir olurup arkış tirkış ısar / Ötüken topraklarında oturup kervanlar gönderirsen*" biçiminde geçmektedir (Tekin, 2018, s. 36-37). Bu ifadeden kervanın Çin'e veya diğer ülkelere gönderildiği anlaşılmaktadır. Yazıtta geçen tirkış sözcüğü de kervan ve haberci anlamındadır (Caferoğlu, 2021, s. 240). Kervanların sadece ticaret için değil aynı zamanda haberleşmede de etkin bir rol oynadığı görülmektedir. Bilge Kağan Yazıtı'nda arkış sözcüğü "*Yeğirmi yaşıma, Basmıl Iduk Kut uğuşum bodun erti, "Arkış idmaz" tiyin süledim / Yirmi yaşımda, Basmıl Iduk Kut'u akraba kavmim idi, "Kervan göndermiyor" diye sefer ettim.*" sözleriyle kervan anlamında geçmektedir (Tekin, 2018, s. 64-65). Kervanlara önem veren Türklerde taşımacılık ve haberleşme geniş kapsamlı kervan ağı ile sağlanmıştır. Eski Türklerde haberleşmede kullanılan tıngçı/tingçi sözcüğü haberci anlamındadır (Caferoğlu, 2021, s. 237). Çalıg sözcüğü beylerin önemli bir işi çıktığında gelmeleri için köylere, obalara gönderdiği haberdur (Kaşgarlı Mahmud, I, 374). Bu haber sayesinde devletin merkezi ile taşra olarak değerlendirilebilecek köyler ve obalar arasındaki koordinasyon sağlanmıştır. Bu durum toplumsal düzenin güçlendirilmesi bakımından da önemlidir.

2. Devlet Yönetiminde ve Askerî Teşkilatta Haberleşme

Eski Türklerde haberleşme, askerî ve devlet yönetiminde önemli bir yere sahiptir. Türklerin diğer devletlerle yürüttüğü diplomatik ilişkiler ve gerçekleştirdiği askerî faaliyetler haberleşmenin kritik rolünü ortaya koymaktadır. Hızlı ve güvenilir bir haberleşme ağı, devletin merkezi otoritesinin güçlenmesini sağlamış ve ordunun hareket kabiliyetini artırmıştır. Eski Türkler uzun mesafelerle bile etkili iletişim kurabilecek bir sistem geliştirmişlerdir. Bu haber alma sistemi Türk devletlerinde karar alma süreçlerini hızlandırmış ve savaş stratejilerinde üstünlük kurmalarını sağlamıştır. Devlet yönetiminde diplomatik yollarla geliştirilen ilişkilerde elçiler öne çıkmaktadır. Eski Türkler elçiye ilçi/elçi sözcüğü ile ifade etmişlerdir (Caferoğlu, 2021, s. 92). Türklerde il sözcüğü devlet, memleket anlamında yaygın olarak kullanılmaktadır. İlçi/elçi sözcüğünün devletle ilişkilendirildiği görülmektedir. Elçiler devlet yönetimi açısından bir nevi dış haberci statüsündedir. Bundan dolayı elçiler casus olarak da görev yapmışlardır (Altungök, 2012, s. 177). Devletler arasın-

daki haberleşmede mektuplar önemlidir. Sav/saw sözcüğü söz, haber, mektup, şöhet (Kaşgarlı Mahmud, I, 97; II, 20; III, 154; Caferoğlu, 2021, s. 199) savcı/sawcı sözcüğü ise haberci, elçi anlamına gelmektedir (Kaşgarlı Mahmud, III, 154, 441; Caferoğlu, 2021, s. 199). Bu durum eski Türklerde postacılık faaliyetlerini öne çıkarmaktadır. Bunun yanı sıra elçiler de yanlarında getirdikleri mektuplarla iki devlet arasındaki diplomatik ilişkilerin gelişmesine katkı sağlamışlardır. Yalafar sözcüğü insanlar arasındaki elçi, hakanın gönderdiği elçi anlamına gelmektedir (Kaşgarlı Mahmud, II, 288; III, 47). Elçilerin asli görevi iki devlet arasındaki diplomatik ilişkileri sağlamaktır. Asya Hun Devleti'nin merkezinde farklı dillerde konuşan ve yazan bir elçilik heyeti görev yapmıştır. Batı Hun İmparatorluğu'nun başkentinde katipler, tercümanlar ve kuryeler aktif olarak çalışmıştır. Göktürkler ve Uygurlar döneminde bitigciler/bitigciler, ılımgalar ve tamgacılar, Oğuzlarda tuğracılar devlet meclislerinde dış politika hakkında alınan kararları yazıya dökme ve uygulama görevini üstlenmiştir. Türk topraklarına gelen elçilere casusluk yapmadıkları sürece dokunulmamış ancak şüpheli hareketleri görülen yabancı temsilciler ya hapse atılmış ya da ülkenin uzak bir bölgesine belirli bir süre zorunlu ikamete tabi tutulmuştur. Türkistan coğrafyasında Çinlilerin, batıda Bizans'ın yoğun casusluk faaliyetlerinde bulunduğu bilinmektedir. Bu tür girişimlere karşı Türkler çok ciddi önlemler almış ve uzun süre mücadele etmiştir (Kafesoğlu, 1993, s. 266). Bitig/bitik sözcüğü yazma, yazı, kitap, mektup, yazılı şey (Kaşgarlı Mahmud, I, 71, 156; II, 7, 21; III, 59, 64), belge, vesika, vasiyetname anlamındadır (Caferoğlu, 2021, s. 45). Bu işi yapan kimseye bitigçi/bitikçi denilmekte olup yazma işinden sorumludur. Alımg/ılımg adı verilen görevli hakanın mektuplarını Türk yazısıyla yazan kimsedir (Kaşgarlı Mahmud, I, 143). Tamga sözcüğü damga, hakanın ve başkalarının damgası (Kaşgarlı Mahmud, I, 424), mühür anlamına gelmektedir (Caferoğlu, 2021, s.222). Tamgacılar devletin resmî yazışmalarını yürüten kâtipler ve mühürdarlardır. Tamgalamak sözcüğü ise damgalamak, mühürlemek (Caferoğlu, 2021, s. 222), hakanın damgasını (tuğrasını) vurmak (Kaşgarlı Mahmud, III, 353) anlamlarına gelmektedir. Eski Türklerde bu görevlilerin varlığı devlet yönetiminde bürokrasinin ve yazılı iletişimin önemini ortaya koymaktadır. Yazılı metinler, Türk devletlerinin diplomatik ilişkilerinde ve iç haberleşmenin sağlanmasında önemlidir. Türk sosyal hayatında da elçiler önemli roller üstlenmiştir. Aileler arasında haber götürüp getiren kimselere yazıgçı denilmiştir. Okçı adı verilen görevliler halka, hükümdarın haberlerini bildiren tellallardır. Halk arasındaki elçi ve haberciye ise salıkçı denilmiştir (Ögel, 1979, s. 266-267). Türklerde bir meslek olarak kabul edilen elçilik aynı zamanda itibarlı bir devlet görevi sayılmıştır. Bu görevi yürüten kişiler itibarlı ve onur sahibi kimseler olarak görülmüştür.

Türklerde haberleşme, devlet yönetimi ve askerî teşkilatın temel unsurlarından biri olmuştur. Asya Hun Devleti'ni kuran Teoman'dan (Tuman)

itibaren haberleşmeye büyük önem verilmiş, devletin etkin biçimde yönetilmesinde ve askerî harekâtların düzenlenmesinde iletişim ağına ihtiyaç duyulmuştur. Teoman'dan sonra tahta geçen Mete Han (Mo-tu/Mo-tun/Mao-tun), çağdaş bir devlet modeli kurarak disiplinli bir ordu teşkilatı oluşturmuş ve haberleşme sistemini daha da güçlendirmiştir. Böylece Çin İmparatorluğu'yla diplomatik ilişkiler geliştirilmiş ve doğudan gelebilecek tehditlere karşı hızlı bir şekilde önlemler alınmıştır. Avrupa Hunları, Göktürkler ve Uygurlar da haberleşmenin önemini kavramış ve devlet yönetiminde etkin bir iletişim ağı oluşturmuşlardır. Elçilik heyetleri ve ulak sistemleriyle desteklenen bu yapı diplomatik ilişkilerin gelişmesine ve iç yönetimin düzenlenmesine katkı sağlamıştır. Türk devletlerinin ve topluluklarının siyasi ve askerî yapılarını sürdürmelerinde haberleşme etkili olmuştur.

Eski Türkler komşularıyla kurdukları siyasi ilişkilerin yanı sıra askerî ve ekonomik faaliyetlerini düzenlemek ve kendilerine karşı yapılan planları önceden öğrenmek amacıyla haberleşme ve istihbarata önem vermişlerdir. Askerî strateji açısından önceden bilgi edinmek mücadelenin başarıya ulaşmasını sağlamak için gereklidir.

Haber, ham bilgiyi ifade ederken istihbarat ise elde edilen bilgi, belge ve haberlerin düzenli bir şekilde analiz edilip işlenmesi sürecidir. Bir haberin veya bilginin istihbarata dönüşebilmesi için bazı aşamalardan geçmesi gerekir. Bu süreç, istihbarat çarkı olarak adlandırılır ve ilk adımda ham bilgi toplanır. Ardından toplanan bilgiler tasnif edilerek işlenir ve değerlendirilmeye hazır hâle getirilir. İşlenmiş bilgiler istihbarat ihtiyaçları doğrultusunda yorumlanır ve yayım aşamalarından geçirilerek değerlendirilir. Haberin istihbarata dönüşme sürecinde bilgilerin doğru bir şekilde sınıflandırılması da önemli bir aşamadır. Tasnif edilen bilgilerin doğruluğu mutlaka tespit edilmelidir. Bu aşamada haberin istihbarat değeri taşıyıp taşımadığı, kaynağın güvenilirliği ve haberin doğruluğu büyük bir önem taşır. Son olarak, kesin bir yargıya varabilmek için bilgilerin doğru şekilde yorumlanması gereklidir. Haberin istihbarat değeri taşıması durumunda bu bilginin ilgili kurum ve kişilerle paylaşılması zorunludur (İlter, 2002, s. 2-3).

Devletlerin geleceklerini güvence altına alabilmeleri ve askerî güçlerini gerektiğinde kullanabilmeleri için önceden bilgi toplamaları ve elde ettikleri verileri istihbarata dönüştürmeleri önemli bir süreçtir. Eski Türkler, devlet ve ordu içinde bu süreci kulabuz/kulavuz adını verdikleri kılavuzlar aracılığıyla yürütmüşlerdir (Kaşgarlı Mahmud, I, 487). Çok gezmiş ve çok görmüş kişilerden oluşan bu kılavuzlar üstün askerî bilgisinin yanı sıra idari tecrübeye de sahip olmuşlardır (Ögel, 1979, s. 267). Yezek/yizek sözcüğü asker öncüsü (Kaşgarlı Mahmud, III, 88) anlamında kullanılır ve askerî kılavuzluk yapan komutan veya askerî danışman olarak tanımlanabilir. Eski Türklerde yorçı/yirçi/yirtçi sözcüğü rehber, kılavuz, yol gösteren anlamında kullanılmıştır. Yirçilemek ise yol göstermek, kılavuzluk etmek anlamındadır (Kaşgarlı Mah-

mud, III, 30; Caferoğlu, 2021, s. 298). Yol gösteren bu kimselerin işinde son derece maharetli ve usta kılavuz olarak değerlendirilebilecek özelliklere sahip olduğu görülmektedir.

Savaş öncesinde, sırasında ve sonrasında haberleşme askerî açıdan büyük önem taşır. Bu doğrultuda, istihbarat yoluyla bilgi toplama, savaşın seyrini doğrudan etkileyecek kritik bir faktördür. Elde edilen bilgi, savaş düzeninin oluşturulmasını ve stratejik planlamaların yapılmasını kolaylaştırır. Bir millet veya devletle ilgili askerî alanda yapılacak istihbarat çalışmalarında o milletin savaş gücü, değeri, silahlı kuvvetlerinin doktrinleri, savaş planları, stratejisi, taktikleri, savaş düzeni, teçhizat yapısı gibi durumların bilinmesi önemlidir (Yakın, 1969, s. 42). Askerî açıdan savaş hazırlıkları sırasında dikkatli ve titiz davranmak gereklidir. Bu süreçte doğru ve güvenilir bilgiye ulaşmak, stratejik planlamaların başarısını doğrudan etkileyecek niteliktedir. Yanıltıcı veya eksik bilgiler, savaşın seyrini olumsuz etkiler. Bundan dolayı istihbarat faaliyetleri titizlikle yürütülmelidir. Doğru ve güvenilir bilgi, etkili savaş düzeninin oluşturulmasına katkı sağlar. Sun Zi, ordunun harekete geçirilmesi ve asker mevzilendirildiğinde düşmanın durumunun gözetlenmesi gerektiğini belirtmektedir. Ona göre askerin konuşlandırılacağı yer özenle seçilmelidir. Ordunun yakınlarında tehlikeli sarp yerler, sazlıklarla dolu su çukurlukları veya altı yoğun çalılıklı korular varsa bu bölgeler son derece dikkatle gözetlenmelidir. Buralar tuzak ya da saklanan bir casusun olabileceği yerlerdir. Ağaçların sallanması, kuşların uçuşması, hayvanların kaçışması, toz bulutlarının yükselmesi düşmanın gelmekte olduğunu ve baskın yapacağını haber veren ipuçlarıdır (Sun Zi, 2021, s. 26-27). Bir savaşın en önemli aşamalarından birisi pusuya düşürme ve imha etmedir. Bu taktiğin uygulanması için coğrafi çevrenin elverişli olması gereklidir. Savaş başlamadan önce birliklerin bir kısmı pusuya yatarken diğer kısmı düşman önünden pusu kurulan yere doğru çekilerek düşmanın kısa sürede yok edilmesini sağlamıştır (Durmuş, 2021, s. 248). Askerî birliklerin pusuya düşmemesi savaş yapılacak ordunun konuşlandırıldığı yer hakkında önceden bilgi sahibi olmakla mümkün olmuştur. Düşmanın durumunu öğrenmek amacıyla haber toplamak ve istihbaratta bulunmak zaman kazandırmanın yanında savaşın seyrini etkileyecek hazırlık yapmayı da sağlar. Bu durum 680 yılındaki olaylara yansımıştır. Chang Jen-t'ang, Çinlilerin Göktürklerle kurduğu pusuyu kurnaz bir plan olarak değerlendirmiştir. Çinliler üç yüz yiyecek ve levazım arabası yaptırmış ve her birinin içinde uzun kılıçlar ve kuvvetli mancınık oklarıyla teçhizatlı beş dinç asker saklamıştır. General P'ei, ayrıca birkaç yüz zayıf askerin arabasının yanında yürümelerini emretmiştir. Ayrıca tehlikeli ve önemli yerlere en iyi askerleri yollayarak oralarda pusu kurdurmuştur. Göktürkler geldiklerinde arabaları koruyan zayıf Çinli askerler bindikleri arabaları terk ederek dağınık şekilde kaçmışlardır. Göktürkler arabaları otlak yerlerine sürerek atları çözerek eyerlerini çıkarıp yiyecekleri almak için gittiklerinde dinç Çin-

li askerler saklandıkları arabalardan dışarı çıkarak Göktürklerin bir kısmını öldürmüş, sağ kalanları ise esir almıştır (Chang Jen-t'ang, 1968, s. 125). Göktürklerin bu pusuya düşmeleri, düşman güçleri hakkında önceden bilgi almanın ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Göktürkler askerî faaliyetlerde bilgi toplamak amacıyla özel birlikler kurmuşlardır. Tonyukuk Yazıtı'nda "*Uzun yelmeg yeme ittım ok / Uzak mesafelere keşif devriyeleri gönderdim.*" (Tekin, 2018, s. 82-83) ifadesinden savaş sırasında düşman ordusunun durumunu öğrenmek amacıyla keşif gücü gönderildiği anlaşılmaktadır. Yelme/yelmeg sözcüğü izci, keşşaf, pişdar, öncül (asker deyimi) anlamındadır (Caferoğlu, 2021, s. 292). Yine Tonyukuk Yazıtı'nda "*Yelme kargu edgüti urgıl. Basıtma! temiş. Bögü Kağan, bangaru ança yıdımış. / Atlı devriyeleri ve gözetleme kulelerini iyi yerleştir. Baskına uğratma*" demiş. Bögü Kağan, bana böyle (haber) göndermiş." ifadesinde de keşif birliklerinden bahsedilmiştir (Tekin, 2018, s. 80-81).

3. Haberleşme Araçları ve Yöntemleri

Eski Türklerde haberleşmenin en önemli unsuru insana dayalıdır. Siyasi ve sosyal hayatta elçiler ve ulaklar haberleşmeyi sağlamıştır. Ulaklar, haber ve bilgi taşımada etkili olurken devletler arası ilişkilerde elçiler ön plana çıkmıştır. Siyasi ilişkilerin düzenlenmesi ve devletler arasındaki bağların güçlendirilmesi karşılıklı elçilerin gidip gelmesiyle sağlanmıştır. Elçilerin en önemli görevleri devletler arasındaki diplomatik ilişkileri sağlamaktır. Ulaklar, bir nevi posta hattı olarak değerlendirilebilecek "ulak ağı" üzerinde haber ve bilgi taşımışlardır. Eski Türkler ulaklar vasıtasıyla devletler arasındaki iletişimi etkin bir şekilde kurmuşlardır. Ulaklar, kağanların emirlerini, önemli haberleri veya iletilmesi gereken yazıları belirli bir düzende taşımakla sorumlu olan haberci veya taşıyıcıdır. Eski Türkler, ulaklar aracılığıyla iletişimi hızlı ve güvenilir bir şekilde yapabilmek için belirli bir rota üzerinde yaklaşık 40-50 kilometre aralıklarla ve bir at koşumu mesafesinde dinlenme noktaları bulunan bir ağ kurmuşlardır. Ulaklar, atlı olarak hareket ettikleri için atın hızı ve çevikliği sayesinde iletişimi kısa sürede gerçekleştirebilmişlerdir. Bu ağ üzerindeki belirli noktalarda bir süre konaklayan ulaklar, ardından yollarına devam etmişlerdir.

Asya Hun Devleti'nde elçilerin kabul edilmesi belirli kurallara göre gerçekleşmiştir. Türkler yılın belirli dönemlerinde düzenledikleri toplantılarda önemli kararlar almışlardır. Bu toplantılarda savaş ve barış durumu, hayvan sürülerinin kontrol edilmesi, devlet işleri gibi konular görüşülerek karara bağlanmış, ayrıca Çin'den gelecek elçilere uygulanacak protokol müzakere edilmiştir (Mori, 1978, s. 220). Başka ülkelerden elçi veya komutan düzeyinde elçiler geldiğinde bunlar özel askerî birlikler tarafından korunmuştur. Bu birlikler hükümdarların en yakın korumaları olarak görev yapmış ve sürekli olarak hükümdarın çevresinde konuşlanmışlardır. Savaş zamanlarında bu özel askerî birlikler at üzerinde hükümdarın etrafında konumlanarak onun

güvenliğini sağlamışlardır. Barış zamanlarında ise sabit bir yerde yine hükümdarın çevresinde yerlerini almışlardır (Durmuş, 2020, s. 97). Böylece hükümdarı sürekli koruma altında tutmuşlardır. Bu uygulama hükümdarın güvende olmasını sağlamak amacıyla gerçekleştirilen bir tür güvenlik önlemi olarak dikkat çekmektedir.

Mete Han Dönemi'nde Çin İmparatorluğu ile Asya Hunları arasındaki haberleşmede mektuplar önemli bir yer tutmuş, iki devletin birbirleri hakkında bilgi sahibi olmasını sağlamıştır. İpek Yolu üzerinde ticareti yapılan malların yanı sıra bölgeler arasındaki haberleşmeyi sağlayan mektuplar da taşınmıştır. Bu durum İpek Yolu'nda postacılık anlayışının ve haberleşmenin geliştiğini göstermektedir. Postanın hızlı ve güvenli şekilde ulaştırılması büyük önem taşımış, gönderilerin güvenliğini sağlamak için üzeri gönderene ait mühürle mühürlenmiştir (PTT Genel Müdürlüğü, 2007, s. 26).

Çin elçisi Chang-ch'ien, MÖ 138 yılında batı ülkelerine bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Türk topraklarından geçerken şüpheli hâl ve davranışlar sergilediği gerekçesiyle Hunlar tarafından yakalanan Chang-ch'ien, burada on yıl kaldıktan sonra kaçmış, Toharistan'a kadar olan yerleri gezmiş ve MÖ 127 yılında Çin'e gitmek üzere Hun topraklarından geçerken yeniden yakalanmıştır. Hunların içinde bulunduğu karışıklıklardan faydalanarak kaçmayı başaran Çinli casus yeniden kaçarak Çin'e dönmüştür. Batı ülkeleri ve Türk coğrafyasının özellikleri hakkında edindiği bilgileri derleyerek hazırladığı seyahat raporunu MÖ 126 yılında Çin imparatoruna sunmuştur (Ögel, 2015, s. 1). Çinli elçinin hazırladığı raporu sunması bu seyahatin ziyaret maksadıyla yapılmadığını açıkça göstermektedir. Bu seyahatin Türklerin genel durumunu öğrenmeye yönelik bir haber alma ve bunu istihbarata dönüştürme süreci olduğu anlaşılmaktadır.

Göktürkler iç ve dış haberleşmeyi sağlayacak bir sistem kurmuşlar ve diplomatik yöntemlerle iletişim kurmuşlardır. Göktürklerde ulaklar posta menzillerinde at değiştirerek haber ulaştırma sistemini etkin bir şekilde kullanmışlardır (Çerçi, 2003, s. 197-198). Göktürkler hakkında haber almak için Bizans İmparatoru II. Justinus (565-578), Göktürklerin İstemi Yabgu sorumluluğundaki Türk bölgesine farklı tarihlerde Zemarkhos ve Valentinus adındaki iki memurun başkanlığında elçiler yollamıştır. Bu elçiler de Türk topraklarında gördüklerini memleketlerine döndüklerinde ayrıntılarıyla anlatmışlardır (Gömeç, 2018, s. 273).

Uygurlar, diğer devletlerle olan diplomatik ilişkilerini elçiler aracılığıyla yürütmüştür. Bu çerçevede Çin imparatoru, 981 yılında Uygur ülkesine bir elçilik heyeti göndermiş, söz konusu elçilik heyetinin başkanlığına saray görevlilerinden Wang Yen Te tayin edilmiştir. Wang Yen-Te ve arkadaşları Kao-ch'ang'a gitmişler ve burada çeşitli temaslarda bulunduktan sonra 984 yılında seyahatlerini tamamlayarak Çin'e dönmüşlerdir. Turfan ve Beşbalık

bölgesindeki Uygurlar arasında bulunan Çinli elçi burada gördüklerini ve duyduklarını bir rapor hâline getirerek Çin imparatoruna sunmuştur (İzgi, 1989, s. 1). Bu raporda yer, şahıs ve kabile isimlerinin yanı sıra Uygurların yaşam biçimleri, gelenek ve görenekleri hakkında bilgiler yer almaktadır (Gömeç, 2018, s. 275).

Eski Türkler yazdıkları mektuplarla haberleşmişlerdir. Bitig, çeşitli konularda bilgi almak ve vermek için diplomatik yazışmalarda, hanların, padişahların birbirlerine gönderdikleri emir mahiyetinde olmayan mektuptur (Özyetgin, 1996, s. 74). Yarlık/yarlıg sözcüğü emir, hakanın mektubu, fermanı, buyruğu anlamındadır (Kaşgarlı Mahmud, I, 87; III, 42). Asya Hunları, devletler arası iletişimi mektup aracılığıyla sürdürmüşlerdir. Çin ile haberleşmede elçiler mektuplar götürüp getirmişlerdir. Çin elçileri bu sebeple gözetim altında tutulmuşlardır. Mete Han Çin'e gönderdiği mektuplar aracılığıyla iletişim kurmuştur. Mete Han ile Çin arasındaki mektuplar dönemin siyasi, sosyal, askerî, ekonomik ve kültürel yapısı hakkında bilgiler vermektedir. Göktürkler ve Uygurlar da mektup aracılığıyla iletişim kurmuşlardır. Wang Yen-Te, Kao-ch'ang şehrinde imparatorluğa ait bir kulede fermanların ve mektupların saklandığını, bunların çok dikkatli yerleştirildiğini ve kilitlendiğini aktarmaktadır (İzgi, 1986, s. 69-70). Elçi Vanyad, Uygurların yazdıkları mektup için özel bir zarf kullandıklarını aktarmaktadır (Isakov ve Ünal, 2019, s. 1443). Bu durum Uygurların mektubun fiziksel özellikleri bakımından kendilerinden önceki Türk devlet ve topluluklarından ileri düzeyde olduklarını göstermektedir. Mektubun zarfa konularak gönderilmesi içeriğindeki bilginin gizliliğini korumaya yönelik bir önlem olarak değerlendirilebilir.

Eski Türkler haberleşmede ok ve yay kullanmışlardır. Ok ve yay savaşlarda, avlarda, toy ve eğlencelerde öne çıkmaktadır. Haberleşme açısından da ok ve yay önemlidir. Türk kültüründe ok hem bir davet hem de tabiiyet sembolü olarak kullanılmıştır. Kağan savaş hazırlıkları ya dadevlet açısından önem taşıyan diğer meselelerde kendisine bağlı boylara ok göndererek onları toplantıya veya askerî sefere davet etmiştir (Turan, 1945, s. 306). Oku teslim alan boy beyleri kağanın çağrısına uyarak toplantıya katılmışlardır. Toplantıya çağırma işini yapan kişi okucu veya okuyucu olarak tanımlanmıştır (Ögel, 2000, s. 231). Mete Han icat ettiği ıslık çalan ok ile askerlerini belirli bir hedefe yöneltmiştir. Çavuş oku da denilen bu ok ıslık sesi çıkararak hedefe gitmektedir. Askerler Mete Han'ın attığı okun çıkardığı sesi takip ederek hedefe yaylarını germişlerdir (Öngel, 2001, s. 204). Bu ok, Hunlardan itibaren haberleşmede işaret vermek ve yön göstermek için kullanılmıştır. Gece nöbet tutan askerler de kendi aralarında ıslık çalan ok ile haberleşmişlerdir. Çin kaynaklarına göre Göktürkler, oklara göre çeşitli zümrelere ayrılmıştır. Her bir ok bir kabileyi temsil etmektedir. Bu kaynaklara göre ok tabilik ve esareti, yay ise metbuluk ve üstünlük ifade eder (Turan, 1945, s. 306).

Eski Türkler haberleşmede hayvanlardan yararlanmışlardır. Bu amaçla en yaygın kullanılan hayvanların başında at gelmektedir. Haberin hızlı iletilmesinde atın hızı ve çevikliği önemli bir rol oynamıştır. Türkler, posta teşkilatında atlı ulaklar kullanarak haberleşme sisteminin yaygınlaşmasını sağlamış ve böylece devlet yönetiminde hızlı bilgi akışı gerçekleşmiştir. Türklerde ve Çinlilerde at, iyi haberin simgesi olarak değerlendirilmiştir (Çoruhlu, 2002, s. 142). Haber taşıyan ulaklar belirlenen güzergâhlarda hazır bekleyen atlar sayesinde uzun mesafeleri kısa sürede aşabilmişlerdir. Menziller arasında atlarla haberin taşınması devlet yönetiminde karar alma süreçlerini hızlandırırken savaş zamanlarında ordunun koordinasyonunu sağlamıştır. Asya Hunlarına ait kurganlardan pirinçten imal edilmiş delik borular çıkarılmıştır. Bu boruların atlara takılan ve haberleşmek için kullanılan bir tür düdük olduğu düşünülmektedir (Esin, 2017, s. 1324). Arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen bu boruların Türklerde sesli iletişimin haberleşmede önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Dolayısıyla Türkler haberleşmede ses, sembol ve işaretlerden de faydalanmışlardır. Savaş esnasında sayıca fazla olan askerî birliklerin yönlendirilmesi ve hızlı organize edilmesi için sesli iletişim araçları kullanılmıştır. Hunlar geceleri davul ve boru ile sesli araçlarla gündüzleri ise bayrak ile haberleşmişlerdir (Sun Zi, 2021, s. 20). Hunlarda ordu geceleyin davulların üç kez çalmasıyla harekete geçmekte ve boruların çalmasıyla toplanmaktadır (Isakov ve Ünal, 2019, s. 1442). Ordu bandolarının kuruluşunun temelinde eski Türk askeriyesindeki davul ve onu takip eden mehter olgusu yatmaktadır. Davul güçlü sesiyle özellikle savaş alanlarında ve seferlerde haberleşme aracı olarak kullanılmıştır (Gömeç, 2019, s. 169). Askerî birlikler gündüz ise bayrak ile yönlendirilmiştir (Ögel, 2000, s. 83). Türklerde bayrak hâkimiyet sembollerinden olup rengi kırmızıdır. Al bayrak olarak yaygın söylenilmesi renginden dolayıdır. Özellikle kırmızı Türklerin rengidir (Koca, 2019, s. 177). Türkler yönleri belirli renklerle ifade etmişlerdir. Kırmızı, güney; kara, kuzey; gök, doğu ve ak, batı olarak sembolize edilmiştir. Türkler yaptıkları savaşlarda atları bu yönlere ve renklerine göre dizmişlerdir. Örneğin Asya Hun ordusu, MÖ 203 yılında Pe-teng kalesi çevresinde Çin ordusunu 400 bin atlıdan oluşan birliklerle kuşatmıştır. Bu kuşatmada kuzeyde yağız atlılar, batıda ak atlılar, güneyde doru atlılar ve doğuda kır atlılar yer almıştır. Atların ve atlıların yönlere ve renklerine göre dizilmesi karışıklığı önlemek ve uygulanacak askerî taktiklerde başarı sağlamak için oldukça önemlidir (Durmuş, 2016, s. 400-401).

Eski Türkler taşımacılık ve haberleşmede deveden yararlanmışlardır. Loyang şehrinde başlayarak Avrupa'ya kadar uzanan İpek Yolu'nda mallar deve kervanlarıyla taşınmıştır. Türklerin deveyi tercih etmelerinin başlıca nedeni yüksek sıcaklığa ve susuzluğa dayanıklı olmasıdır. Bu özellikleri sayesinde develer uzak mesafelere yük ve haber taşımada önemli bir rol oynamıştır. Bozkır coğrafyasında atlı ulakların yanı sıra deve kervanları da haberleş-

me ağının bir parçası olmuş ve böylece devlet yönetiminde düzenli bilgi akışı sağlanmıştır.

Eski Türkler başta kartal olmak üzere doğaya dayanıklı yırtıcı kuşları eğiterek haberleşme aracı olarak kullanmışlardır. Kartal, tanrının ilahi habercisi olarak kabul edilmiş, baykuş ise kutsal bir varlık olarak değerlendirilmiştir. Şamanist inanç sisteminde baykuş, haberleşme kaynağı olarak da görülmüştür. Baykuşun ötmesi uğursuzluk ve kötülük habercisi olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle haberleşme sadece dünyevi değil aynı zamanda manevi bir boyut kazanmıştır. Güvercin de Türklerin haberleşmede sıkça kullandıkları kuşlar arasında yer almıştır. Güvercinler mektupların uzak mesafelere taşınmasını sağlamış ve insanlık tarihinin hava postacıları olarak anılmışlardır (Isakov ve Ünal, 2019, s. 1444).

Ateş, eski Türkler için önemli iletişim araçlarından biridir. Bozkır coğrafyasında gece ateşin rengi, gündüz dumanı uzak mesafelerle haberleşmek için kullanılmıştır. Belirli noktalarda ateş yakarak askeri birliklere veya yerleşim yerlerine uyarıda bulunulmuştur. Ateşin büyüklüğü veya rengi tehlikenin boyutu hakkında bilgiler vermektedir. Eski Türkler haberleşmek gibi gündelik işlerini halletmek amacıyla “küçük ateş”, tanrı ile ya da ruhlarla iletişim kurmak amacıyla “ulu ateş” yakmışlardır (Gülyüz, 2019, s. 204). Eski Türkler yaktıkları ateşin üzerindeki alevlere bakarak tahminler yapmışlardır. Alevler yeşilimsi renk alırsa yağmurun bereketli yağacağına ve mahsulün iyi olacağına, kırmızı renkte olursa savaş çıkacağına inanılmıştır. Alevin siyah renkli olması hükümdarın ölümünü veya uzak bir yolculuğunu göstermektedir (İnan, 1976, s. 43). Alevin sarı renkli olması ise hastalık, albastı gibi bir kötülüğün veya felaketin habercisi olarak yorumlanmıştır (Çoruhlu, 2002, s. 194).

Eski Türkler belirli noktalarda diktikleri ateş kuleleri sayesinde ateş ve dumanla haberleşmişlerdir. Türkler sabit bir yerde korumaya ya da gözetlemeye ihtiyaç duyulduğunda yaya birliklerinden yararlanmışlardır. Ülkede emniyeti sağlamak ve ani baskınları önlemek için uygun yerlere erken haber almayı sağlayan, içinde daimî nöbetçilerin bulunduğu ateş kuleleri yapmışlardır (Durmuş, 2020, s. 96). Qing Hanedanlığı Dönemi’nde yaklaşık 1 km arayla küçük kuleler, 5 km arayla büyük ateş kuleleri inşa edilmiştir (PTT Genel Müdürlüğü, 2007, s. 25). Çin Seddi üzerinde bulunan kuleler de yaklaştırmakta olan tehlikeyi haber vermek amacıyla yapılmış olmalıdır. Eski Türkler haberleşme amacıyla gözetleme kuleleri yapmışlardır. Tonyukuk Yazıtı’nda Bilge Kağan Tonyukuk’tan ordusunun baskına uğramaması için atlı devriyeleri ve gözetleme kulelerini stratejik noktalara yerleştirmesini istemiştir (Tekin, 2018, s. 81). Kargu/karguy sözcüğü dağ tepelerine minare biçiminde yapılan yapı olup düşman geldiği zaman herkesin hazır bulunması için üzerinde ateş yakılan gözetleme kulesidir. Aynı zamanda dağ doruklarında düşmanı ihbar için yapılan kulelerdir (Kaşgarlı Mahmud, I, 426; III, 241). Karakol olarak

değerlendirilen bu kulelere küzet, gözetici ve muhafızlarına küzetçi, gözetleme işine ise küzetmek adı verilmektedir (Caferoğlu, 2021, s. 125). Düşmanın durumu hakkında bilgi veren gözetleme kulelerinde yakılan ateşler gece ve bu ateşlerden çıkan dumanlar vasıtasıyla gündüz haber vermiştir. Bu sayede binlerce kilometre uzakta bulunan düşmanın hareketleri çok kısa bir süre içinde devletin merkezine iletilebilmiştir (Koca, 2019, s. 126). Bu kuleler vasıtasıyla dumanla haberleşmenin, gündüz 170 km mesafeden mümkün olduğu modern uygulamalı çalışmalarla tespit edilmiştir (Taşağıl, 2019, s. 144). Düşman uzaktan geliyorsa iki işaret ateşi, düşman sayıca fazla ise üç işaret ateşi, büyük bir kuşatma durumu söz konusu ise dört işaret ateşi yakılmıştır (PTT Genel Müdürlüğü, 2007, s. 41). Eski Türkler yaptıkları kaleleri aynı zamanda haberleşmede amacıyla da kullanmışlardır. Kaleler at koşumu mesafede stratejik noktalara yerleştirilmiştir. Kaleler üzerindeki işaret kuleleri tehlike anında hızlı ve etkili iletişim sağlamak için kullanılmıştır. Bu sayede düşmanın hareketi hakkında bilgi edinmek kolaylaşmıştır.

Sonuç

Eski Türklerde haberleşme devletin devamlılığını sağlayacak tedbirlerin alınmasını sağlar. Bu bağlamda Türkler haberleşmeye önem vermişlerdir. Bu durum eski Türklerden kalan yazıtlarda ve vesikalarda görülmektedir. Haberleşme devletin güvenliği, yönetim sistemi ve savaş stratejileri bakımından değerlidir. Bozkır topraklarında yaşamış Türk boyları etkin haberleşme yöntemleri sayesinde hem iç düzeni sağlamış hem de düşman hareketlerini gözlemleyerek muhtemel tehdit ve tehlikelere karşı gerekli tedbirleri almayı başarmıştır. Haberleşme sayesinde Türkler askerî yapılarını güçlendirmişler ve diplomatik ilişkilerinde keskin bir tavır takınmışlardır. Türkler kurdukları haberleşme ağı, gözetleme kuleleri ve çeşitli tekniklerle devletin farklı bölgeleriyle bilgi akışını sağlamıştır. Bu sayede devletin merkezine çok hızlı ve kısa sürede ulaşan bilgiler düşmana karşı saldırı stratejilerinin zamanında uygulanabilmesini mümkün kılmıştır. Konargöçer yaşam biçiminden dolayı Türkler savunmadan çok saldırıya yönelik bir tutum sergilemişlerdir. Yaklaşmakta olan tehlike bilgisinin gelmesi bu doğrultuda gerekli tedbirlerin alınmasına olanak sağlamıştır. Eski Türklerde haberleşme devlet hayatında olduğu kadar toplumsal düzenin sağlanmasında da etkili olmuştur. Bilginin doğru ve hızlı yayılması toplumsal istikrarı artırmış, Türk devletlerinin uzun süre ayakta kalmasına katkı sağlamıştır. Haberleşme sayesinde Türkler arasındaki iletişim artmış, kültürel bilgi ve değerler geniş coğrafyalara yayılmıştır.

Kaynakça

- Altungök, A. (2012). Ortaçağ Türk Dünyasında Haberleşme Kurumları: Casusluk ve Postacılık Faaliyetleri. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 8 (1), 173-211.
- Bozkurt, N. ve Yüksel, A. T. (2022). Kervan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 25, s. 298-299), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Caferoğlu, A. (2021). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Chang Jen-t'ang (1968). *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler*, Taipei.
- Çerçi, F. (2003). Haberleşme Hizmetleri ve Osmanlı Devleti'nde Ulak Organizasyonu (Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Bu Konudaki Görüşleri). *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20, 190-221.
- Çoruhlu, Y. (2002). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Doğan, D. M. (2020). *Osmanlıca Yazılışlı Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, 1. cilt. Ankara: Yazar Yayınları.
- Doğan, D. M. (2020). *Osmanlıca Yazılışlı Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, 2. cilt. Ankara: Yazar Yayınları.
- Durmuş, E. (2020). Eski Türklerde Askeri Yapı. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (1), 87-102.
- Durmuş, E. (2021). Eski Türklerin Savaş Taktikleri ve Savaş Alanındaki Uygulamaları. *Gazi Akademik Bakış*, 15 (29), 243-262.
- Durmuş, İ. (2016). *Türk Kültürüne Giriş*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Esin, O. (2017). Orta Asya Ön Asya ve Anadolu Ekseninde Eski Türklerin Hayatında Önemli Bir Figür: At. *Ulakbilge*, 5 (14), 1315-1334.
- Eyuboğlu, İ. Z. (1988). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Gömeç, S. Y. (2018). *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara: Berikan Yayınları.
- Gömeç, S. Y. (2019). Kök Türkler ve Uygurlar Çağında Türk Ordu Teşkilatına Umumi Bir Bakış. *Hunlar'dan Günümüze Türk Askerî Kültürü* içinde (s. 159-182), ed. A. Sefa Özkaya, İstanbul: Kronik Yayınları.
- Gülyüz, B. G. (2019). İslam Öncesi Türk Kültüründe Ateş ve Ateşe Hükmedenler (Maddi Kültür İzleri Işığında). *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (17), 201-223.
- Isakov, B. ve Ünal, U. (2019). Türk Dünyasında İletişim ve Haberleşmede A Priori Formlar. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 8 (3), 1437-1466.
- İlter, E. (2002). *Millî İstihbarat Teşkilâtı Tarihçesi*, Ankara: Mit Basımevi.
- İnan, A. (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- İzgi, Ö. (1986). *Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar*, Ankara: Kültür ve

Turizm Bakanlığı Yayınları.

- İzgi, Ö. (1989). *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kafesoğlu, İ. (1993). *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Kaşgarlı Mahmud (2021). *Divanü Lûgat-it Türk*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Koca, S. (2019). *Türk Kültürünün Temelleri*, Ankara: Berikan Yayınları, 2019.
- Mori, M. (1978). Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9, 209-226.
- Ögel, B. (1979). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara: Kömen Yayınları.
- Ögel, B. (2000). *Türk Kültür Tarihine Giriş*, 7. cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, B. (2015). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, 2. cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öngel, H. B. (2001). Gelişim Sürecinde Erken İç Asya Türk Okçuluğu. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21 (2), 189-215.
- Özcan, A. (1995). Eşkinici. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 11, s. 469-471), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özyetgin, A. M. (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarluk ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- PTT Genel Müdürlüğü (2007). *Geçmişten Günümüze Posta*, Ankara: Cem Web Ofset.
- Sun Zi (2021). *Savaş Sanatı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Taşağıl, A. (2019). Türk Askerî Tarihinin Başlangıcı: Hun Ordusu. *Hunlar'dan Günümüze Türk Askerî Kültürü* içinde (s. 142-158), edt. A. Sefa Özkaya, İstanbul: Kronik Yayınları.
- Tekin, T. (2018). *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Turan, O. (1945). Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması. *Belleten*, 9 (35), 305-318.
- Yakın, A. (1969). *İstihbarat Casusluk ve Casuslukla Mücadele*, Ankara: Dışişleri Akademisi Yayınları.

TARİHSEL SÜREÇTEN STRATEJİK MÜTTEFİKLİĞE: TÜRKİYE-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNDE KÜLTÜREL DİPLOMASİ

“ ”

Oğuz Kağan BAYRAKDAR¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/Türkiye, oguzkaganbayrakdar@outlook.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7292-370X>

Giriş:

Ulus devletlerin ortaya çıkışı, beraberinde ülkelerin diğer devletlere karşı nasıl bir yol izlemesi gerektiği düşüncesini de gündeme getirmiştir. Sınırları, ideolojisi, halkı tanımlı olan yeni ulusal devletler menfaatleri gereği diğer siyasi birimler/devletler ile ilişki kurmaya başlamıştır. Yeni kurulan ülkeler ya da uzun süredir uluslararası arenada boy gösteren siyasi yapılanmalar yeni dünya konjonktürüne ayak uydurmak için uluslararası ilişkileri inşa etmek, geliştirmek ve devam ettirmek zorunda kalmışlardır.

Devletler arası kurulan bağ çeşitli dinamiklerle yürütülmüş ve desteklenmiştir. Siyasi, ekonomik, kültürel etmenler esasına dayanan ilişkiler ülkelerin beklentileri üzerine tesis edilmektedir. Bu minvalde belirtmek gerekir ki her devletin siyasi ilişkilerden beklentisi aynı temele dayanmamaktadır. Ülkelerin gelişmişlik düzeyi, enerji yataklarının mevcudiyeti, politik sistemleri, kültürel yapılanmalarındaki farklılıklar uluslararası ilişkilerin hangi esasa dayanacağına işaret etmektedir. Sözüm ona, enerji yatakları bakımından yoksun olan Avrupa devletleri, bu ihtiyacını karşılayacağı ülkelerle ekonomik ilişkilerini tesis etmeye meyilli olmuşlardır. Devletler dışarıdan gelecek olası bir tehdide karşı da ilişkiler kurmuşlardır. Bu durum, “izolasyon” ya da “siyasi yalnızlık”tan kurtulmanın ve ötekiye karşı kalkan oluşturma da bir yoldur. 1914-1918 ya da 1939-1945 yılları arasında meydana gelen ve dünyanın siyasi düzenini etkileyen iki dünya savaşı ülkeler arası kutuplaşmalara, çeşitli antlaşmalara, tehditlere karşı politik bağlar geliştirmeye yol açmıştır. Bu nedenle savaşların tarihsel süreçte politik ilişkiler geliştirmede itici bir güç olduğu söylenebilir. Nitekim 24 Şubat 2022 tarihinde Ukrayna ve Rusya arasında patlak veren savaş da yine benzer etkiler yaratmıştır. Savaşın başlamasıyla taraflar uluslararası kamuoyundan destek görmüş ya da eleştirilmiştir. Ülkeler destek verdikleri tarafa çeşitli imtiyazlar tanırken karşı oldukları ülkeye kısıtlamalar uygulamışlardır. Bu örnekten yola çıkarak savaşın ve politik duruşun ülkeler arası ilişkilerde yadsınamaz bir realite olduğu gözlemlenmiştir.

Kurulan bağın gerekçeleri ülkeden ülkeye farklılık gösterse de temeli bir fayda üzerine kuruludur. Karşılıklı fayda ülkeleri ve toplumları bir araya getirmekte, ilişkileri sağlamlaştırmaktadır. Bu ilişkilerin inşa edilmesinde ön plana çıkan hususlardan biri de kültürel politiklardır. Sanat, eğitim, kütüphane, basın-yayın, sinema-televizyon vb. gibi alanları kapsayan kültürel ilişkiler, uluslararası sistemde güncelliğini korumaktadır. Bu alt dinamikler vasıtasıyla siyasi istikametten toplumsal alana geçiş yaşanmaktadır. Devletler arası imzalanan anlaşmalar, ilişkilerin daha çok siyasi boyutta kalmasına neden olurken, kültürel ilkeler toplumsal tabana erişme imkânı sağlar. Bizzat toplumun içerisinde var olan değerlerin karşılıklı alış-verişi olarak da değerlendirilebilir.

Kültür çatısı altında tesis edilen ilişkilerin iki yönü bulunmaktadır. Taraflara karşı sempati uyandırma, iş gücü açığını kapatma, nitelikli eleman yetiştirme, çeşitli kültürel organizasyonlar düzenleme, ortak dilde ya da yerel dillerde taraf ülkelerin basın-yayın faaliyetlerinde bulunma kültürel ilişkilerin motivasyonlarındadır. Bu ve benzer amaçlarla hayata geçirilen kültür politikaları toplumların birbirine yakınlaşmasına katkı sağladığı gibi dengeli yürütülmemesi durumunda yerel kültürün zarar görmesi gibi sonuçlar da meydana çıkarmaktadır.

1923 yılında bağımsız olan Türkiye Cumhuriyeti bağımsızlığının yüzüncü yılını kutlarken Azerbaycan Cumhuriyeti ile ikili ilişkilerini koruma, geliştirme, devam ettirme yönünde adımlar atmaktadır. Her iki ülke, siyasi ve ekonomik ilişkilerle beraber kültürel alanda da girişimlerde bulunmuşlardır. Bu çalışma, Azerbaycan'ın bağımsız olduğu 1991 yılından itibaren kurulmaya başlayan ilişkileri kültürel boyutuyla ele almıştır. Çalışmanın ilk bölümünde kavramsal çerçeve açıklanmış, daha sonra iki ülke arasında ön plana çıkan ve toplumsal alanda da yer edinen kültürel ilişkilerin dinamikleri incelenmiştir. Sonuç olarak geleceğe hali hazırda son durum değerlendirilmiş ve geleceğe yönelik yorumlar yapılmıştır.

Azerbaycan-Türkiye Kültürel İlişkileri

Bağımsızlık öncesi

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte büyük coğrafyada otorite boşluğu oluşurken yeni kurulan cumhuriyetlerin akıbeti de merak konusu olmuştur. Yeni kurulan ülkelerden Azerbaycan, bağımsızlığını ve ulusal ideolojisini pekiştirmek için çalışmalara başlamış aynı dil, din, tarih ve kültürel değerleri paylaştığı Türkiye ile yakın ilişkiler kurmuştur. Ortak bir payda esasına dayanan ilişkilerin yoğunluğu sürece bağlı olarak değişkenlik gösterirken siyasi, ekonomik, kültürel boyutlarıyla gelişmeye devam etmiştir.

Kültürel İlişkilerin Başlangıcı

Henüz Osmanlı – Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) döneminde filizleri atılan ilişkiler dönem dönem sekteye uğrasa da tamamen kopmamıştır. 27 -28 Nisan 1920 tarihinde XI. Kızılordu müdahalesiyle Bakü işgal edilmiştir. 12 Mart 1922'de Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan birleşerek Güney Kafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Federasyonu çatısı altında birleşmiş, 30 Aralık 1922 tarihinde ise Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla bu siyasi teşekkülün bir parçası haline gelmiştir (Azerbaycan Tarihi, 1936, C. VI. s.186-187). Sovyetlerin hakimiyeti altında Türkiye-Azerbaycan ilişkileri sekteye uğrasa da yine birtakım girişimler neticesinde ayakta kalmayı başarabilmiştir. Kültürel faaliyetler de ilişkilerin sekteye uğradığı bu dönemde kurulmaya çalışan dinamiklerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı ve Azerbaycan arasında hayata geçirilen kültürel ilişkilerin ilk

örneği AHC (Azerbaycan Halk Cumhuriyeti) dönemine tesadüf etmektedir. Yeni kurulan ve bağımsızlığını tüm dünyaya duyuran cumhuriyetin öncelikli alanlarından biri eğitim olmuştur. Anadilde eğitim, Türkçenin yaygınlaştırılması ve öğretmen açığının kapatılması gibi hususlarda Osmanlı Devleti'nin yardımına ihtiyaç duyan AHC, kültürel ilişkilere de yeni bir boyut kazandırmıştır. Bu talep doğrultusunda, 1918-1920 yılları arasında Azerbaycan'a yaklaşık olarak üç yüz civarından öğretmen gönderilmiştir (Saray, 1993, s. 41). AHC'nin siyasi hayatı noktalandıktan sonra, öğretmenlerin akıbeti de tehlikeye girmiştir. Bolşevik yönetimi tarafından baskı altına alınarak büyük bir kısmının geri dönmesi sağlanmıştır.

Benzer döneme tekabül eden ve Kültürel ilişkileri tesis eden bir diğer dinamik de Bakü'nün işgali sonrası Azerbaycan'dan Türkiye'ye gelen Azerbaycanlılardır. Bu isimleri ortak paydada buluşturan tavır Sovyet karşıtlığı üzerine kurulmuştur. Bu isimlerden biri 1922 yılında Türkiye'ye gelen, 1924 yılında Azerbaycan Milli Merkezini kuran Mehmet Emin Resulzade'dir (Qasımlı, s. 326). 1923 yılında Resulzade'nin girişimleriyle Yeni Kafkasya dergisi yayın hayatına başlamış Azerbaycanlıların Sovyet yönetimi eleştiren organlarından biri haline gelmiştir. SSCB ile ilişkilerini stabil tutmak, tehlikeye atmamak isteyen Türkiye dengeli davranmaya çalışmış nitekim Sovyetlerin baskısı neticesinde 1927 yılında Yeni Kafkasya dergisinin yayın hayatına son vermiştir. Lakin Azerbaycan'dan gelen aydınlar çalışmalarını durdurmamış, Azeri Türk, Odlu Yurt, Yeşil Yaprak gibi dergiler ve Bildiriş isimli gazete aracılığıyla Sovyet karşıtlığını sürdürmüşlerdir (Şimşir, 2001, s.42). Türkiye, Azerbaycanlıların yürütmüş olduğu Sovyet karşıtı yayınlara müdahale etmese de, 30'lu yıllarda Sovyetlerin baskısı sonucunda aralarında Resulzade'nin de bulunduğu bazı isimleri ülkeden çıkarmak zorunda kalmıştır. 1931 yılında Türkiye'den ayrılan Resulzade, 1947 yılında dönmüş ve bu tarihten itibaren muhaceret aşamasında yeni bir dönem başlamıştır. 1 Şubat 1949 yılında "Azerbaycan Kültür Derneği" kurulmuş, bu teşkilatla birlikte siyasi muhaceretin Türkiye'deki ağırlık merkezi İstanbul'dan Ankara'ya geçmiştir (Turan, 2016, 1186-1187). Azerbaycan Kültür Derneği, Türk-Sovyet ilişkilerine de zaman zaman zarar veren çizgideydi (Qasımlı, 2007, s. 433). Kültür derneğinin yayın organı olan Azerbaycan dergisi, Sovyet coğrafyasında yaşayan Türklerin haklarını savunucu ve milli duyguları tetikleyici, Sovyet karşıtı, pantürkist, panislamist minvalde yayınlara ev sahipliği yapmıştır. Bunun yanında derginin kültürel ilişkiler açısından önemi ise kuruluş amaçlarında yatmaktadır. "Azerbaycan kültürünü Anadolu Türklüğüne tanıtmak ve büyük Türk milli topluluğunun bu iki kolu arasındaki edebi ve kültürel bağları daha fazla kuvvetlendirmek ve sağlamlaştırmak" (Turan, 2016, s.1188) şeklinde izah edilen bu amaç iki ülke arasındaki bağlara atıfta bulunmaktadır. Öte yandan şunu da belirtmek gerekir ki, Sovyet karşıtı politika sadece Azerbaycanlılar tarafından yürütülmemektedir. Türkiye vatandaşı olanlar da bu eleştirel tav-

rı takınanalar arasındaydı. Görüldüğü gibi Azerbaycan ve Türkiye kültürel ve siyasi ilişkilerinin ilk evresinde bir ötekine karşı olan eleştirel tavır dikkat çekmektedir. Bu yolla Azerbaycan ve Türkiye arasında bilgi akışı sağlandığı gibi kültürel ilişkiler de pekiştiriliyordu.

Kültürel ilişkilerin temsil edildiği bir diğer alan da alfabe konusunda yaşanmıştır. 19. Yüzyılın son çeyreğinde Mehmet Münif Paşa öncülüğünde Osmanlı Devleti'nde yeni alfabe tartışmaları gündeme gelirken, aynı konuya Azerbaycan'da Mirza Feteli Ahundov dikkat çekmiştir (Ortaylı, 2006, s. 143). O dönem için Latin alfabesi aşırı bulunmuş ve pek taraftar bulamamış olsa da AHC döneminde bu konu tekrardan ele alınarak, hükümet eliyle çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bolşevik ihtilaliyle birlikte bu alanda yapılan çalışmalar da yarım kalmıştır. Lakin Moskova yönetimi Azerbaycan'ın Latin alfabesine geçişini desteklemiştir. Türk dünyası, hususi olarak Türkiye ile alfabe birliğini engellemek isteyen Moskova, o dönem için henüz Latin alfabesine geçmeyen Türkiye'den farklı olan Latin alfabesini Azerbaycan için uygun bulmuştur. Hem Azerbaycan'ın hem de Türkiye'nin alfabe değişikliğini tartıştığı bir dönemde Bakü'de 26 Şubat 1926 tarihinde başlayan ve 6 marta kadar devam eden I. Türkoloji Kurultayı gerçekleştirilmiştir. (Azerbaycan Tarihi, c.VI, s.231) Kurultay'da Kazakistan ve Tatar delegeleri gibi Latin alfabesini eleştiren gruplar yer alsa da Latin alfabesine geçiş Sovyetler Birliği tarafından kabul edilmiştir. Nitekim yeni alfabe için merkezi bir komite de kurulmuştur. Bu tartışmaların süre geldiği bir ortamda Türkiye'de de çalışmalar yürütülmüş 1928 yılında Latin alfabesine geçiş resmiyete dökülmüştür. Bu gelişme Azerbaycan ve Anadolu Türkleri arasında kültürel bağların pekişmesi bakımından önem addetmektedir. İki ülke arasında sağlanmış olan bu kültürel bağı tehlikeli bulan Sovyet yönetimi, 1930 yıllarından itibaren Türk bölgelerinde kirl alfabesine geçiş için çalışmalara başlamış nihayetinde 1 Ocak 1940 tarihinde Azerbaycan kirl alfabesine geçmiştir. Alfabe birliği üzerinden kurulan kültürel ilişkiler ve birliktelik yine Sovyetler tarafından engellenmiştir.

Sovyet dönemi Azerbaycan-Türkiye kültürel ilişkilerine yön veren hususlardan birini de Türkiye'den Azerbaycan'a ya da Azerbaycan'dan Türkiye'ye diplomatik ya da kültürel amaçlı yapılan ziyaretler oluşturmaktadır. Türkiye'den Azerbaycan'a yapılan ve Sovyet yönetiminin belirlediği kriterler doğrultusunda düzenlenen bu geziler iki ülke için derin anlama sahip olmuştur. Hem duygusal hem de siyasi bağları geliştirme açısından ikili ilişkiler değerlendirilirken atlanmaması gereken örneklerdir. Hususi olarak 1967 yılında Süleyman Demirel'in, 1976 yılında Bülent Ecevit'in, 1982 yılında dışişleri bakanı İlter Türkmen'in ve 1991 yılında Turgut Özal'ın Azerbaycan'a yapmış olduğu ziyaretler süreç içerisinde yankı yaratmıştır. Bu ziyaretler Moskova yönetiminin kontrolünde yapılmış olsa da siyasiler yaptıkları açıklamalarla iki ülke arasındaki ilişkilere değinmişlerdir. 26 Eylül 1967 tarihli Milliyet gazetesinin haberine göre Süleyman Demirel Bakü'de bulunduğu

sırada “kökleri müşterek olan kültürümüzün birbirimizi tanımaya imkan verdiğini” belirterek iki tarafın kültürel bağlarına dikkat çekmiştir. (26 Eylül 1967, Milliyet) Benzer şekilde CHP genel başkanı Bülent Ecevit de 1976 yılında Bakü’de bulunmuş, bu ziyareti esnasında iki ülke ve toplumun kültürel geçmişine atıfta bulunarak iki ülke arasında sınır kapısı açılmasını dile getirmiştir. Azerbaycan’ı Türk-Sovyet ilişkilerini geliştirici bir itici güç olarak değerlendirmiştir. (Orhan Tokatlı, 1976) Yine bağımsızlıktan hemen önce Turgut Özal’ın Bakü ziyareti ikili ilişkiler bakımından dikkate şayandır. 1991 yılının mart ayında gerçekleştirilen ziyaret ikili ilişkilerin somut bir şekilde kurulmasına zemin hazırlamıştır. Bu ziyaret esnasında henüz SSCB kontrolü altında olan Bakü’de konsolosluk açma fikrini gündeme getiren Özal, kültürel ilişkilerin tesisi ve muhafazası gibi konulara da değinmiştir. Bunun haricinde Özal’ın Bakü’de bulunduğu günlerde Azerbaycan’a tıbbi yardım da yapılmıştır. (Milliyet, 16,03,1991)

Görüldüğü üzere yapılan ziyaretler iki ülke ilişkilerine olumlu yönde tesir etmiştir. Türkiye tarafından siyasi isimler aracılığı ile yürütülen bu girişimleri, Azerbaycan tarafında, daha çok edebiyat, sanat, eğitim alanlarından uzmanlaşmış isimler üstlenmiştir. Karşılıklı devam etmiş olan siyasi ve kültürel seferler ülkelerin ve toplumların birbirlerini tanımaya vesile olmuştur. Bilgi aktarımı gerçekleşmiş, toplumların birlikteliği vurgusu ön plana çıkarılmıştır.

Sovyet Dönemi Türkiye-Azerbaycan Kültürel İlişkilerinde Haydar Aliyev Faktörü

Sovyet dönemi Azerbaycan-Türkiye kültürel ilişkilerine yön veren isimlerden biri de Haydar Aliyev’dir. 1969-1982 yılları arasında Azerbaycan Komünist Parti genel sekreterliği yapan Haydar Aliyev, Azerbaycan’ın ekonomik, politik, kültürel gelişimi için çaba sarfetmiştir. Türkiye ile olan münasebetlere de ayrı bir önem atfetmiştir. 1977 yılında Haydar Aliyev Moskova’ya gönderdiği bir mektupta Türkiye ile olan ilişkileri siyaset, iktisat, kültür, spor, turizm gibi alanlarda geliştirmek gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca Türkiye’de yaşayan Azerbaycanlıların vatana dönmesi, bu gruplarla iletişimin sağlanması, karşılıklı ziyaretleri izin verilmesi de Haydar Aliyev’in istekleri arasındaydı. Aynı mektubunda Aliyev, Türkiye’de Azerbaycan’ın yeterince tanınmaması konusuna da değinmiş, kültürel ilişkilerin arttırılması gerektiğinin altını çizmiştir. Özel olarak “Progres” yayın evinin açılmasını ve burada Azerbaycan klasiklerinin Türkçeye çevrilerek Türkiye’ye gönderilmesini teklif etmiştir. Yine Türkiye’de Azerbaycan radyo ve televizyon programlarının yaygınlık kazanmasını zaruri görmekteydi (Qasımlı, 2006 a , s.282).

Haydar Aliyev Türkiye ile olan ya da tesis edilecek medeni, kültürel ilişkilere önem vermektedir. Her yıl eylül ayında Bakü’de yakın ve orta doğu ülkelerinin bestekar ve şarkıcılarının katılımıyla doğu müzik festivalinin

düzenlenmesini istemiştir. Bu festival hem Azerbaycan müziğini dışarıya tanıtırken, aynı zamanda diğer ülkelerin müzik anlayışını da birbirlerine tanıttacaktır. Bunun yanında Haydar Aliyev, müzik ve tiyatroyla meşgul olanların Türkiye'ye gitmesine, orada çalışması için ortam sağlamasına da ilgiliydi. (Qasımlı, 2006 a, s. 283)

Haydar Aliyev'in Türkiye ile olan kültürel ilişkilerde geliştirilmesini istediği alanlardan bir diğeri de spordu. Spor faaliyetlerinin uluslararası ilişkilerde önemli rol oynayacağını düşünen H. Aliyev, Bakü'de Türkiye'den sporcuların katıldığı uluslararası spor organizasyonlarının düzenlenmesini teklif etmiştir.

Haydar Aliyev dönemine tesadüf eden ve Türkiye-Azerbaycan kültürel ilişkilerinin gelişimine katkı sağlayan olaylardan biri de 1970 yılında İzmir'de düzenlenen uluslararası fuara Azerbaycan'ın katılması olmuştur. Kültür ve turizm alanlarında Türkiye ile doğrudan ilişki kurmak isteyen Azerbaycan yönetiminde bulunan siyasetçiler bu isteklerini Moskova'ya iletmış ve nihayetinde 1970 yılında istekleri kabul edilmiştir. Yine alınan bir kararla 22 sanatçı heyete eklenmiştir. Ünlü sanatçılardan Ş. Elekberova, G. Memmedov, P. Bülbüloğlu gibi isimlerin Türkiye'de verdiği konserler büyük rağbet toplamıştır. İzmir fuarında Azerbaycan'a ait hususi bir alan tahsis edilmiş bu alanda "Azık mağarası", "Şeki han sarayı" "Abşeron şarkıları" gibi kısa metrajlı filmler ve Azerbaycan tarihi-medeniyeti ile alakalı yaklaşık 136 kitap Türkiye'den olan misafirperverlere sunulmuştur. Azerbaycanlı olup Türkiye'de yaşayan dönemin muhacirlerinin bu fuara ilgisi yoğun olmuştur. (Qasımlı, 2006 a, s.283-286) Azerbaycan, Sovyetlerden bağımsız şekilde İzmir fuarında temsil edilerek hem sanayi alanında hem de sinema, kültür, edebiyat alanlarında kendini tanıtmaya şansı elde etmiştir. (Qasımlı, 2007, s.321-323) Bunun yanında masrafları devlet tarafından karşılanacak otuz kişilik iki grup da turistik amaçlı İzmir'e gönderilmiştir. Siyasi ziyaretlerin yanında zaman zaman Türkiye'nin de Azerbaycan'la doğrudan kültürel temaslar kurma girişiminde olduğu görülmüştür. Yalnız belirtmek gerekir ki bu çabaları çoğu zaman Sovyetlerin Türkiye siyaseti belirlemektedir.

Sovyet döneminde Haydar Aliyev'in girişimleriyle Türk dünyası ve Azerbaycan arasında kültürel bir bağ kurmaya çalışılmış, bu minvalde yazarlardan da yararlanmak istenilmiştir. Şair ve yazarların Türkiye'ye gitmesine ortam hazırlayan H. Aliyev, Azerbaycan matbuatını Türkiye'de tanıtmaları için 1974 yılında Türkiye'ye seçilmiş yazarları göndermiştir. Buna mukabil Türkiye'den de muhtelif isimler Bakü'ye gelmiştir. 1975 yılında ise isimlerin çeşitlendiği görülmektedir. Bu süre zarfında, R. Rza, L. A. Jadova, V. Feofonov, Anar, K. Simonov gibi Azerbaycan edebiyatının seçkin yazarları Türkiye'yi ziyaret etmiş, bir köprü oluşturmaya, kendilerini ve temsil ettikleri Azerbaycan edebiyatını tanıtmaya çalışmışlardır. Bu hususta 9 Haziran 1975 yılında Anar ile yapılan röportaj hali hazırda kültürel ilişkilerin ve toplumsal

algının anlaşılması bakımından dikkat çekicidir. Azerbaycan'ın yetiştirmiş olduğu kıymetli ve bir o kadar da yetenekli yazarlarından olan Anar, Türk edebiyatının Azerbaycan'da takipçilerinin olduğu halde Azerbaycan edebiyatın Türkiye'de yeterince bilinmemesini dile getirmiştir. Kısaca Azerbaycan edebiyatına, tiyatrosuna, sinemasına ve bu alanların eğildiği toplumsal sorunlara dile getiren Anar, Türkiye ile Azerbaycan arasında mukayese de yapmış, ikili ilişkilerin eksikliklerini bu hususta değerlendirmiştir. (Cumhuriyet, 1975, s.6) Bu girişimler üzerine Türkiye'de S.S.C.B. çatısı altında yaşayan Türk halklarına ilgi artmaktaydı. Yazar ve şairlerin Türkiye'ye gelmesi, Azerbaycan edebiyatı hakkında bilgilendirmelerde bulunması, bunun yanında Türkiye'den de Azerbaycan'a aynı şekilde iade-i ziyaretin yapılması karşılıklı kültürel ilişkilerin gelişmesine, inşa edilmesine ortam hazırlamıştır. (Qasımlı, 285)

Haydar Aliyev döneminde Türkiye ile ilişkilerde eğitim alanında da ufak da olsa bazı girişimler söz konusuydu. Azerbaycan Bilimler Akademisi kütüphanesi, Türkiye'de bulunan "Türkoloji" merkezi, "Atatürk Üniversitesi", "Türk Tarih Kurumu" gibi kurumlarla ilişki kurmuştur. Bu ilişkiler neticesinde Azerbaycan, Türkiye'de basılan son yayınlara erişme imkanına sahip olmuştur. Yine 70'li yıllarda Türkoloji çalışmaları da ülkede rağbet kazanmaktaydı. Eğitim ve matbuat alanında yapılan işlerin bir diğerine örnek de Türkiye'den Azerbaycan ile alakalı çalışan araştırmacıların ülkeye davet edilmesi olmuştur. Bunun örneğini Erzurum Üniversitesi'nde araştırmacı olan, Azerbaycan edebiyatı üzere dersler veren ve M. F. Ahundov'un eserlerini Türkçeye çeviren Yavuz Akpınar'ın 1981 yılında Azerbaycan'a davet edilmesi olmuştur. Tüm masrafları karşılanarak ülkede ağırılanan Yavuz Akpınar "Azeri Edebiyatı Araştırmaları" adlı kitabının ön sözünde ilk defa 1970 yılında çalışmaları için Azerbaycan'a gittiğini ve daha sonra aynı amaçla tekrar ziyarette bulunduğunu, çalışmalarında Azerbaycanlı alimlerin ona yardımcı olduğunu belirtmiştir. (Akpınar, 1994, s.7) Bu tür çalışmalar, ideolojik bir yönetimin tahakkümü altında bulunan ülkenin tanınmasına, ikili ilişkilerin geliştirilmesine ve kültürel aktarımın sağlanmasına katkı sağlamıştır.

Haydar Aliyev devrine umumi olarak bakılsa, iki ülke arasında spor, araştırma, kültürel etkinlik, siyasi-diplomatik, turizm gibi alanlarda ziyaretlerin yapıldığı görülmüştür. Hususi olarak sanatçıların, edebiyatçıların ziyaretçisi desteklenmiş, Azerbaycan'ı Türkiye'de daha tanınır kılmak amaçlardan biri olmuştur. İki ülke arasındaki kültürel bağa her zaman değer veren H. Aliyev bu hususta şu açıklamasında bulunmuştur: "Əgər xalqlarımız əsrlər boyu yaşayıblarsa, mübarizə apararaq öz mənliliyini qoruya biliblərsə, öz milli xüsusiyyətlərini itirməyiblərsə, böyük mərhələlərdən keçərək indi müstəqil xalq kimi, dövlət kimi yaşayırlarsa, bütün bunlara görə xalqlarımız öz içərisindən çıxan mütəfəkkirlərə, yazıçı və şairlərə, bəstəkarlara, rəssamlara, memarlara, alimlərə minnətdardırlar. Böyük iftixar hissilə demək olar

ki, xalqlarımız bu sahədə çox zəngindirler. Bu zənginlik xalqlarımızda milli ruhu, milliliyi, milli ənənələri yaşadıb, nəsildən-nəslə keçirib bu günə gətirib çıxarmışdır.” (Qasımlı, 2006 a, s.291)

“Halklarımız yüzyıllarca yaşadıysa, savaşılar kimliğini korumayı bəşardıysa, ulusal özelliklerini kaybetmediyse, büyük aşamalardan geçerek şimdi bağımsız bir halk, devlet olarak yaşıyorsa, bütün bunlardan dolayı halklarımız, toplumumuzdan çıkan düşünörlere, yazar ve şairlere, bestecilere, sanatçılara, mimarlara, bilim insanlarına minnettarlar. İnsanımızın bu alanda oldukça zengin olduğunu gururla söyleyebiliriz. Bu zenginlik milli ruhu, milliyetçiliği, milli gelenekleri halklarımızda yaşatmış, nesilden nesile aktarmış ve günümüze kadar getirmiştir.”

Göröldüğü üzere Haydar Aliyev, Sovyet dönemi Türkiye-Azerbaycan kültürel ilişkilerinde parantez açılması gereken bir yerdedir. İdeolojik bir yönetimin esareti altında olmalarına rağmen, ikili ilişkileri kurmayı, devam ettirmeyi, güçlendirmeyi amaçlayan politikalar bu dönemde yürütölmüştür. Nitekim, bu dönemde bağımsızlıktan sonra hızlı şekilde tesis edilecek bağların tohumlarının atıldığı inkar edilemez.

Bağımsızlık Sonrası Türkiye-Azerbaycan Kültürel İlişkileri

20. yüzyıl insanlık tarihin hızlı ve yoğun gelişmelerinin yaşandığı bir döneme tekaböl etmiştir. Uluslararası sistemde etkili olan iki dünya savaşının akabinde, birçok ulus devletin yeni dünya sisteminde yerini aldığı görölmüş ve dünya yeni bir döneme girmiştir. “Soğuk Savaş” olarak adlandırılan ve dünyanın ağırlık/üstünlük merkezini belirlemeyi amaç edinen bu dönem SSCB ve ABD arasındaki üstünlük mücadelesine sahne olmuştur.

20. yüzyılın son çeyreğinde gelindiğinde, iki kutuplu dünyanın kazananı da kesinleşmiştir. Siyasi, kültürel, ekonomik ve etnik krizlerle mücadele eden Sovyetler Birliği (Kenedy, 1999, s. 298), yıkımın önüne geçmeye çalışmıştır. 1985 yılında Sovyetler Birliği’nin başına geçen Mihail Gorbaçov ölkeyi bunalımdan kurtarmak için birtakım arayışlar içerisine girmiş nihayetinde Perestroyka (Yeniden Yapılanma) ve Glastnost (Açıklık) politikalarını gündeme getirmiştir. (Lane, 1990, s.13) Fakat tüm girişimlere rağmen ekonomik ve siyasal sistemin yeniden düzenlenmesi umulan sonucu vermemiştir. Toplumsal bunalımın artması sistemin iflasına giden yolu hızlandırdı. Çöküşten kurtulmak için siyasi manevralar uygulamaya çalışan Sovyet yönetimi serbest piyasa ekonomisine geçiş ve askeri sanayiye dayanan sistemin yeniden yapılanmasına yönelik politikalar üretmiştir. Bu minvalde, siyasal reform hareketlerine başlanmış siyasi sistemin demokratikleştirilmesi amaçlanmıştır. Bu siyasi atmosferde birlik içerisinde çoğu yerde olduğu gibi Azerbaycan’da da siyasi partiler, sivil örgütler oluşmaya başlamıştır. Henüz bağımsızlık kazanılmadan önce Azerbaycan’da Çenlibel, Yurt, Varlık, Müstakiller, Terakki gibi bir takım siyasi teşekkölör ortaya çıkmış, 16 Temmuz 1989’da ise Azer-

baycan siyasi tarihinde önem atfedecek olan Azerbaycan Halk Cephesi kurulmuş ve başkanlığa Ebülfez Aliyev (Elçibey) seçilmiştir. (Azerbaycan Tarihi, C. VII. S.200-201)

Alınan bütün tedbirlere rağmen kötü gidişatın önüne geçilememiştir. Brzezinski tarafından “Büyük Çöküş”¹ olarak adlandırılan SSCB’nin yıkılışı iki kutupluluğa son verirken, yeni bağımsız devletlerin kurulmasına da yol açmıştır. Bu bağlamda 18 Ekim 1991 tarihinde Azerbaycan bağımsız bir cumhuriyet olarak uluslararası arenaya dahil olmuştur. (Cafersoy, 2001, s. 1)

Azerbaycan’ın bağımsızlığını duyurmasıyla dünya sisteminde yer alan diğer ülkelerle siyasi bağlarını güçlendirecek politikalar gündeme gelmiş, bu doğrultuda bağımsızlığın arifesinde Türkiye ile ilişkiler tekrardan tesis edilmiş, doğrudan yürütülür hale gelmiştir. Belirtmek gerekir ki iki ülke arasındaki ilişkiler Azerbaycan Cumhuriyeti’nin izlediği dış politika siyaseti ile de paralellik göstermektedir. Ruinten bağımsızlıktan sonra Azerbaycan’ın dış politikasını 3 evreye ayırmıştır, ona göre 1991’in ekim ayından 1992’nin mayıs ayına kadar olan birinci aşama daha çok Rusya tesirini içermektedir. İkinci aşama ise 1992 mayıs-1993 haziran aylarını kapsamakta ve devletin içinde bulunduğu durum dikkate alınmadan hayata geçirilen dış politikayı içermektedir. Bundan dolayı ikinci evrede birtakım gerginlikler ortaya çıkmıştır. Üçüncü evre ise 1993 yılından günümüze kadar olan aşama olarak değerlendirilebilir. (Ruinten, 2009, s.151) Bu zaman aralıklarına bakıldığında birinci dönem diplomatik-siyasi ilişkilerin kurulduğu ve henüz bağımsız olunan Rusya’nın hala tehdit olarak algılandığı bir dönem olurken ikinci dönem Elçibey dönemi olarak nitelenebilir. Günümüze kadar devam eden dönem ise Haydar Aliyev ve sonraki yönetimin politikalarından oluşmaktadır. Türkiye ile kurulan ve günümüze kadar devam eden ilişkiler de bu politik düzlemde devam etmiştir.

Türkiye Azerbaycan Kültürel İlişkilerine Karabağ Olaylarının Etkisi

Sovyetlerin yıkılışından hemen önce beliren milliyetçi ivmeler ve siyasi yapılanmalar iki ülke arasındaki ilişkilere etki etmiştir. Karabağ bölgesinde yaşanan ve günümüze kadar devam eden çatışmalar da bu tesire neden olan başat faktörlerden biridir.

20.yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan siyasal özgürlük ortamı radikal Ermeni milliyetçiliğinin uyanışına da neden olmuştur. Azerbaycan’a ve Azerbaycanlılara yönelik eylemler, Moskova yönetimi tarafından da destek bulunca kısa süre içerisinde ivme kazanmış bir çatışma ortamı doğurmuştur. Sovyetler Birliği, etnik zemindeki çatışmaları körükleyerek birliğin dağılmasını engellemeye çalışsa da başarılı olamamış, nihayetinde günümüze kadar devam eden bölgesel sorunlara yol açmıştır.

1 Zbigniew Brzezinski, Büyük Çöküş (Çev. Gül Keskin - Gülsev Pakkan) _s Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992.

1988 yılında Ermenistan sınırları içerisinde yaşayan Azerbaycanlılara yönelik politik bastı artmış nihayetinde 230 ile 250 bin arasında Azerbaycanlı Ermenistan'dan çıkarılmıştır. (Azerbaycan Tarihi, C.VII, s.237 & Elekberli, 2008, s. 7) Bu olay neticesinde 185 köy boşaltılmış, 214 kişi öldürülmüş, 1154 kişi ise yaralanmıştır. Ermenistan'dan aşama aşama Azerbaycan gönderilen Azerbaycanlıların yanı sıra Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi (DKÖB)'nin konumu ve hangi ülkeye bağlanacağı konusu da iki ülke arasındaki tartışmaların merkezinde yer almaktaydı. Çarlık Rusya döneminde başlayan ve 20. Yüzyılın başına kadar devam eden Ermenilerin Karabağ bölgesine toplu yerleştirilme politikası ciddi sorunlar ortaya çıkarmıştır. Bölgede Ermeni devleti kurmaya yönelik emellerle hareket eden bölücüler Müslüman Türklere yönelik terör faaliyetinde bulunmaya başlamış, 1905-1906, 1914-1918, 1918-1920 yıllarında on binlerce Müslüman Türk'ün ölümüne yol açmıştır. Sovyet döneminde de bölge tartışmalara neden olmuş, 7 Temmuz 1923 tarihli karar ile Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi oluşturulmuştur. Ermenistan devam eden sürede bölgenin kendi himayesine geçmesini talep etse de Azerbaycan yönetimi buna izin vermemiştir. (Hesenli, SSCB, s.372) Çöküşün önünü almak için Gorbaçov tarafından ortaya atılan Glasnost ve Perestroyka politikalarıyla başlayan yumuşama ortamı milliyetçi dalgaları da tetiklemiştir. Bu dönemde Gorbaçov'un danışmanı olan Abel Aganbekyan Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi gerektiğini açık bir şekilde dile getirmiştir. Bu açıklamaların ardından galeyana gelen Ermeniler 12 Şubat 1988 tarihinde Erivan'da Türk karşıtı protestolar başlatmış ve bölgede yaşayan Türk nüfusa karşı şiddet ve baskı politikasını arttırmıştır. 20 Şubat'ta ise DKÖB yönetimi bölgenin Ermenistan'a birleştirilmesi yönünde karar almış, Moskova yönetimi ise bu olaylar karşısında çekimse kalmıştır. Moskova'nın olaylar karşısında tepkisiz kalması, daha ziyade Ermenistan yanlısı tutum sergilemesi, Azerbaycan Komünist yönetiminin de halkın beklediği reaksiyonu göstermemesi toplumsal alanda Sovyet yönetimine karşı tepkileri yaymıştır. (Cafersoy, 2001, s.9) Meydan hareketi olarak literatürde yerini alan, üzerine çeşitli araştırmalar yapılan (Tahirzade, 2008), 18 gün devam eden ve Azerbaycan ulus kimliğinin oluşmasında, şekillenmesinde ve günümüze aktarılmasında etkin bir rol oynayan mitinglerde Karabağ'ın durumu, Azerbaycanlıların bölgeden çıkarılması, yönetimin tutumu eleştirilmiş, protesto edilmiştir. 18 gün devam eden olaylar Sovyet yönetiminin müdahalesi sonrası bastırılmış, ardından ise kitlesel tuklamalar başlamıştır.

Meydan hareketinden sonra oluşan ortam siyasi yapılanmalar için uygun zemini oluşturmuş, halk cephesi de bu esnada kurulmuştur. 1989'un temmuz ayında siyasi olarak boy göstermeye başlana Halk Cephesi'nin başkanlığına Elçibey getirilmiş ve yönetimden memnun olmayan kitlelerin desteğini üzerine çekmiştir. Girişimleri ve aktif politikası sonucunda resmi 5 Ekim 1989 tarihinde resmi olarak bakanlar kurulu tarafından tanınan Azerbaycan Halk

Cephesi, Azerbaycan'da istikrarı sağlayamadığı gibi ülkede ikili bir yönetimin de ortaya çıkmıştır. Bu karışıklık ortamında 15 Ocak 1990'da SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlık Divanı Dağlık Karabağ'da ve bazı bölgelerde olağanüstü hal ilan edilmesi yönünde karara imza atmış, bu karar da Azerbaycan'da tepkilere yol açmıştır. Halk Cephesi'nin teşebbüsleri neticesinde 17 Ocak'ta Bakü başta olmak çeşitli bölgelerde mitingler düzenlenmiş, Ermenistan'ın iddialarına karşı çıkılmış, Moskova yönetiminin tutumu eleştirilmiştir. 19 Ocak'ta yönetim 20 Ocak'tan itibaren olmak Ocak'tan itibaren olağanüstü hal kararı almış, halka ise bu karar duyurulmamıştır. Zırhlı araçlarla birlikte şehre giren birlikler neticesinde halk ile çatışmalar yaşanmış, 131 kişi öldürülmüş, 744 kişi yaralanmış ve birçok insan göz altına alınarak mağdur olmuştur. (Azerbaycan Tarihi, c. VII, s.258) Çökmekte olan Sovyet yönetimi, Bakü'de hakimiyeti kaybetmemek adına böyle bir girişimde bulunsa da beklenen olmamış, 20 Ocak (20 Yanvar) olaylarından sonra halk daha da galeyana gelmiş, ulus düşüncesi pekişmiş, tepkiler alenen gösterilmiştir. Bağımsızlığa giden yolda bu tür gelişmeler sadece Azerbaycan hakkında değil, Türkiye'de de tepkilere neden olmuştur. İlk etapta Dağlık Karabağ olayları ve sonrasında toplumsal alanda meydana çıkan halk tepkilerine mesafeli bir tutum takınan Türkiye, bu durumu Sovyetler Birliği'nin iç politikası/karışıklığı olarak değerlendirirse de, 20 Ocak (20 Yanvar) katliamlarından sonra Sovyet askerlerin halka karşı yaptıkları Türkiye kamuoyunun gündemine taşınmıştır. (Kasım, 2003, s.81) Sovyet döneminde birlik içerisinde dışarıdan haber almak kısıtlı idi, yine aynı şekilde hem Türkiye hem de geri kalan ülkeler için, birliğe bağlı Türk cumhuriyetlerinden haberdar olmak da zor idi. Lakin, Sovyet otoritesinin sorgulandığı, birliğin yıkılmasına ramak kaldığı günlerde Azerbaycan'da olanlar Türkiye tarafından takip edilmekteydi. Son olaylar sonrasında ülkenin çeşitli yerlerinde sokak gösterileri düzenlenmiş, geniş katılımlı mitingler düzenlenmiştir. Bu durum, iki toplum arasındaki duygusal bağın da göstergelerinden biridir. Kültürel olarak ortak paydada buluşan halk, bir diğerinin uğradığı mağduriyet karşısında tepkisini dile getirmiştir.

İkinci Karabağ Savaşı Bağlamında İlişkiler

Karabağ sorunu, kökenlerini 19. Yüzyılın başındaki Rus iskan politikalarına ve 1905-1918 yılları arasındaki etnik çatışmalara kadar uzanan yaklaşık 200 yıllık tarihsel bir ihtilaf olarak literatürde yer almıştır. (Taghiyev, 2023, s. 8-30) Bu kadim sorunun çözümünde Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişkiler, yalnızca stratejik bir zorunluluk değil, tarihsel ve kültürel bağların bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. İki ülke halkının aynı etnik kökene, ortak dile ve benzer kültürel değerlere sahip olmasıyla şekillenen bu sarsılmaz bağlar, Haydar Aliyev'in "Bir Miller, İki Devlet" doktriniyle siyasi bir kimlik kazanmıştır. Özellikle 1918 yılında Kafkas İslam Ordusu'nun Baküyü kurtarmasıyla mühürlenene bu dayanışma, modern dönemde savunma ve güvenlik iş birliklerinin sosyo-kültürel temelini oluşturmuştur.

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, askeri kapasite yetersizliği ve iç siyasi istikrarsızlık nedeniyle Birinci Karabağ Savaşı'nda (1991-1994) topraklarının yaklaşık %20'sini kaybetmiştir. 27 Eylül 2020 tarihinde başlayan ve 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı ise bu tarihsel kaybı telefi etmekle kalmamış, bölgenin siyasi haritasını değiştirerek modern savaş doktrinlerinde köklü bir paradigma değişimine de yol açmıştır. 1990'lardaki ilk savaştan farklı olarak bu süreçte Azerbaycan, Ermenistan'ın Rus ile olan geleneksel ittifak zeminindeki zayıflıkları ve Batı eksenli dış politika arayışlarını stratejik bir fırsata dönüştürmüştür. Bu stratejik manevra kabiliyeti, Azerbaycan diplomasisinin otuz yılı aşkın süredir yürüttüğü titiz çalışmaların, kendi tezini dünyaya kararlılıkla duyurmasının ve uluslararası örgütlerde Ermenistan'ın "işgalci devlet" olarak tanınmasını sağlamasının bir sonucudur. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseri kararlarının yirmi beş yılı aşkın süredir sahada somur bir karşılık bulmaması, Azerbaycan'ı kendi toprak bütünlüğünü askeri yöntemlerle tesis etmeye yöneltmiştir. (Taghiyev, 2023, s.36-38)

Savaşın başladığı 2020 yılına kadar geçen süreçte iki ülke arasındaki ilişkiler, sadece kardeşlik hukukuyla sınırlı kalmamış; 16 Ağustos 2010'da imzalanan "Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması" ile askeri ve hukuki bir müttefiklik zeminine taşınmıştır. Bu anlaşmanın 2. Maddesiyle güvence altına alınan "toplu savunma" ilkesi ve eş zamanlı olarak yürütülen Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) ile TANAP gibi büyük ölçekli enerji projeleri, savaş öncesinde Türkiye ve Azerbaycan'ı bölgesel refahın ve güvenliğin temek aktörleri haline getirmiştir. (Hasanoğlu, Memmedov, Maharramov, 2020, s.525)

Bu güçlü zemin üzerinde yükselen askeri kapasite, 27 Eylül-10 Kasım 2020 tarihleri arasında gerçekleşen hareketin başarısını mümkün kılmıştır. İkinci Karabağ Savaşı neticesinde Azerbaycan, yaklaşık otuz yıldır Ermenistan işgali altında bulunan topraklarını geri almıştır. Karabağ'ın çevresindeki tüm kentler Azerbaycan kontrolüne geçerken; Hankendi ve Hocalı gibi stratejik noktalar, geçici olarak Rus barış gücünün denetimine bırakılmıştır. 10 Kasım tarihli üçlü mutabakat uyarınca, bölgeye yaklaşık iki bin Rus askeri yerleştirilirken, barış sürecinin denetiminde Türk-Rus ortak askeri komuta merkezinin görev alması Türkiye'nin bölgedeki fiili varlığını pekiştirmiştir. 30 Ocak 2021'de faaliyete geçen bu merkezde 60 Türk ve 60 Rus askeri görev almıştır. (Özsoy, 2023, s.600)

Sahadaki askeri kazanımların diplomatik başarıyla taçlandırıldığı bu süreçte, Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği destek, değişen küresel konjonktürle birlikte kilit bir rol oynamıştır. Ankara, savaş boyunca kararlı bir siyasi irade sergileyerek Azerbaycan'ın yanında olduğunu en üstü düzeyde beyan etmiştir. Türkiye'nin bu net duruşu, Ermenistan'ın arkasındaki küresel güçlerin savaşa doğrudan müdahil olmasını engelleyen bir dengeleyici unsur vazifesi görmüştür. (Hasanoğlu, Memmedov, Maharramov, 2020, s.526-527) Askeri

teknolojiler açısından ise, Türk yapımı Bayraktar TB2 SiHA'lar, savaşın seyrini değiştiren temel unsur olmuştur. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, SiHA'lar vasıtasıyla imha edilen Ermeni mühimmatının maddi değerinin 1 milyar doları aştığını ifade etmiştir. Hususi olarak TB2'lerin Rus menşeli hava savunma sistemlerine karşı gösterdiği üstünlük, modern savaş öğretileri açısından dünya çapında dikkat çekmiştir. (Köker, 2023) Ayrıca, Türkiye'nin sağladığı teknik desteğin bir parçası olarak TRG-300 KAPLAN füzesi ile Sakarya ve Kasırga roketatar sistemlerinin hem savaş alanında hem de Nahçıvan'da konuşlandırılması savaş sürecinde Azerbaycan'a avantaj sağladığı gibi sonrasında da güvenlik teknolojisinin modernizasyonuna katkı sağlamışlardır. (Özer, 2025, s.8)

Savaşın sona ermesiyle birlikte ikili ilişkilerde kurumsal müttefiklik dönemi en üst seviyeye ulaşmıştır. 15 Haziran 2021 tarihinde imzalanan Şuşa Beyannamesi, iki ülke arasında 2011'den beri süregelen stratejik ortaklığı resmen müttefiklik seviyesine taşımıştır. Bu beyanname ile sadece ortak savunma ve teknoloji paylaşımı değil, aynı zamanda Azerbaycan ve Nahçıvan arasındaki Ermenistan topraklarından geçmesi öngörülen ulaştırma koridorunun (Zengezur Koridoru) açılması gibi stratejik hedefler de kayıt altına alınmıştır. Bu adım, Türkiye'nin Orta Asya ve Türk dünyası ile coğrafi bağlantısını kesintisiz hale getirecek tarihi bir gelecek projeksiyonu sunmaktadır. (Hasanoğlu, Memmedov, Maharramov, 2020, s.528) Bu anlaşmayla, taraflardan birine yönelik saldırı durumunda ortak hareket edilmesi; deniz, hava ve uzay teknolojilerinde paylaşım; siber güvenlik ve enerji güvenliği alanlarında tam bir mutabakat sağlanmıştır. (Şuşa Beyannamesi, 2021) Beyannamenin ardından iş birliği somut projelere dönüşmüş; Su-25 uçaklarının modernizasyonu, KAAN Milli Muharip Uçak projesi ortaklığı ve mühimmat üretim hatlarının Azerbaycan'da kurulması gibi stratejik adımlar atılmıştır. Bu süreci destekleyen "Mustafa Kemal Atatürk" ve "Sarsılmaz Kardeşlik" gibi düzenli askeri tatbikatlar, iki ordunun operasyonel uyumunu "tek ordu" disiplinine yaklaştırmıştır. (Özer, 2025, s.14) Nihayetinde bu süreç, bölgede Rusya'nın tek taraflı politik tekelini sona erdirmiş ve Türkiye-Azerbaycan aksını Kafkasya jeopolitiğinin belirleyici gücü konumuna getirmiştir.

Sonuç Yerine: Köklü Geçmişten Ortak Geleceğe Türkiye-Azerbaycan Kültürel Bağları

Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişkiler sadece modern siyasi çıkarlara dayalı bir tercih değil, tarihsel derinliği olan organik bir bütünleşme süreci olduğunu çalışmada görülmüştür. 20. Yüzyılın başında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde öğretmen gönderilmesiyle somutlaşan eğitim desteği ve alfabe birliği çabaları, Sovyetler Birliği'nin ideolojik bariyerlerine rağmen kopmamış; aksine edebi muhaceret ve kültürel figürler aracılığıyla bir direniş ve hafıza köprüsü olarak korunmuştur. Haydar Aliyev'in Sovyet dönemindeki vizyoner kültürel diplomasi girişimleri, 1991 sonrası kurulacak olan sarsıl-

maz müttefikliğin tohumlarını atmış; Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülkenin Türkiye olmasıyla bu süreç resmi bir stratejiye dönüşmüştür.

Bağımsızlık sonrası dönemde iki ülke, kültürel ilişkileri sadece bir kardeşlik söylemi olarak değil, kurumsal bir “yumuşak güç” mekanizması olarak işletmiştir. Bu noktada Türki'nin kurumsal hafızası ve Azerbaycan'ın kültürel mirası şu dinamiklerle birleşmiştir

- Tika ve Kültürel İnşa: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), Azerbaycan'da eğitimden sağlığa, tarımdan kültürel mirasın korunmasına kadar yüzlerce projeye imza atmıştır. Özellikle tarihi eserlerin restorasyonu ve kütüphanecilik alanındaki teknik destekler, ortak tarih ve kültür bilincinin mekanlar aracılığıyla muhafaza edilmesini sağlamıştır.

- YTB ve Türkiye Bursları: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) bünyesinde yürütülen Türkiye Bursları, iki ülke arasındaki beşeri böprünün en stratejik unsurlarından biridir. Bağımsızlık sonrası süreçte binlerce Azerbaycanlı gencin Türkiye'nin seçkin üniversitelerinde eğitim alması, her iki ülkenin bürokrasisinde, akademisinde ve iş dünyasında ortak bir dil konuşan ve ortak değerleri paylaşan gönül elçileri nesli yaratmıştır. Bu eğitim seferberliği, toplumsal entegrasyonu bireysel ve profesyonel düzeyde kalıcı hale getirmiştir. Günümüze kadar ulaşan bu çaba iki toplumu ortak değerler çatısında birleştiren kıymetli bir politikadır.

- Yunus Emre Enstitüsü ve Dil Köprüsü: Bakü Yunis Emre Enstitüsü Türkçenin sadece bir iletişim dili değil, bir bilim ve sanat dili olarak da yaygınlaşmasında yadsınamaz bir görev üstlenmektedir. düzenlenen sertifika programları ve sanat atölyeleri, iki ülkenin gençliğinin aynı entelektüel zeminde buluşmasına hizmet etmektedir. Bununla beraber Yunus Emre Enstitüsü Türkiye'de eğitim almak isteyen Azerbaycanlı gençleri Anadolu Türkçesinde hazırlık eğitimi sunarak ikili ilişkilerin gelişimine katkı sağlamaktadır.

- Çok Taraflı Kurumsal Bağlar(TÜRKSOY- TDT ve TÜRKPA): Azerbaycan ve Türkiye'nin lokomotif olduğu TÜRKSOY, Türk dünyasının UNESCO'su misyonuyla somut olmayan kültürel mirasın korunmasında ve Nevruz kutlamaları gibi ortak değerlerin küresel ölçekte tanıtılmasında önem arz etmektedir. Bunun yanı sıra Türksoy bünyesinde her yıl Türk dünyası kültür başkentlerinin belirlenmesi de yine şehirler bağlamında kültürel ilişkilerin gelişmesine katkı sağlamaktadır. Nahçıvan anlaşmasıyla temelleri atılan Türk Devletler Teşkilatı (TDT), Türkiye ve Azerbaycan'ın öncülüğünde Türk dünyasının entegrasyon merkezi haline gelmiştir. Teşkilat bünyesinde kabul edilen “Türk Dünyası 2040 Vizyonu” kültürel bağların ekonomik ve siyasi bir güce dönüşmesini hedeflemekte; ortak tarih kitabı projeleri ve kültürel mirasın korunması faaliyetleriyle iki ülke arasındaki entegrasyonu üst seviyeye taşımaktadır. Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA) ise ilişkilerin sadece yürütme düzeyinde değil, halkın temsilcileri olan meclisler

düzeyinde de kurumsallaşmasını sağlamıştır. Yasaların uyumlaştırılması ve ortak hukuki zemin arayışları, kültürel müttefikliği siyasi bir güvenceye kavuşturmuştur.

2020 yılından meydana gelen 44 günlük İkinci Karabağ savaşı, Türkiye ve Azerbaycan ilişkilerinde yeni bir dönüm noktası oluşturmuştur. Bu savaş kültürel ilişkilerin sadece duygusal bir zemine dayanmadığını, iki ülkenin “kader birliği” içinde olduğunu da göstermiştir. Savaş sürecinde her iki ülkede karşılıklı olarak dalgalanan bayraklar “iki devlet, tek millet” şiarının toplumsal tabanda ne denli içselleştirildiğinin göstergelerindendir. Savaş sonrası Azerbaycan’ın hemen her yerinde kutlama yapan halk, Azerbaycan bayrağıyla birlikte Türkiye’nin bayrağını da bu gösterilerde gururla taşımışlardır. Yine 15 Haziran 2021’de imzalanan Şuşa beyannamesi, askeri müttefikliğin yanı sıra kültürel bir ihya taahhüdü olarak da gözükmektedir. Şuşa’nın Türk Dünyası Kültür Başkenti ilan edilmesi ve Xarıbülbül Müzik Festivali’nin düzenlenmesi, kültürel bağların olumlu anlamda seyrettiğinin göstergeleridir.

Sonuç olarak, Türkiye ve Azerbaycan arasındaki kültürel dinamikler, bugün savunma sanayinden enerji politikalarına kadar her alanda itici bir güç vazifesi görmektedir. Zengezur Koridoru’nun hayata geçirilmesi hedefi, bu kültürel yakınlaşmayı coğrafi bir süreklilikle birleştirecektir. TDT ve TÜRKPA gibi kurumların güçlenmesiyle, Haydar Aliyev’in temellerini attığı bu model, tüm Türk dünyasının entegrasyonu için altın standart haline gelmiştir. Karabağ zaferi ile perçinlenen bu yeni dönem, Kafkasya’da barışın ve kültürel rönesansın teminatı olacaktır.

Kaynakça

- Akpınar, Y. (1994). *Azeri edebiyatı araştırmaları*. Dergah Yayınları.
- Azerbaycan Tarihi* (1936). Cilt VI. Bakü.
- Azerbaycan Tarihi* (1936). Cilt VII. Bakü.
- Baykar. (2024, 8 Mart). *Ortak araştırma geliştirme ve üretim iş birliği sözleşmesi*. <https://www.baykartech.com>
- Brzezinski, Z. (1992). *Büyük çöküş* (G. Keskin & G. Pakkan, Çev.). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Cafersoy, N. (2001). *Elçibey dönemi Azerbaycan dış politikası (Haziran 1992-Haziran 1993): Bir bağımsızlık mücadelesinin diplomatik öyküsü*. Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- Cumhuriyet Gazetesi. (1975, 9 Haziran). *Azeri yazar Anar edebiyatlarının Türkiye’de tanınmamasından üzgün*. s. 6.
- Elekberli, E. (2008). *Gerbi Azerbaycanlıların 1988-ci il soykırımı (Belgelerin dili ile)*. Nurlan Neşriyatı.
- Hasanoğlu, M., Memmedov, A., & Maharramov, B. (2020). İkinci Karabağ Savaşı sonrası Azerbaycan–Türkiye ilişkileri. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 3(3), 522–529. <https://doi.org/10.33712/mana.840199>
- Kasım, K. (2003). Türkiye’nin Kafkasya politikası. T. Göksu, H. H. Çevik, & A. Baharççek (Ed.), *1980–2003 Türkiye’nin dış, ekonomik, sosyal ve idari politikaları içinde*, Siyasal Kitabevi.
- Kennedy, P. (1999). *Yirmi birinci yüzyıla hazırlanırken* (F. Üçcan, Çev., 3. Baskı). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Köker, İ. (2020). *Dağlık Karabağ: İHA ve SİHA’ların rolü ne oldu, Azerbaycan’a nasıl avantaj sağladı?*. BBC Türkçe. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54917938>
- Lane, D. (1990). *Soviet society under Perestroika*. Routledge.
- Milliyet Gazetesi. (1967, 26 Eylül). *Demirel’e tekke ve cüppe hediye edildi*.
- Milliyet Gazetesi. (1991, 16 Mart). *Özal’a Azerbaycan’da coşku*. <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/>
- Ortaylı, İ. (2006). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı* (25. Baskı). Alkım Yayınları.
- Özer, Ç. (2025). II. Karabağ Savaşı sonrasında Türkiye Azerbaycan güvenlik ve savunma ilişkileri. *İstanbul Kent Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 6(1), 1-27.

Özsoy, B. (2023). 1918'den 2023'e Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin askeri boyutu. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 19(46), 585-605. <https://doi.org/10.17752/guvenlikstrtj.1354438>

Qasımlı, M. C. (2006). *Heydər Əliyev — istiqlala gedən yol (1969–1987-ci illər)*. Bakı Universiteti Nəşriyyatı.

Qasımlı, M. (2006). *Azerbaycan Türklerinin millî mücadele tarihi 1920-1945* (E. N. Necef, Çev.). Kaknüs Yayınları.

Qasımlı, M. (2007). *SSCB-Türkiye münasebetleri (Türkiye'de 1960 darbesinden SSCB'nin dağılmasına kadar): Cilt 1 (1960-1979)*. Adiloğlu Neşriyatı.

Ruintən, S. (2009). Azərbaycanın Türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələrinin mərhələləri və xarakteri haqqında (XX əsrin 90-cı illəri-XXI əsrin əvvəlləri). *Tarix və onun problemləri*, (3), 149-157.

Saray, M. (1993). *Azerbaycan Türkleri tarihi*. Nesil Yayıncılık.

Şimşir, S. (2001). *Azerbaycanlıların Türkiye'de siyasi ve kültürel faaliyetleri (1920–1991)*. Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.

Şuşa Beyannamesi. (2021, 15 Haziran). Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. <https://www.tccb.gov.tr/assets/dosya/2021-06-15-Azerbaycan-Susa-Beyannamesi.pdf>

Taghiyev, O. (2023). *İkinci Karabağ Savaşı: Türkiye mediasında yansımaları* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Atatürk Üniversitesi.

Turan, R. (2016). Türkiye'de bir Azerbaycanşinaslık ocağı: Azerbaycan Kültür Derneği. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5(3), 1182-1203.

**OSMANLI DEVLETİ'NDE BAKIR PARANIN
TEDAVÜLDE OLDUĞU DÖNEMDE GÜMÜŞ VE ALTIN
PARALARIN DURUMU (1686-1693)**

“ ”

Sevda DANIK¹

¹ Dr., Fırat Üniversitesi, sdanik@firat.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-2705-6250>

Giriş

Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyılın sonlarında uzun süren ve başarısızlıkla sonuçlanan savaşlar nedeniyle Anadolu'da eşkıyalık faaliyetleri çoğalmış, Anadolu'dan ve düşman işgaline uğrayan yerlerden toplanması gereken vergiler toplanamadığından, askerlerin bir yıllık maaşları ödenememiştir. Zenginlerden zorla para toplama, yeni vergiler koyma gibi yollara başvurularak asker maaşları ödendiye de yeni yapılacak seferler için artık para bulunacak bir yer kalmayınca, akçe gibi kullanılmak üzere, 13 Eylül 1688 tarihinde 2'si bir akçeye rayiç olmak üzere bakır para (mankur) darp edilmiştir. Bu ilk mankurlar piyasada çok rağbet görünce 3,5 ay sonra her bir mankurun bir akçeye rayiç sayılmasına karar verilmiştir.

Akçe gümüş, mankur bakırdan üretilirdi. Akçe bu dönemde her ne kadar züyûf, kırık ve kızıl olsa da yine de içinde bir miktar gümüş vardı. Mankur ise tümüyle bakırdı. Akçe ile mankurun eşdeğer sayılması herkesin verirken mankur, alırken gümüş para almak istemesine sebep olmuştur. Ayrıca aradaki farkın büyüklüğü Balkanlarda yoğun bir kalpazanlık faaliyetine sebep olmuş, sahte mankurlar Edirne ve Tekirdağ üzerinden ya da deniz yoluyla iskelelerden İstanbul ve Anadolu içlerine yük yük gönderilmiştir. Bu durum içinden çıkılmaz bir hâl alınca yaklaşık 3 yıl sonra 8 Kasım 1691 tarihinde mankur tedavülden kaldırılmıştır. Bu çalışmada mankurun tedavül ettiği dönemde tedavülde olan gümüş ve altın paraların durumu incelenmiştir. Mankur darbının birkaç yıl öncesi ve sonrası da dikkate alınarak, değerlendirilmiştir.

Mankurun piyasaya sürüldüğü dönemde tedavülde yaygın olarak bulunan gümüş küçük paralar akçe ve pare; büyük gümüş paralar ise esedi gurus ve riyal gurusdur. Az miktarda zolota, sümün ve lipur kullanımına da rastlanmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin ilk sikkesi "akçe" dir. Akçe; beyaz, parlak, temiz anlamlarına gelen "ak" kökünden türemiştir (Sahillioğlu, 1989, s. 224). Akçenin ilk defa Osman Bey zamanında darp edildiğine dair bazı bilgiler mevcutsa da (Aykut, 2002, s. 823; Yılmaz, 2018, s. 763-788), sikke darbı bağımsızlık alâmeti olduğundan, genel kabul edilen görüş akçenin ilk defa 1326 yılında Orhan Bey tarafından darp edildiği ve Orhan Bey'in bağımsızlığını ilan ettiğidir (Pamuk, 2017, s. 28). Akçe saf gümüşten darp edilen bir sikke idi (Aykut, 2002, s. 823). Hem günlük alışverişlerde para olarak kullanılır, hem de diğer paraların değerini tespit etmekte ölçü birimi (muhasabe sikkesi) olarak kullanılırdı (Berkes, 2018, s. 201-202, 210). Akçe, 1640 yılına kadar Osmanlı ekonomisinin temeli olmuş (Sahillioğlu, 1965, s. 1-2), 1640'lardan itibaren darphanelerde sikke üretimi hızla azalmış ve bozuk ayarlı sikkeler üretilmeye başlanmıştır (Pamuk, 2017, s. 137). Devlet, genelde paraya ihtiyaç duyduğunda tedavüldeki akçeleri toplayıp, içindeki gümüşü azaltarak, tekrar tedavüle sürerdi. Bu

durum akçenin zamanla çok küçülmesine ve kullanışsız hale gelmesine sebep olmuştur (Akdağ, 2014, s. 533). Akçedeki gümüş her azaltıldığında, akçe değer kaybetmiş ve alım gücü azalmıştır. 1685 yılında 100 dirhem gümüşten 1250 adet akçe kesilirken, akçenin içeriğindeki gümüş miktarı 0,256 gramdı. 1688 yılında 100 dirhem gümüşten kesilen akçe miktarı 1700'e (gümüş içeriği 0,189 gram), 1692'de 2300'e (gümüş içeriği 0,139) (Sahillioğlu, 1989, s. 226) ve hatta 2400'e (gümüş içeriği 0,134) çıkarılmıştır (Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, 2012, s. 1391, 1408). Mankurun tedavülde olduğu dönemde züyûf, kırpık ve kızıl akçelerin çokluğu dikkat çeker. Devlette bu duruma daha fazla kayıtsız kalamamış ve mankuru kaldırdıktan sonra akçenin değerini daha da düşürerek, piyasadaki düşük ayarlı akçelerin seviyesine getirmiştir. Bu dönemde tedavülde bulunan akçeler züyûf, kırpık ve kızıl olduğundan pek çok farklı isimle anılmıştır. Belgelerde hurde (BOA, MŞH.ŞSC.d. Edirne 655/57; BOA, MŞH.ŞSC.d. Edirne 70/12; BOA, MŞH.ŞSC.d. Balıkesir 705/33; BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-151/73; BOA, MŞH.ŞSC.d. Manisa 156/19; BOA, MŞH.ŞSC.d. İstanbul [T. 2] 252/154), cedit (BOA, MŞH.ŞSC.d. Edirne 70/13; BOA, MŞH.ŞSC.d. Edirne 68/26; BOA, MŞH.ŞSC.d. Afyon 519/62; BOA, MŞH.ŞSC.d. Trabzon [Ek Belge 1] 1855/47; BOA, MŞH.ŞSC.d. Manisa 159/27), züyûf (BOA, MŞH.ŞSC.d. Edirne 69/96; BOA, MŞH.ŞSC.d. Edirne 69/78), züyûf hurde (BOA, MŞH.ŞSC.d. Edirne 69/13), ufak (BOA, MŞH.ŞSC.d. Edirne 69/59-60), çürük (BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-148/56), mağşûş (BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-151/30), çil (BOA, MŞH.ŞSC.d. Edirne 71/85; BOA, MŞH.ŞSC.d. Edirne 73/34; BOA, MŞH.ŞSC.d. Trabzon 1856/17), beyaz (BOA, MŞH.ŞSC.d. Afyon 522/41; BOA, MŞH.ŞSC.d. Afyon 522/47), kızıl (BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-148/13), ceyyid-i cedit (BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-286/38), çarşu akçesi (BOA, MŞH.ŞSC.d. Afyon 521/15) ve sağ akçe (BOA, MŞH.ŞSC.d. Rodoscuk [Tekirdağ] 1622/49) isimlerine rastlanmaktadır.

Bu dönemde tedavülde çok rastlanan bir diğer küçük para paredir. Pare, aslında Mısır'ın parasıdır. İlk olarak Memlük Sultanı el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî ez-Zâhiri zamanında (1412-1421) darp edilmiştir. Bölgenin gümüş para birimi olan, Halep'te darp edilen ve 1518'de 2 akçe değerinde olan bu sikkeye Memlükler "nısf (yarım)", Avrupalılar "medin" ve Osmanlılar "pare" adını vermişlerdir (Tezcan, 2009, s. 466). Osmanlı Devleti'nde pareye ilk defa 1525 tarihli Mısır Kanunnamesi'nde rastlanmaktadır. Bu kanunnamede %84 gümüş içeren 100 dirhem gümüş ve bakır karışımından 250 pare kesilmesi emredilmiştir (Akgündüz, 1993, s. 139). Pare, akçeden büyüktü ve içinde bir miktar bakır vardı. Akçe daha fazla küçültülemediğinden, akçenin yerini almak üzere pare darbına karar verilmiştir. İlk olarak 1685'de Darphane-i Amire'de 70 ayarında gümüş-bakır karışımından 1000 adedi 240 dirhem gelecek şekilde darp edilmiştir (Sahillioğlu, 1965, s. 70). 22 Temmuz 1688 tarihinde ise ağırlığı biraz azaltılarak her 1000 adedi 230 dirhem olmak üzere 70 ayarında darp edilmiştir (BOA, MAD.d. 1078/151)¹. Mankurun te-

1 1686 yılı şubat ayında darphaneye pare kesilmesi için gümüş teslim edilmiştir. BOA, İE.DRB.d.

davûlde olduğu dönemde pare de akçe gibi züyûf ve kırpıktır. Bu nedenle almaktan kaçınılmış ve hatta mankur ile aynı kategoride değerlendirilmiştir. Bazı belgelerde divani (BOA, MŞH.ŞSC.d. Afyon 505/19), hurde (BOA, MŞH.ŞSC.d. Edirne 656/27; BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-149/63; BOA, MŞH.ŞSC.d. Bolu 836/26), cedit (BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-149/66; BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-210/136; BOA, MŞH.ŞSC.d. Manisa 161/20) ve züyûf pare (BOA, MŞH.ŞSC.d. Edirne 69/6; BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-286/33) gibi isimler kullanılmıştır.

Osmanlı topraklarında yaygın olarak bulunan büyük gümüş paralar ise esedi gurusu ve riyal gurusudur. Bu paralar yabancı kökenlidir. Ortaçağlarda değerli maden kıtlığı sebebiyle Avrupa'da bir gram veya daha küçük gümüş sikkeler üretiliyordu. XI. yüzyıldan itibaren Orta Avrupa'da yeni gümüş madenlerinin işletilmeye başlaması ve ticaretin de canlanmasıyla daha büyük gümüş sikkeler üretilmeye başlandı. XIII. yüzyılda Kuzey İtalya'da önce 2 gramlık daha sonra da 4 gramlık sikkeler tedavüle çıkarıldı. Ardından Avrupa'nın diğer yerlerinde de bu sikkelerden darp edilmeye başlandı. İtalya'da "grosso" Orta Avrupa'da "groschen" olarak adlandırılan bu sikkelere Osmanlılar "gurusu" adını vermiştir. XVI. yüzyılda Amerika kıtasının keşfiyle Meksika ve Peru'daki madenlerden eski Dünya'ya büyük miktarda altın ve gümüş akmaya başladı. Bu madenlerin bir kısmı Güney Amerika'da bir kısmı da Avrupa'da sikke olarak darp ediliyordu. Aynı dönemde ticarete gelişince Avrupa'nın büyük boy gümüş sikkeleri bütün dünyaya yayıldı. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Balkanlar üzerinden Osmanlı topraklarına da giren bu sikkelerden Hollanda talerine yaygın olarak "esedi gurusu", İspanyol sekiz reallik parçasına "riyal gurusu" denilmiştir (Pamuk, 2002, s. 458). Mankurun tedavülde olduğu dönemde kalp gurusu (BOA, MŞH.ŞSC.d. Edirne 655/22; BOA, MŞH.ŞSC.d. Edirne 656/57; BOA, MŞH.ŞSC.d. Balıkesir 706/12), kalp esedi (BOA, MŞH.ŞSC.d. Edirne 656/56) ve mağşûş guruslara (BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-151/63-64) rastlanıyorsa da yine de en güvenilir paraların guruslar olduğu, guruslara olan talebin çokluğundan anlaşılmaktadır. Ancak bu dönemde gurusların rayici, akçenin, parenin ve mankurun züyûfluğu nedeniyle çok değişkendir.

Tedavülde az miktarda rastlanılan paralar ise zolota, sümün ve lipurdur. XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarında görünmeye başlayan zolota, Polonya (Lehistan)'da darp edilen gümüş bir paraydı (Sahillioğlu, 1958, s. 152). Osmanlı Devleti 1690 yılında ilk defa kendi büyük boy gümüş sikkesini darp etmeye karar verdiği zaman bu dönemde 80 akçe rayici olan zolotayı örnek almıştır (Sahillioğlu, 1965, s. 91)². Bu guruslara II. Süleyman zamanında

1-46/3. 1687 yılının başlarında ocak ve mart aylarında pare kesildiği bilinmektedir. BOA, AE.SMMD. IV.d. 34-3874/1; BOA, İE.DRB.d. 1-25/1.

2 Halil Sahillioğlu; Zolotanın aktif para olduğunu; fakat para biriminin fiilen darp edilmeyen esedi gurusu olduğunu; zolotanın esedinin 2/3'si kıymetinde (80 akçe) olduğunu ve bunun yarımliğinin esedinin 1/3'i (40 akçe) olduğunu ve bu sebeple yarımlığına *sülüs* denildiğini; hesaplar ve kıymet

darpedildiğinden “*Süleymani Zolota*” da denilmiştir (BOA, İE.DRB.d. 1/78). 1640’tan sonra tedavülde sadece kullanılmaktan aşınmış akçeler ve bunların düşük ayarda olanları vardı. Bu dönemde Osmanlı topraklarına Fransa’nın *real de huit* adındaki “beş sollük” sikkesi gelmeye başladı (Sahillioğlu, 1978, s. 16). Fransa’da bu sikkelerin 12’si İspanya’nın sekiz reali (riyal guruş) değerinde iken, Osmanlı piyasalarında 8’ine bir riyal guruş değer verildi. Bu nedenle Osmanlıda bu sikkelere Arapça sekizde bir anlamına gelen “sümün” adı verilmiştir. Oluşan büyük kur farkı nedeniyle Fransız tüccarları kısa sürede bu sikkeden Osmanlı topraklarına getirmeye başladılar. Sikkelerin görüldüğü büyük rağbet karşısında aynı ağırlıkta gümüş içeriği azaltılmış bakırı çoğaltılmış sahte sümünler getirdiler. Bu kârlı ticarete İtalyan ve Hollandalı tüccarlarda katıldı (Pamuk, 2017, s. 144-145). Sahte sümün ticareti 1656-1669 yılları arasında yoğunlaşmıştır (Sahillioğlu, 1965, s. 16, 47). Osmanlı Devleti bu parayı 1670’te yasaklamıştır (Sahillioğlu, 1958, s. 151). Fakat ufak para ihtiyacını karşılayan bu sikkeyi tamamen tedavülden kaldırmamıştır (Pamuk, 2017, s. 147). Nitekim mankurun tedavülde olduğu dönemde sümüne de rastlanmaktadır. Bazı belgelerde Hollanda parası olduğu tahmin edilen lipur’un da ismi geçmektedir (Sahillioğlu, 1965, s. 53).

Altın paralar günlük alışverişlerde kullanılmazdı; hatta ev, bağ, bahçe gibi büyük fiyatlı malların alım-satımlarında dahi kullanılmamıştır. Altın paralar birikim yapmak amacıyla veya cizye, avarız, nüzul gibi vergilerin ödenmesinde kullanılırdı. Bu dönemde tedavülde olan altın paralar; frengi (yaldız), üngürüs (Macar) ve şerifi altındır. Akçenin ve mankurun züyûfluğu altın paraların rayicinin artmasına sebep olmuştur. Altın paraların da ayarı bozuk olanlarına rastlanmaktadır (BOA, MŞH.ŞSC.d. Edirne 72/20-21).

Devlet, mankur öncesi dönemde cizye, avarız, nüzul, sürsat gibi vergilerin tahsilinde esedi ve riyal guruşu 2’şer akçe düşük tutarak aradaki farkı say’i hazineye aktarıyordu. Önceleri kur farkı 2 akçe gibi çok düşük bir rakam iken, mankur kaldırılmadan birkaç ay önce başlayan ve mankur kaldırıldıktan sonra da devam eden hazineye girerken ve hazineden yapılan masraflarda uygulanan kur farkı guruşda 40 akçeye, altın paralarda 90 ve 100 akçeye çıkarılmıştır.

Bu dönemde para arzında bir yetersizlik vardır. Tedavülde olan paralar züyûf, kırpık ve kullanılmaktan aşınmış, kıvrıla dönmüştür. Mankurun tedavüle çıkarılma nedeni de bu para arzındaki yetersizliktir. Nitekim mankur bakır olmasına ve hazineye alımı devletin zararına bir durum olmasına karşın, vergi ödemelerinde de kabul edilmiştir. Mesela 24 Aralık 1688-2 Ocak 1689 tarihli İstanbul Kaymakamı Ömer Paşa, İstanbul kadısı ve ikinci defterdar Ali’ye hitaben yazılan fermanla bu sene yapılacak olan seferin mühimmatı için avarızhanelerden tahsili ferman olan paranın ödenmesinde

takdirlerinin esedi ile ödemelerin zolota ile yapıldığını söylemektedir. Sahillioğlu, 1965, s. 91. Ancak bu durum çok karışiktir. Çünkü belgelerde zolotaya veya zolota guruşu pek rastlanmamaktadır.

guruş, esedi guruş, tam vezinli ve sahih ayarlı altın bulup vermekte fukaranın zorlandığı ve tahsilinde zorluk çekildiği bildirildiğinden, fukaranın hallerine merhameten guruş, esedi ve tam vezinli altının yanısıra, her biri bir akçeye rayiç Darphane-i Amire'de darp edilen mankurun kabul edilmesi emredilmiştir (BOA, A.DVNS.MHM.d. 98/35/192).

1. Gümüş Paraların Durumu

1.1. Akçe

Mankur tedavülü öncesinde akçe piyasada pek bulunmuyordu. Tedavülde bulunan akçeler ise ya kullanılmaktan aşınıp kıvrıla dönmüş, ya kenarları kırılarak gümüşü çalınmış veya içine fazla miktarda değersiz maden karıştırılarak gümüşü azaltılmış olanlardı. Bu nedenle diğer paraların serbet piyasada rayiçleri, resmi rayiçlerinden daha yüksekti. Nitekim ücret ödemelerinde riyal ve esedi guruşun olması gereken rayiçlerinden daha fazlaya söylendiği; kıvrıl, kırık ve züyûf akçe teklif edildiği yönünde çok sayıda şikâyet olmuştur. Mesela Konya kadısına hitaben yazılan 14-23 Mart 1688 tarihli bir fermanla Sultan Selim Han Vakfı dervişlerinden olan Hüseyin ve Mehmed beratları gereği vakfın mütevellisinden ücretlerini talep ettiklerinde mütevellî riyal ve esedi guruşun rayicini fazla söylediğinden, dervişler şikâyetinde bulunmuşlardır (BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 11/27). 3-12 Nisan 1688 tarihli Mihaliç (Bursa) naibine hitaben yazılan bir fermanla bir köyde bulunan mescidin çalışanları beratları gereği ücretlerini hazineye alındığı gibi kâmil (riyal) guruş 120, esedi guruş 110, pare 3 akçeye ve halisü'l-ayar akçe talep ettiklerinde mütevellî riyal ve esedi guruşu ziyadeye söyleyip; kıvrıl, kırık ve züyûf akçe teklif ettiğinden, vakfın çalışanları şikâyetinde bulunmuştur (BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 11/85/166). 13-22 Nisan 1688 tarihli Tokat kadısına hitaben gönderilen bir fermanla emekli maaşını Tokat Mizan Hariri Mukataası malından alan bir yeniçeri, maaşını almak istediğinde guruş ziyadeye söylenip, kıvrıl ve kırık akçe teklif edildiğinden merkeze şikâyetinde bulunmuştur (BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 11/89/173). 2-11 Mayıs 1688 tarihli Sivas kadısına hitaben gönderilen bir başka fermanla ise Sivas Kalesi askerleri beratları gereği ulûfelerini Sinop İskelesi Mukataası'ndan almak üzere mukataa eminlerinden ve cizye vergisinden almak üzere cizyedarlardan talep ettiklerinde verilmeyip, daha sonra aldıklarında ise guruşu ziyadeye sayıp, kıvrıl ve züyûf akçe teklif edildiğini söylemişler ve halisü'l-ayar akçe almak için merkezden emri şerif rica etmişlerdir (BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 11/124/244)³.

Vergi ödemelerinde reayanın züyûf, kırık ve kıvrıl akçe teklif etmeleri, vergi tahsildarlarının şikâyetlerine sebep olmuştur. Mesela 1-10 Haziran 1688

3 Mankur öncesi maaşların kıvrıl, kırık ve züyûf akçe ile ödendiğine dair Sivas, Konya, Mihaliç (Bursa), İstanbul, Edirne ve Tokat'tan yapılan şikâyetler için bkz. BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 11/170/335; BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 11/249/493; BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 11/89/173; BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 11/278/551; BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 11/124/244; BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 11/27/1; BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 11/85/166.

tarihli Uşak kadısına hitaben gönderilen bir fermanla Yusuf Çavuş, Uşak Kazası ve ona bağlı köylerin vergilerini talep ettiğinde reayanın guruşu ziyadeye söylediğini ve züyûf akçe teklif edip, zeamete zarar verdiklerini merkeze bildirmiştir (BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 11/170/335). 3-12 Nisan 1688 tarihli Merzifon (Amasya) ve Amasya kadısına hitaben gönderilen bir fermanla Sultan Mehmed Han'ın validesi Devlet Hatun Evkafı'nın mütevellisi evkaf defterinde kayıtlı reayadan resmi bennak vs. vergilerini talep ettiğinde, bazılarının züyûf, kızıl ve kırkık akçe teklif edip, vakfa zarar verdiklerini merkeze bildirmiş ve merkezden hükmü hümayun rica etmiştir (BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 11/79/154). 12-21 Mayıs 1688 tarihli Zağra-i Atik (Bulgaristan) ve Akçakızanlık (Bulgaristan) kadılarına hitaben gönderilen bir fermanla 1098 (1686/1687) senesine mahsup olmak üzere Zağra-i Atik ve Akçakızanlık kazaları kıptiyan cizyeleri tahsili için görevlendirilen el-Hac Mustafa, bazı sipah ve yeniçerilerin Kıptilere sahip çıkıp, himayelerine aldıklarından Kıptilerin züyûf pare ve hurde akçe teklif edip, devlete zarar verdiklerini merkeze bildirmiş ve merkezden verilen emirde vergilerin eskiden olduğu gibi tahsil edilmesi emredilmiştir (BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 11/202/399). 12-20 Şubat 1689 tarihli Dimetoka (Yunanistan) naibine hitaben gönderilen bir fermanla 1100 (1688/1689) senesine mahsup olmak üzere Dimetoka Kazası'nın celebkeşan ve nüzul bedelinin tahsili ile görevlendirilen kimseler, Seyyidler Karyesi ahalisinin nüzul ve celebkeşan vergilerini, yine aynı karyeden Yusuf'un tahsil ettiğini ve tahsil ettiği paraları Yusuf'dan talep ettiklerinde Yusuf'un züyûf, kızıl ve kırık akçe teklif ederek devlete zarar verdiğini merkeze bildirmişlerdir (BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 12/140/267/1196)⁴.

Mankurun tedavülde olduğu 1688 Eylül ayı ile kaldırıldığı 1691 Kasım ayı arasında da aynı şikâyetler devam etmiştir. Beratlaya tayin olunan devlet görevlileri veya mukataadan maaş alan çalışan, emekli ve asker ulûfelerinde şikâyetlere rastlanmaktadır. Mesela 12-20 Nisan 1689 tarihinde Tokat monlasına hitaben gönderilen bir fermanla Abdurrahman Mehmed, Tokat Mizan Mukataası malından almak üzere günlük 11 akçe emekli ulûfesini beratı gereği hazineye alındığı rayiç üzerinden talep ettiğinde guruşu ziyadeye söyleyip, kızıl ve kırkık akçe teklif ettiklerini merkeze bildirmiş ve merkezden verilen emirde hazineye alındığı rayiç üzerinden verilmesi emredilmiştir (BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 13/61/118/574). Bu durum sadece Anadolu toprakları ile sınırlı değildir. Genel olarak Osmanlı topraklarında akçenin kızıl, kırık ve züyûf olduğu görülmektedir. Mesela 2-11 Nisan 1689 tarihinde Midilli Kalesi'nin dizdarı el-Hac Mahmud ile gureban ve topçıyan ağaları kaleyi koruyup, üzerlerine düşen görevi yaptıklarını ve karşılığında mevaciplerini mukataa emini olanlardan hazineye alındığı gibi talep ettiklerinde, mukataa eminlerinin riyal ve esedi guruşu ziyadeye sayarak kızıl, kırkık ve züyûf akçe

4 Edirne'de vergi ödemelerinde esedi ve riyal guruşun ziyadeye verildiği; züyûf, kızıl ve kırık akçe teklif edildiğine dair diğer örnekler için bkz. BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 11/202/399; BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 13/137/1335.

teklif ettiklerinden başka buğday, arpa vs. hububat teklif ettiklerini merkeze şikâyet etmişlerdir (BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 13/56/107/521). Bugün Bulgaristan sınırları içinde yer alıp, önceden Osmanlı toprakları olan Plevne ve Niğbolu'da da benzer şikâyetler yapılmıştır. 25 Ekim-2 Kasım 1690 tarihinde Plevne kadısı ve Niğbolu mütesellimine hitaben gönderilen bir fermanla Plevne'de bulunan Mihal Bey'in bina ettiği camide imam olan Ahmed, Mustafa, Derviş, diğer Ahmed ve Hacı Abdullah hizmetleri karşılığında beratları gereği hazineye alındığı üzere ücretlerini talep ettiklerinde mütevellî kaymakamı olanların guruşu ziyadeye sayıp, kızıl, kırkık ve züyûf akçe teklif ettiklerini merkeze bildirmişler ve merkezden verilen emirde hazineye alındığı rayiç üzerinden verilmesi emredilmiştir (BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 14/79/153/626)⁵.

Mankur tedavülünden kaldırıldıktan sonra da benzer şikâyetler devam etmiştir. Mesela 29 Mart-7 Nisan 1692 tarihinde İstanbul kadısına hitaben gönderilen bir fermanla İstanbul gümrüğü malından almak üzere berat ile duâgûyî (duâ eden) vazifesini yerine getiren Hüdayar, gümrük emininin maksûs (kırpılmış) pare, kızıl ve kırkık akçe teklif ettiğini merkeze bildirmiş ve merkezden verilen emirde rayiç olduğu üzere sağ akçe verilmesi emredilmiştir (BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 16/15/28/131). Bir başka belgede ise 120 akçe olması gereken guruşun 300 akçeye rayiç sayıldığı görülmektedir. 29 Mart-7 Nisan 1692 tarihli Tokat naibine hitaben gönderilen bir fermanla Tokat'ta bulunan Ali Paşa Camii'nde imam olan Abdurrahman ücretini mütevelliden talep ettiğinde, mütevellinin guruşu 300 akçeye saydığını merkeze şikâyet etmiştir (BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 16/14/26/124). 8-16 Nisan 1692 tarihli Ahyolu (Bulgaristan) kadısına hitaben gönderilen bir fermanla ise Pazarcı Ali İbrahim seferde iken bir eli ve iki ayağının yaralanıp, Ahyolu Memlahası Mukataasından almak üzere günlük 7 akçe vazife ile emekliye ayrıldığını, beratı gereğince vazifesini mukataa eminden talep ettiğinde, resim ve harç gibi bahanelerle yarısını eksik verdiğini, bundan başka kırık, kızıl ve züyûf akçe teklif ederek kendisine zulüm ettiğini merkeze bildirmiş, merkezden verilen emirde ulûfesinin rayiç olan akçeden verilip, harç namıyla bir akçe dahi alınmaması emredilmiştir (BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 16/30/58/273)⁶.

Mankur tedavüle çıkarıldıktan 3,5 ay sonra itibari değer verilerek bir mankurun bir akçeye rayiç sayılmasıyla itibardan düşmüş ve herkes elindeki mankuru çıkarıp, gümüş ve altın paraları saklamaya başlayınca devlet mankur kullanımını üçte bir oranında sınırlandırmıştır. 20 Ağustos 1691 tarihin-

5 Mankurun tedavülde olduğu dönem akçenin kızıl, kırkık ve züyûf olduğu ve bu nedenle ücret ödenirken guruşun ziyadeye rayiç sayıldığı İstanbul, Tokat, Kayseri, Midilli, Plevne (Bulgaristan) ve Sinop'a ait diğer örnekler için bkz. BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 13/128/1223; BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 13/148/1445; BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 14/3/1; BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 11/278/551; BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 13/61/574; BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 13/56/521; BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 14/79/626.

6 Mankur kaldırıldıktan sonra da ücret ödemelerinde guruşun ziyadeye geçtiği kızıl, kırkık ve züyûf akçe teklif edildiğine dair Ankara, Konya, İstanbul ve Rodos (Yunanistan)'dan yapılan şikâyetler için bkz. BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 16/102/961; BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 16/4/18; BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 16/28/260; BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 16/93/869.

de çıkarılan sülüs sülusan fermanında mankur kullanımı her türlü alışverişte üçte bir oranında sınırlandırılırken, akçe kabul edilmediği görülmektedir. Bu ferman ile vergi ve alışverişlerde üçte bir oranında mankur, üçte iki oranında altın ve gümüş para (guruş) veya pare kullanılmasına karar verilmiştir. Bu kural sadece vergi ödemeleri ile sınırlı kalmamış, maaş ödemeleri ve her türlü alışverişte de geçerli sayılmıştır (BOA, A.DVNS.MHM.d. 102/14; BOA, A.DVN.ŞKT.d. 13/27; BOA, MŞH.ŞSC.d. Rodoscuk [Tekirdağ] 1619/61). Bu kuralın bu tarihten önce de zaman zaman uygulandığı görülmektedir; ancak hiç birinde akçe kabul edilmemiştir. Mesela 4 Ocak 1691 tarihli bir fermana göre 1102 (1690/1691) senesine mahsup olmak üzere Kütahya Sancağı'nda cizye ziyadeleri tahsil olunurken mankur bulunmadığı yerlerde altın ve gürüş, bulunduğu yerlerde sülusanı altın ve gürüş, sülüsü mankur ve pare tahsil edilmesi emredilmiştir (BOA, MŞH.ŞSC.d. Afyon 522/74/321). 24 Eylül-3 Ekim 1691 tarihinde Kastamonu Sancağı'nda bulunan kaza sakinlerinin vergileri olan mal-ı maktuaları, mütesellim tarafından sülüs sülusan üzere talep edildiğinde, ahalinin 120'si bir gürüş olmak üzere cümlesini mankur teklif ettiği merkeze bildirilmiş, merkezden verilen emirde üçte biri sikke-i hümayunla meskuk (damgalı) herbiri bir akçeye rayiç mankur ve üçte ikisi altın, gürüş ve pare olmak üzere alınması emredilmiştir (BOA, MŞH.ŞSC.d. Kastamonu 4/50/233)⁷.

Devletin ödediği mevacic gibi büyük ödemelerde de akçeden bahsedilmemektedir. Mesela 12 Şubat 1691 tarihinde Kamaniçe Kalesi (Ukrayna) muhafazasında olan Dergâh-ı Muallâ yeniçerileri, cebecileri, topçuları ve yerli kulları için gönderilmesi emredilen iki kıst ulûfenin yarısı pare ve diğer yarısı İsakça'da emanet bırakılan mankurdur (BOA, A.DVNS.MHM.d. 100/66/477; BOA, A.DVNS.MHM.d. 100/66/478). 31 Mart-9 Nisan 1691 tarihli bir fermana göre Ağrıboz Kalesi (Yunanistan) muhafazasına tayin olunan sipah ve silahdar serdengeçtilerine verilen ikişer kıst mevacibin sülusanı pare ve sülüsü mankurdur (BOA, A.DVNS.MHM.d. 101/17/105). 6-15 Ağustos 1691 tarihli bir fermana Azak Kalesi (Rusya) muhafazasında olan Dergâh-ı Muallâ yeniçeri, cebeci, topçu ve top arabacısı vs. askerin 1101 (1689/1690) senesi mevaciplerinden 32 yük 22088 akçesi Darphane-i Amire'de kesilen mankurdur (BOA, A.DVN.ŞKT.d. 13/26/253).

Akçe 1685 yılında 100 dirhem gümüşten 1250 adet kesilirken (Sahillioğlu, 1989, s. 226) mankurun darp edildiği dönemde 22 Temmuz 1688 tarihinde 1700 adet kesilmiştir (BOA, MAD.d. 1078/151). Mankur kaldırıldığında ise

7 Vergi ödemelerinde akçenin kabul edilmediğine dair bazı örnekler için bkz. BOA, MŞH.ŞSC.d. Rodoscuk [Tekirdağ] 1618/90/85; BOA, MŞH.ŞSC.d. Rodoscuk [Tekirdağ] 1618/118/113; BOA, A.DVNS.MHM.d. 102/23/187; BOA, MŞH.ŞSC.d. Balıkesir 706/42/113; BOA, MŞH.ŞSC.d. Balıkesir 707/47/2; BOA, MŞH.ŞSC.d. Afyon 522/116/447; BOA, MŞH.ŞSC.d. Afyon 522/74/321; Anonim, *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, Yayına Hazırlayan: Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s. 21; Üsküdarî Abdullah Efendi, *Vâkı'ât-ı Rûz-merre*, Hazırlayan: Recep Ahışalı, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2017, c. II, s. 139-141.

28 Kasım 1691 tarihinde altın, guruş ve pare kûsûru vermek gerektiğinde, tedavüldeki akçeler züyûf, kırpık ve kızıl olduğundan alışverişlerde halka zarar vereceği belirtildikten sonra, 160'ı bir guruşa olmak üzere 100 dirhem gümüşten 2300 adet çil akçe kesilmesine karar verilmiştir (BOA, MAD.d. 3891/78/152)⁸. Bu durum aslında tedavülde bulunan kızıl, kırpık ve züyûf akçelerin devlet tarafından da tanınması ve tedavüle sürülen akçelerin de düşük ayarda olması demektir⁹. Hatta bir kaynakta 100 dirhem gümüşten 2400 akçe (24'ü bir dirhem) kesildiği bilgisi yer alır. Mankur kaldırıldığında kapı kullarının masar mevacibi yeni kesilen zolota ve 24'ü bir dirhem suya batmaz çil akçe vs. karışık akçeden verilmiştir (Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, 2012, s. 1391, 1408). Burada 100 dirhem gümüşten 2400 akçe kesildiği belirtilmiştir; bu akçeler o kadar hafiftir ki suya batmaz çil akçe ifadesi kullanılmıştır.

1.2. Pare

Mankurun tedavülde olduğu dönemde akçede olduğu gibi; tedavüldeki paralar de hurde, züyûf ve kırpıktır. Mevacip için tahsil edilen paranın içinde dahi züyûf, kırpık ve hurde pare olduğu görülmektedir. Vergi tahsildarlarına reayanın bu tür paralar vermeleri, tahsildarların şikâyetlerine sebep olmuştur. Mesela 18 Ağustos 1689 tarihli Manisa tahsildarı Süleyman Ağa'ya hitaben gönderilen bir fermana, Mustafa Çavuş'a verilmek üzere Ahyolu serhaddi yeniçerilerinin mevaciplerinden havale olunan 175 guruşun 95 guruşu pare teklif edilip, eziyet edildiği merkeze bildirilmiş ve merkezden verilen emirde 175 guruş pakça akçe tedarik ve teslim edilmesi, yeniçerilerin pare teklifiyle rencide edilmemeleri emredilmiştir (BOA, MŞH.ŞSC.d. Manisa 159/69/54). 27 Mart 1690 tarihli Aydın, Saruhan ve Menteşe sancakları kadılarına hitaben gönderilen bir fermana 1101 (1689/1690) senesine mahsup olmak üzere Aydın, Saruhan ve Menteşe sancaklarında bulunan mukataa, avarız, nüzul ve sürsat malının tahsildarı reayanın kızıl ve kırkık pare, kesik altın ve kesik guruş teklif ettiklerini ve vilayetimizde geçen budur diye itiraz ettiklerini merkeze bildirmiştir. Merkezden verilen emirde mısıri parenin 3'er akçeye alınması, kırmızı ve kırkık pare alınmaması emredilmiştir (BOA, MŞH.ŞSC.d. Manisa 160/30-31). 7 Nisan 1691 tarihli İzmir kadısına hitaben gönderilen bir fermana miri kalyonlar levendatının reşen mevacipleri bundan önce Aydın ve Saruhan sancaklarının mahsûlünden havale olunup maliyeden emr-i şerif verildiği, ancak on kise kadar züyûf pare ve mankur teklif edildiği bildirilmiştir (BOA, A.DVNS.MHM.d. 101/39/234).

8 “Teâmül-i nasda altun ve guruş ve pâre kusûru virilmek lâzım geldikte akçe olmaduğunda bey' ü şirâ ahz ü i'tâda ibâdullahâ isret mukarrer olub mu'âmelâtda olan isretleri def' için cedid hurde akçe tedârik olunmak lâzım gelmeğîn...” BOA, AE.SAMD.II.d. /1-69/1. 1692 yılının başlarında darp edilen akçeler 17 Ocak-17 Şubat 1692 tarihleri arasında Edime'de altın, guruş ve pare karşılığında çarşı pazarda halkın yoğun olarak bulunduğu yerlerde değiştirilmiştir. BOA, İE.DRB.d. 2-162/1.

9 Bu dönemde akçe, pare, altın para vs. kesildiği halde değeri çok düşüktür. “İç hazîne ve iç kilar ve has âhûrda olan bazı zevâyid evânî-i sîm ü zerden bin kiselik altun pâre kesilüp, beş akçe yerine geçmeyüp hevâ yere telef olmağla...” Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca. 1106/1654-7 Şubat 1695)*, Hazırlayan: Nazire Karaçay Türkal, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2012, s. 1029.

Bu dönemde halk mankur ve pare almak istemiyor, maaşlarını altın ve guruş olarak almak istiyorlardı. Mesela 10-19 Şubat 1691 tarihinde Niğbolu (Bulgaristan)'da Mahmud'un iltizam ettiği mukataadan maaş alanların ücretleri Darphane-i Amire'de darp edilen mankurdan ve halisü'l-ayar pareden verildiğinde bunların almadığı, tamamını altın ve guruş istedikleri merkeze bildirilmiştir. Merkezden verilen emirde maaşlarını Darphane-i Amire'de darp edilen mankurdan ve pareden almaları emredilmiştir (BOA, A.DVNS. ŞKT.d. 15/39/337). Anadolu dışında Osmanlının uzak eyaletlerinde dahi halkın elinde hurde pareye rastlanmaktadır. Mesela Sofya sakinlerinden olup, Edirne'de Turgud Bezirgân Mahallesi'nde misafir olarak bulunurken vefat eden hassa sarraçlarından İbrahim Bey ibni Mehmed'in mirasının dörtte biri eşi Safiye binti Ali'ye, dörtte üçü beytü'l-mala kalmıştır. Eşi Safiye'ye kalan 4887 akçe değerinde eşya ve 212 hurde Sofya paresidir (BOA, MŞH.ŞSC.d. Edirne 655/39)¹⁰.

Devlet dahi bu dönemde pareyi almaktan kaçınmış ve hatta mankur ile aynı kategoride değerlendirmiştir. Sülüs sülusan fermanında ve bu ferman-dan önce de mankur kullanımını sınırlandırırken alışverişlerin, vergi öde-melerinin, ücretlerin vs. üçte ikisi altın ve guruş, üçte biri mankur ve pare alınması emredilmiştir. Mesela 4 Ocak 1691 tarihli bir fermana göre 1691 yı-lına mahsup olmak üzere Kütahya Sancağı'nda cizye ziyadeleri tahsil olunur-ken mankur bulunmadığı yerlerde altın ve guruş, bulunduğu yerlerde ise üçte ikisi altın ve guruş, üçte biri mankur ve pare tahsil olunması emredilmiştir (BOA, MŞH.ŞSC.d. Afyon 522/74/321). 25 Mart 1690 tarihli cizye fermanına göre Vilayet-i perakende Anadolu defteri keferesinin 8 Haziran 1690-28 Ma-yıs 1691 tarihleri arasındaki cizyelerinin tahsilinde üçte biri pare ve mankur, üçte ikisi esedi guruş ve altın alınması emredilmiştir (BOA, MŞH.ŞSC.d. An-kara 70/90/258). 24 Nisan 1690 tarihli bir fermana göre İstanbul ve İstanbul'a bağılı yerlerin gümrük emini olan el-Hac Osman, kahve resminin sadece esedi alındığını, ancak mankur teklif edildiğini merkeze bildirmiş ve eskiden oldu-ğu gibi kahve resmi guruş, diğer gümrük alınacak emtia ve eşyadan ise üçte ikisi guruş ile altın, üçte birinin mankur ve pare alınması konusunda emr-i şerif istemiştir (BOA, MŞH.ŞSC.d. Rodoscuk [Tekirdağ] 1617/74). 7 Mayıs 1690 tarihli bir fermana göre Karahisar-ı Sahib Sancağı'nda avarız ve bedel-i mütekaidin (emekli) akçeleri toplandığında 1101 (1689/1690) senesine mah-sup olmak üzere avarız hanelerinin her birinden 500 akçe avarızları ve ava-rıza zam olunan mütekaidin reayasının her bir neferinden 100'er akçe bedel-i mütekaidin akçesinin tahsil edilmesi ve tahsil edilen paranın üçte ikisi guruş ve altın, üçte birinin pare ve mankur alınması emredilmiştir (BOA, MŞH.ŞS-C.d. Afyon 522/70/305). 22 Şubat 1691 tarihli Anadolu Vilayeti'nde Tokad'dan Erzurum'a varıncaya kadar olan miri mukataa zabitlerine hitaben gönderi-len bir fermana zikr olunan mukataalarda mankur ve pare olmadığı halde

10 Başka bir terekede "kesik Sofya paresi" şeklinde geçmektedir. BOA, MŞH.ŞSC.d. Edirne 655/40/1.

tahsil olunan guruş ve altının, mankur ve pare ile değiştirildiği ve devlete mankur ve pare teslim edildiği, bu nedenle sınır boylarına gönderilecek mevacibe vs. önemli masraflara guruş ve altın bulunmadığı; bundan sonra guruş ve altının değiştirilmeden gönderilmesi, mankur ve parenin gönderilmemesi emredilmiştir (BOA, MŞH.ŞSC.d. Trabzon 1859/107). Bir başka belgede ise pare alınması durumunda 1000 pare 230 dirhem olması şartı konulmuştur. 25 Mart 1691 tarihli İstanbul gümrüğü iltizamında olan iskelelerde vs. Akdeniz iskelelerinde, Tatarpazarı kazalarında, Rodoscuk'dan Tuna Nehri'ne ve Karadeniz'den İstanbul'a gelince Rumili tarafında olan iskelelerde alınıp satılan yenice ve vardar yenicesi isimli duhândan (tütün) alâ ve evsat itibariyle herbir vukiyyesinden eskiden olduğu gibi 10'ar akçe; Karacaali ve kaba isimli duhânın herbir vukiyyesinden 4'er akçe miri resimleri alınmak üzere senesi 50 yük akçeye iltizama verilip, üçte biri mankur ve üçte ikisi guruş ve altın olmak üzere, teslimde bir miktarının pare olması durumunda 1000 pare 230 dirhem olmak şartıyla gümrük emini el-Hac Dilaver'e iltizama verilmiştir (BOA, MŞH.ŞSC.d. Rodoscuk [Tekirdağ] 1618/121).

Akçenin züyûfluğu parenin de rayicini artırmıştır. Mesela Balıkesir'de 25 Mayıs 1689 tarihli bir narh kaydında 60 pare bir guruşa ve 300 akçe bir guruşa rayiç sayılmıştır (BOA, MŞH.ŞSC.d. Balıkesir 706/2). Bu durumda pare 5 akçe olmaktadır.

Mankur sebebi ile piyasada altın 500 mankura, guruş 200 mankura kadar çıkınca (Anonim, 2000, s. 21) devlet de 8-17 Haziran 1691 tarihinde altın ve gümüş paraların rayicini resmi olarak artırmıştır. Bu fermana göre parenin rayici de 3 akçeden 4 akçeye çıkarılmıştır (BOA, A.DVNS.MHM.d. 101/42)¹¹. Pâre 3 akçeden hesap edildiğinde akçeye sağ, 4 akçeden hesap edildiği zaman akçeye çürük denilmiştir (Aykut, 1990, s. 730-731; Sahillioğlu, 1965, s. 96-97).

1.3. Guruş (Esedî, Riyal)

XV. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'da Saxon Harz, Bohemya ve Tiro'l'de gümüş madenciliği güçlü bir ivme kazanmıştır. Avrupa'da Amerika'nın keşfinin etkisi ise 1520'lerde kendini göstermeye başladı. XVI. ve XVII. yüzyıllarda İspanya yenedünyanın madeni zenginliklerinin alıcısı ve dağıtıcısı durumundaydı. Hollanda ise bu dönemde Avrupa ticaretinin merkeziydi (Shaw, 1895, s. 62, 71, 96, 106). XVI. yüzyılda Amerika'dan getirilen büyük miktarlardaki altın ve gümüş eski dünyadaki para sistemlerini kökünden değiştirmiştir. Amerika'dan gelen gümüş sayesinde Avrupa'da büyük gümüş sikkelerin basımı hız kazanmış ve Avrupa'nın dünya ticaretinde artan etkinliğine bağlı olarak bu büyük sikkeler dünya ticaretinin önde gelen hesap birimi ve ödeme aracı olmuştur. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Amerikan gümüşünden üretilmiş, büyük sikkeler gelene kadar Osmanlı piyasalarında Avrupa'nın gümüş sikkeleri pek görülmezken (Pamuk, 2017, s. 7, 62), bu tarihten

11 Pare hazineye girerken 3 akçeden hazineye çıkarken 4 akçeden hesaplanmaya başlamıştır.

itibaren Osmanlı piyasalarında Avrupa'nın gümüş sikkeleri tedavülde en çok rastlanan sikkeler haline gelmiştir (Sahillioğlu, 1958, s. 148)¹².

XVI. yüzyılda Balkanlar ve Anadolu'da en fazla tedavül eden yabancı sikke Venedik dükaşydı. Yüzyılın ikinci yarısında "groschen" ya da "guruş" olarak adlandırılan, gümüşten üretilmiş büyük Avrupa sikkeleri özellikle de Hollanda'nın aslanlı taleriyile (esedi guruş) İspanya'nın sekiz reallık parçası (guruş, tam, kâmil, riyal) Balkanlar ve Anadolu'da tedavül etmeye başladı (Pamuk, 2017, 89). Osmanlı kaynaklarında XVI. yüzyılda çeşitli guruşlar arasında herhangi bir ayırım yapılmazken XVII. yüzyılda biri İspanyol kökenli *real (riyal) guruş*, diğeri Hollanda kökenli *esedi (arslanlı) guruş* olmak üzere ayrılmaya başladı. Riyal guruş, esediden daha ağırdı ve rayici de esediden 10 akçe daha fazlaydı (Sahillioğlu, 1958, s. 151; Sahillioğlu, 1995, s. 369). Kaynaklarda guruş, belirtilmeye ve ayırt edilmeye gerek duyulmadığı takdirde *riyal* denilen sikke idi (Sahillioğlu, 1964, s. 232).

Mankurun tedavülde olduğu dönemde piyasadaki akçelerin kenarlarının kırılarak gümüşünün çalınmış olması, kullanılmaktan aşınmış olduğundan renginin kızıla dönmesi ve kalpazanlar tarafından içine daha fazla değersiz maden katılarak üretilen ve tedavüle sürülen akçeler nedeniyle guruşun rayici resmi rayicinden yüksektir ve aynı şehirde bile değişkendir. Bir mankurun bir akçeye rayiç sayılması tedavüldeki altın ve gümüş paraların rayicini artırmış, sahte mankurların ortaya çıkmasıyla rayiçler büsbütün bozulmuştur. Piyasada hem devlet tarafından darp edilen hem de sahte mankurların olması rayiçlerin de değişken olmasına sebep olmuştur. Sahte mankurların çok olduğu yerlerde altın ve gümüş paraların rayici çok yüksek iken, sahil mankurların olduğu yerlerde rayiçler daha düşüktür. Yine kızıl, kırpık ve züyûf akçelerin olduğu yerlerde rayiçler daha yüksek iken, cedit akçenin olduğu yerlerde daha düşüktür. Sadece Bursa'ya dahi bakacak olursak rayiçlerin ne kadar değişken olduğu açık bir şekilde görülebilir. Mesela Bursa'da 1687 yılında 180 akçe (BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-149/9) ve 192 akçenin bir guruşa rayiç olduğu belgelere rastlanmaktadır (BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-149/11; BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-210/111). 16 Temmuz 1688 tarihli bir tereke kaydında her 180'i bir guruşa olmak üzere 7560 hurde akçe olduğu belirtilmiştir (BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-149/43). 17 Ekim 1689 tarihli Bursa'da bir tereke kaydında 192 akçe bir guruşdur (BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-286/3). Bu akçelerin hurde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 14 Mart 1689 tarihli bir başka tereke kaydında vefat eden kişinin sük-ı sultânide (müzayede

12 Amerika kıtasının keşfinden sonra İspanya'ya ilk gümüş sevkıyatı XVI. yüzyılla birlikte başlamıştır. 1550'lere kadar altın ve gümüş sevkıyatı birlikte yapılmış, ancak yüzyılın ikinci yarısında altın önemini kaybetmiş, bu tarihten sonra Sevilla'ya çok büyük miktarda gümüş taşınmıştır. Bunun nedeni Amerika'da gümüş cevherinin ayrıştırılmasında yeni bir yöntemin kullanılmaya başlanmasıdır. 1571'de Potosi'de uygulanmaya başlanan bu yöntem ile özellikle 1580-1620 yılları arasında gümüş üretiminde bir patlama yaşanmıştır. Ümit Koç, "XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıl Ortalarına Değişen Gümüş Arzı ve Yansımaları Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Kış 2009, C. 8, S. 27, s. 281.

yeri) satılan eşyaları 1210 hurde akçe değerindedir ki 192'si bir guruşa rayiç sayılmıştır (BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-149/84). 29 Mayıs 1690 tarihli bir terekede guruş 64 pareye (192 akçe) rayiç sayılırken (BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-286/33), 7 Ağustos 1690 tarihli bir tereke kaydında maksûs pare, mağşûş akçe ve cedit akçeye rastlanmaktadır (BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-286/72). 23 Temmuz ile 30 Temmuz 1691 tarihli terekelerde 200 akçe bir guruşa rayiç sayılırken (BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-286/82), 22 Ağustos ile (BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-286/85) 26 Ağustos 1691 tarihli terekelerde 240 akçe bir guruş (BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-286/84), 6 Kasım 1691 tarihli yine Bursa'da bir terekede 400 mankur bir guruşa rayiç sayılmıştır (BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-286/91). 2 Temmuz (BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-286/72) ve 1 Eylül 1691 tarihli tereke kayıtlarında ise 120 cedit akçe bir guruşdur (BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-286/85)¹³.

Diğer şehirlerde de guruşun rayici çok değişkendir. Mesela Ankara'da 20-29 Ağustos 1687 tarihinde kimsesizlerin kefen masraflarına harcanan para için esedi guruş 210 akçeye rayiç sayılmıştır (BOA, MŞH.ŞSC.d. Ankara 67/7/335). Balıkesir'de 3 Nisan 1689 tarihli bir tereke kaydında bir guruş 300 akçedir (BOA, MŞH.ŞSC.d. Balıkesir 706/6). 5 Ocak 1691 tarihli bir hüccet kaydında Konya'da merhum el-Hac Hasan'ın bina ve vakf ettiği camide imam-ı evvel olan es-Seyyid Mehmed Efendi mahkemede, camide günlük 5 akçe vazife ile imam-ı evvel olduğunu, bugüne kadar vazifesini bu diyarda rayiç olduğu üzere esedi guruş 224 akçeye mahsup olmak üzere aldığını, ancak 1683 tarihinin aralık ayında vazifesi için esedi guruş 110 akçeye ve tam vezinli riyal guruş 120 akçeye verilmek üzere eline emr-i şerif verildiğini ve buna göre hüküm verilmesini talep etmiştir. Mütevelli vekili el-Hac Ahmed cevabında bugüne kadar vazifesini bu diyarda rayiç olduğu hesap üzere verdiğini söylemiştir. Mahkeme es-Seyyid Mehmed Efendi'nin elindeki fermana göre, *"Vazifesi için tamu'l-vezn riyal guruş 120 akçeye ve esediye 110 akçeye ve halisü'l-ayar akçe alıvirüb min-ba'd züyûf ve kızıl ve kırkık akçe teklif itdirmeyesin"* diye buyurmuş ve ferman-ı şerifin tarihi gününden emr-i şerifde buyrulduğu üzere vermeye mütevelli vekili el-Hac Ahmed'e tenbih edilmiştir (BOA, MŞH.ŞSC.d. Konya, 36/132). 28 Ocak 1691 tarihli bir hüccet kaydında Konya'da Akşehir Kazası'na bağlı Dereçilik Köyü'nde bulunan bir caminin iki berat-ı şerif ile günlük 3'er akçeden 6'şar akçe vazife ile cüzhanı olan İbrahim Efendi, 4'er akçesini her bir esedi guruş 224'er akçeye rayiç olmak üzere aldığını, günlük 2'şer akçesini ise mütevellinin vermediğini, geri kalan miktarı her bir esedi guruş 120'şer akçeye mahsup olmak üzere almak için mahkemeye başvurmuştur. Mütevelli Nasuh Çelebi cevabında bu diyarda esedi

13 Bursa'ya ait diğer örnekler için bkz. BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-149/41; BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-149/42; BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-149/44; BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-149/28; BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-149/32; BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-149/33; BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-149/96; BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-149/97-98; BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-149/101; BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-149/105; BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-149/76; BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-149/78.

guruş 224'er akçeye rayiç olduğundan İbrahim Efendi'ye cüzhan vazifeleri için günlük 4'er akçe verdiğini söylemiştir. Mahkeme her biri için günlük 3'er akçe vazifesinden geri kalan günlük 2'şer akçesini her bir esedi guruş 120'şer akçeye rayiç olmak üzere vermeyi mütevellîye tenbih etmiştir (BOA, MŞH.ŞS-C.d. Konya, 36/121). 29 Nisan 1690 tarihinde Konya'da her 240 akçe bir esedi guruşa mahsup olmak üzere bir hamam tamiri için belirlenen rayiçtir (BOA, MŞH.ŞS.C.d. Konya 35/28/50). 6-14 Temmuz 1692 tarihli bir belgede Kayseri'de vefat eden Hüseyin Bey'in bina ettiği caminin; imam, hatip, müezzin, ferraş vs. vazifelileri ordu-yu hümayuna arzuhal gönderip; beratları gereği hak ettikleri ücretlerini vakıf mütevellîsinden talep ettiklerinde mütevellînin, guruş 200 akçe hesabı ile kızıl ve kırkık akçe teklif ettiğini bildirmişlerdir. Bunların hak ettikleri ücretlerini Hazine-i Amire'ye alındığı üzere almaları hususunda emr-i şerif verilmiştir (BOA, MŞH.ŞS.C.d. Kayseri 99/74/445). Bolu'da 17 Aralık 1693 tarihli bir tereke kaydında vefat eden kişinin eşyaları sûk-ı sultânîde satılırken guruş 240 akçe olarak hesaplanmıştır (BOA, MŞH.ŞS.C.d. Bolu 839/25). Bursa'da 26 Nisan 1693 tarihli bir alacak davasında guruş 200 akçeye rayiç sayılmıştır (BOA, MŞH.ŞS.C.d. Bursa B-150/41).

Bu dönemde kalp guruslara da rastlanmaktadır. Mesela Balıkesir'de 30 Ekim 1689 tarihli bir tereke kaydında diğer paraların yanısıra 31 kalp guruş da vardır (BOA, MŞH.ŞS.C.d. Balıkesir 706/12). 28 Şubat 1689 tarihli Edirneli Mehmed Ağa'nın terekesinde kemayâr (ayarı bozuk) guruş bulunmaktadır. Kemayâr guruş 30 akçeden hesaplanmış, 90 adedi 2700 akçe olarak belirlenmiştir (BOA, MŞH.ŞS.C.d. Edirne 69/82).

Her ne kadar kalp guruslara rastlanıyorsa da yine de halkın guruslara rağbeti olduğu görülmektedir. Mesela 6 Aralık 1691 tarihli bir belgede Karahisar-ı Sahib'de Cami-i Kebir Mahallesi'nde oturan Mehmed bin el-Hac Burak bundan önce es-Seyyid Abdullah'dan 95 gurusluk mankur borç aldığını, daha sonra 45 gurusluk mankuru teslim ettiğini, geri kalan 55 gurusluk mankuru teslim etmek istediğinde ise es-Seyyid Abdullah'ın mankur almam guruş alırım, diye itiraz ettiğini mahkemede dava etmiştir. Mahkeme konu hakkında fetva almış ve es-Seyyid Abdullah'ın alınan fetva doğrultusunda mankuru kabul etmesini tenbih etmiştir (BOA, MŞH.ŞS.C.d. Afyon 522/55/255)¹⁴. İstanbul kaymakamı ve kadısına hitaben gönderilen 8-16 Nisan 1692 tarihli bir fermanda Hüseyin adlı biri devlet merkezine giderek, İstanbul'da Hacı Hasan'dan 25000 akçe borç aldığını ve aldığı borcun bir miktarını verip, geri kalan miktarı vermek istediğinde Hacı Hasan'ın kabul etmediğini, rayiç olan akçeyi almam guruş alırım, diye itiraz ettiğini bildirmiştir. Merkezden verilen emirde konunun mahkemede görüşülmesi emredilmiştir (BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 16/28/260).

Gaziantep'te ilginç bir durum söz konusudur. Mankurun tedavülde olduğu dönemin öncesinde, tedavülde olduğu dönemde ve tedavülden kaldırıl-

¹⁴ Belgede sayılar yanlış yazılmıştır.

dıktan sonra nafaka tayanlerinde 132 akçe bir gurus, bazı belgelerde ise 133 akçe bir gurus rayiç sayilmıstır. Mesela 4-12 Şubat 1687 tarihinde bir nafaka kaydında 132 akçe bir gurus rayiç sayılırken (BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 36/72), 7 Ekim 1692 tarihinde 133 akçe, yine aynı tarihte bir başka nafaka tayaninde 132 akçe bir gurus rayiç sayilmıstır (BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 41/63; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 41/67) ¹⁵. Ancak bazı nafaka tayanlerinde 130 akçe bazılarında ise 120 akçenin bir gurus rayiç sayıldığı belgelere de rastlanmaktadır; ancak bunların sayısı azdır¹⁶. Bazı nafaka tayanlerinde gurusun rayici belirtilmemiştir (BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 41/62; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 41/50; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 36/95). Gurusun rayici akçenin sahihliğine göre değişmektedir. Mesela 7 Temmuz 1692 tarihli bir nafaka tayaninde “...vasi mezbur talebiyle yüz otuz üç akçe bir gurus rayiç olan akçeden sagiranı mezburana nafaka ve kisve baha...” tayan olunmuştur. Gaziantep’te nafaka tayanlerinde rayiç farkı çok azdır. Genelde gurus 133 ve 132 akçeye rayiç sayilmıstır. Nafaka tayanleri resmi nitelik taşıdığından resmi rayiç uygulanmıştır. Yine 22 Nisan 1689 tarihinde Gaziantep’te bakkallara verilen bir narh kaydında 132 akçenin bir gurus rayiç olduğu belirtilerek narh verilmiştir (BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 37/3). Bu da mankurun tedavülde olduğu dönemde Gaziantep’te gurusun resmi rayicinin genelde 132 ve 133 olmak üzere bazen 130 ve bazen de 120 akçe kabul edildiğini göstermektedir. Aradaki farkın genelde bir akçe olması piyasadaki akçelerin değerinin birbirine çok yakın olduğunu gösterir. Bazen 130 ve bazen de 120 akçe kabul edilmesi ise yine akçenin durumuyla ilgilidir. Akçe sahih olduğunda 120 akçe bir gurus, kırpık veya hurde olduğunda 133, 132 veya 130 akçe bir gurus rayiç sayilmıstır. Ancak aradaki farkın bu kadar az olması ilginç bir durumdur.

15 Gaziantep’te nafaka tayaninde 132 akçenin bir gurus rayiç sayıldığı örnek belgeler için bkz. BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 41/73/2; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 41/76/1; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 41/49/2; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 41/50/1; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 40/98/2; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 40/106/1; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 39/107/1; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 39/106/1; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 38/93/2; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 38/29/2; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 38/32/2; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 36/109/1; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 36/9/2. Gaziantep’te nafaka tayaninde 133 akçenin bir gurus rayiç sayıldığı örnek belgeler için bkz. BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 41/56/2; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 41/59/2; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 41/46/2; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 41/40/2; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 41/31/2; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 40/101/2; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 40/103/1; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 40/29/1; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 39/118/1; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 39/78/1; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 38/102/2; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 38/94/1; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 36/104/1; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 36/85/2.

16 Gaziantep’te nafaka tayaninde 130 akçenin bir gurus rayiç sayıldığı belgeler için bkz. BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 41/60/1; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 39/73/2; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 39/31/1; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 39/34/2; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 38/100/2; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 36/40/1; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 36/45/2. Gaziantep’te nafaka tayaninde 120 akçenin bir gurus rayiç sayıldığı belgeler için bkz. BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 38/84/2; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 36/8/1.

1.4. Diğer Gümüş Paralar (Sümün, Zolota, Lipur)

Mankurun tedavülde olduğu dönemde çok yaygın olmasa da sümün, zolota ve lipur kullanımına da rastlanmaktadır. Küçük bir para olan sümünün rayici çok değişkendir. Mesela Edirne’de 6 Şubat 1692 tarihli bir tereke kaydında cedit sümün 4 akçeye rayiç sayılmıştır (BOA, MŞH.ŞSC.d. Edirne 73/71). 10-19 Şubat 1691 tarihli bir belgede Afyon’da borcu olan bir kişi, yeni sümün kâsid (geçmez) olduğu günden bu ana gelince 50’si bir guruşa rayiç olduğu ve 1000 adet cedit sümünün bu hesap üzere 20 guruş olduğunu mahkemede tasdik ettirmiştir (BOA, MŞH.ŞSC.d. Afyon 505/5). Cedit sümün kâsid olduktan sonra 1000 adet yeni sümün karşılığında toplam 200 guruş hak talebinde bulunmuştur (BOA, MŞH.ŞSC.d. Afyon 505/6). Sümünün bu tarihte 5 akçeye rayiç olduğu görülüyor. Daha sonraki tarihlerde de sümüne rastlanmaktadır. Mesela Rodoscuk’da 27 Aralık 1690 tarihinde sük-ı sultânî-de müzâyede ile eşyalar satılırken sümün 10 akçeye rayiç sayılmıştır (BOA, MŞH.ŞSC.d. Rodoscuk [Tekirdağ] 1618/46). 6 Temmuz 1691 tarihinde Ankara’da narh kaydında bir mankur bir akçeye, bir sümün 18 akçeye (BOA, MŞH.ŞSC.d. Ankara 71/5), 22 Haziran 1692 tarihinde Ankara’da narh kaydında sümün 22 akçeye rayiç sayılmıştır (BOA, MŞH.ŞSC.d. Ankara 72/96/396). 28 Haziran 1692 tarihinde Afyon’da bir narh kaydında da sümüne rastlanmaktadır (BOA, MŞH.ŞSC.d. Afyon 505/20). 18 Ekim 1693 tarihinde Bolu sakinlerinden olup vefat eden Ümmihan binti Zülfikâr mirasının bir kısmını vakf etmiştir. Vasi tayin ettiği Saceddin bin Hüseyin’in talebiyle Ümmihan’ın eşyalarının fiyatları guruş 200 akçe hesabı üzere tespit edilmiştir. Sümün ise 18 akçeye rayiçdir (BOA, MŞH.ŞSC.d. Bolu 839/18)¹⁷. Sümünün rayicindeki değişiklik de yine akçenin züyûfluğu ile ilgilidir.

Mankur darp edildiği dönemde Osmanlı zolotası da darp edilmiştir. 14 Ocak 1690 tarihinde Sahib-i Ayar Frenk Mustafa Ağa’ya 60 ayarında zolota kat’ı emredilmiştir (Üsküdarî Abdullah Efendi, 2017a, s. 231). 8 Haziran 1690 tarihinde Darphane-i Amire’de zolota kesilmesi için gümüş satın almak üzere Darphane Emini Ali görevlendirilmiştir (BOA, A.DVNS.MHM.d. 100/11/48). 1691 yılı şubat, mart, haziran ve temmuz ayında darphaneye gümüş teslim edilmiş ve 60 ayarında Süleymani zolota kesilmesine dair temesük verilmiştir (BOA, İE.DRB.d. 1-78; BOA, C.DRB.d. 65-3280/1). Yine 1691 yılında sülüs guruş darp edilmesi için darphaneye gümüş teslimi yapılmıştır (BOA, İE.DRB.d. 1-81/3). Mankur darp edildiği zaman zolotanın resmi rayici 80 akçe idi (Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, 2012, s. 1391, 1408). Ancak akçenin züyûfluğu zolotayı da etkilemiştir. Mesela 17 Nisan 1688 tarihinde Bur-

17 Sümün kullanımına dair diğer örnekler için bkz. BOA, MŞH.ŞSC.d. Kastamonu 4/13/1; BOA, MŞH.ŞSC.d. Balıkesir 707/80/2; BOA, MŞH.ŞSC.d. Trabzon [Ek Belge 1] 1855/43/2; BOA, MŞH.ŞSC.d. Rodoscuk [Tekirdağ] 1615/51/4; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 41/79/1; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 39/103/1; BOA, MŞH.ŞSC.d. Manisa 157/111/2; BOA, MŞH.ŞSC.d. Amasya 19/7/10; BOA, MŞH.ŞSC.d. Afyon 522/6/2; BOA, MŞH.ŞSC.d. Afyon 522/11/1; BOA, MŞH.ŞSC.d. Afyon 505/49/1; BOA, MŞH.ŞSC.d. Afyon 519/45/1.

sa'da bir terekede zolota 70 akçeye rayiç sayılırken (BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-210/128), 13 Eylül 1688 tarihinde yine Bursa'da bir terekede 80 akçeye rayiç sayılmıştır (BOA, MŞH.ŞSC.d. Bursa B-149/4). 22 Ağustos 1691 tarihinde Rodoscuk'da bir terekede 80 akçe (BOA, MŞH.ŞSC.d. Rodoscuk [Tekirdağ] 1619/47), Edirne'de 9 Eylül 1691 tarihli bir terekede 107 akçe (BOA, MŞH.ŞSC.d. Edirne 73/36)¹⁸, Bolu'da 17 Aralık 1693 tarihli bir tereke kaydında ise vefat eden kişinin eşyaları sûk-ı sultânîde satılırken 150 akçeye rayiç sayılmıştır (BOA, MŞH.ŞSC.d. Bolu 839/25). Sûk-ı sultânîde eşyalar satılırken serbest piyasadaki rayiç geçerli idi. Bu tarihte zolotanın resmi rayici 80 akçedir. Mesela 9 Şubat 1693 tarihli Edirne'de bir tereke kaydında zolotanın rayici 80 akçeden hesaplanmıştır (BOA, MŞH.ŞSC.d. Edirne 657/49)¹⁹. Mankur darbı durdurulduğu zaman zolota darbı da durdurulmuştur. Zolota yerine ufak para ihtiyacı için pare ve hurde akçe darp edileceği bildirilmiştir. 21 Temmuz 1692 tarihli bir tezkerede, *"teâmül-i nasda altun ve gurus ve pâre kusûru virilmek lâzım geldikte akçe olmaduğunda bey' ü şirâ ahz ü i'tâda ibâdullahı ısrret mukarrer olub mu'âmelâtıda olan ısrretleri def' için cedid hurde akçe tedârik olunmak lâzım gelmeğın ve dahi Darphâne-i Âmire'de zolota kat' olundukda sim tedâriki mu'tâd olmağla imdi bade'l-yevm Darphâne-i Âmire'mde zolota kat' olunmamak babında fermân-ı âlişânım sadır olmuştur buyurdumki hük-mü şerifimle amel idüb dahi vech-i meşrûh üzere ibâdullahın beyninde olan ısrretleri def' için müceddeden kat'ı fermânım olan pâre ve cedid hurde akçeye ziyâde sim tedâriki lâzım gelmekle bade'l-yevm Darphâne-i Âmire'mde kat'ı fermânım olduğı üzere pâre ve cedid hurde akçe kat' ittirdesiz"* denilmektedir (BOA, AE.SAMD.II/1-69)²⁰.

Bazı tereke kayıtları ve belgelerde lipura da rastlanmaktadır. Ancak lipurun dahi ayarı bozuk olanları vardır. Mesela 29 Aralık 1692 tarihli Edirne'de bir tereke kaydında vefat eden kişinin eşyaları arasında 12 akçe değerinde kemayâr lipur ve 30 akçe değerinde kemayâr esedi vardır (BOA, MŞH.ŞSC.d. Edirne 73-A/9). Bu dönemde Lipur'un rayici de değişkendir. Mesela 9 Eylül 1691 tarihinde Edirne'de bir tereke kaydında lipurun rayici 20 akçe iken (BOA, MŞH.ŞSC.d. Edirne 73/36), 23 Aralık 1692 tarihinde Konya'da bir nafaka kaydında lipurun rayici 40 akçedir (BOA, MŞH.ŞSC.d. Konya 38/42/215).

2. Altın Paraların Durumu

Osmanlı Devleti'nde altın paralar günlük hayatta kullanılmamıştır. Hatta çok yüksek fiyatlı ev alımlarında dahi altın paraya rastlanmaz. Ancak

18 Zolotanın 107 akçe sayıldığına dair başka bir tereke kaydı için bkz. BOA, MŞH.ŞSC.d. Edirne 73/43-44/2.

19 Zolotanın yer aldığı diğer örnek belgeler için bkz. BOA, MŞH.ŞSC.d. Afyon 519/33/2; BOA, MŞH.ŞSC.d. Afyon 519/41/2; BOA, MŞH.ŞSC.d. Kastamonu 1/22/2; BOA, MŞH.ŞSC.d. Rodoscuk [Tekirdağ] 1619/26/2.

20 29 Kasım 1691 tarihinde mankurun tedavülünden kaldırılmasıyla ziyade altın, pâre ve çil akçe darp edilmek gerektiğinden ellerinde altın ve gümüş bulunanların darphaneye getirmeleri emredilmiştir. BOA, MAD.d. 3891/79/154-155.

terekelerde zengin kimselerin mal varlıkları arasında altın paralara rastlanır. Belgelerde cizye, avarız, nüzul ve sürsat vergilerinin tahsili için altın paraların kabul edileceği bildirilmiş ve rayiçleri verilmiştir. Bu dönemde tedavülde olan altın paralar; frengi (yaldız) altını, üngürüs (Macar) altını ve şerifi altındır. Mankur öncesi ve mankur tedavüldeyken altın paraların resmi rayiçleri; frengi altın 300 akçe, şerifi altın 270 akçe (Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, 2012, s. 1391, 1408) ve Macar altını 270 akçe idi²¹.

Altın paraların dahi sahteleri tedavüldeydi. Mesela 28 Kasım 1689 tarihinde Halep'in avarız hanelerinden bedel-i beldar malı tahsili ile görevlendirilen Dergâh-ı Âli kapucubaşlarından, önceden bezistan kethüdası olan Kız Mehmed Ağa 150 kise bedel-i beldar malını Edirne'ye getirip, Hazine-yi Amire'ye teslim ettiğinde 10 kiselik frengi altının ayarının bir miktar eksik olduğu ve İngiliz altını ayarında olduğu tespit edildiğinden, veznedar kabulden imtina etmiştir. Kız Mehmed Ağa tahsilinin bu olduğunu söylemiş, Defterdar Vekili İsmail Efendi ise zikir olunan frengi altının ayarının eksik olduğunu, damgaya muhtaç olduğunu ve damgalansa dahi her bir altında bir rub noksan olacağını bildirmiştir. Sahte altın paralara karşı devlet önlem almış ve yabancı altın paralar darphaneye getirilerek damgalanmıştır. Nitekim 14 Mayıs 1690 tarihinde şerifi ve üngürüs altınının sikke-i hümayun ile damgalandığı ve damgalanan altınların 2,5 guruşa rayiç olduğuna dair ferman çıkarılmıştır (Üsküdarî Abdullah Efendi, 2017a, s. 199, 296). 3 Ağustos 1691 tarihinde cizye tahsilinde yaldız altını, Macar altını, esedi gurus ve zolotanın kabul edilmemesi, sikke-i hümayun ile damgalı şerifi altın ve halis gümüş paradan başka sikke alınmaması emredilmiştir (Üsküdarî Abdullah Efendi, 2017b, s. 333-334). Yine yaldız altınının da damgalandığı anlaşılmaktadır. 19-27 Ağustos 1688 tarihli Bursa kadısına hitaben gönderilen bir fermanda, Bursa ahali devlet merkezine giderek, ticari alışverişlerinde yaldız altınının damgalısını Âsitâne-i Saâdet'te olduğu gibi bir damgalısı 2,5 esedi ve iki damgalısı 2 esedi 1 rub'a teklif ettiklerinde bazı kimselerin kırık ve lehimlidir diyerek almadıklarını merkeze bildirmişlerdir. Merkezden verilen emirde Hazine-yi Amire'ye alındığı gibi alınması emredilmiştir (BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 11/243/481). Edirne'de 11 Eylül 1690 tarihinde bir tereke kaydında kemayâr bir şerifi ve bir frengi altının hurde akçe hesabıyla 570 akçe olduğu belirtilmiştir (BOA, MŞH.ŞSC.d. Edirne 72/64).

Akçenin züyûfluğu altın paraların rayicini artırmıştır. Mesela Edirne'de 1690 yılı ekim ayına ait iki tereke kaydında frengi altın 340 akçe, şerifi ve Macar altını 300 akçe olarak hesaplanmıştır (BOA, MŞH.ŞSC.d. Edirne 72/83-84/74; BOA, MŞH.ŞSC.d. Edirne 72/86). Edirne'de 24 Nisan 1690 tarihli bir tereke kaydında frengi altın 310 akçe ve esedi gurus 129 akçeye rayiç sayılmıştır (BOA, MŞH.ŞSC.d. Edirne 72/22). Yine Edirne'de 30 Ağustos 1690 ta-

21 6 Şubat 1686 tarihli tereke kaydındaki rayiçlerdir; burada esedi gurus 120 akçedir. BOA, MŞH.ŞSC.d. Rodoscuk [Tekirdağ] 1613/181/2.

rihine ait bir terekede yaldız altını 300 akçe ve şerifi altın 270 akçedir (BOA, MŞH.ŞSC.d. Edirne 72/64).

Bu dönemde Mısır Darphanesi'nde eksik vezin ve ayarlı altın para darp edildiği tespit edildiğinden, Mısır Muhafızı defalarca uyarılmıştır. Mesela 10-19 Şubat 1690 tarihli Mısır Muhafızı Vezir Ahmet Paşa'ya hitaben gönderilen bir fermanla Haremeyn-i Şerife'nin ahalisinden Mısır Kahire'nin çolak (sakat) ve mütekaiddin bölüklerinde ulûfe alanların ulûfeleri eskiden Mısır mirhacı elinden vezni ve ayarı tam hasene (altın) alınıp, sahiplerine dağıtılırken, birkaç seneden beri kemayâr akçe gönderilerek zulüm yapıldığı bildirilmiştir. Bundan sonra haremeyni şerife'nin ahalisinden çolak ve mütekaiddin bölüklerinde ulûfeye mutasarrıf olanlara ulûfelerinin ayar ve vezni tam altın ödemesi emredilmiştir (BOA, A.DVNS.MHM.d. 99/43/262). 22-30 Ocak 1691 tarihli Mısır valisine hitaben gönderilen bir fermanla Mısır Darphanesi'ne güvenilir nazır tayin edilirken birkaç seneden beri güvenilir nazır tayin edilmediği ve Mısır'ın müstahfazan ocağı tarafından zabt edildiği, bozuk ayarlı ve eksik vezinli altın ve pare kesildiğinin bilindiği, bundan sonra Mısır'ın müstahfazanı vs. kul ocakları taraflarından darphaneye müdahale olunmaması, eskiden olduğu gibi güvenilir bir nazır tayin edilmesi ve sikke hususuna dikkat edilmesi emredilmiştir (BOA, A.DVNS.MHM.d. 100/63/462). 22-31 Aralık 1691 tarihli Mısır Muhafızı Vezir Ali Paşa'ya hitaben gönderilen bir fermanla haremeyn ahalisinin Mısır Kahire hazinesinde olan sürreleri bundan önce ferman olunduğu gibi tam vezinli ve ayarlı altın olup, sahiplerine verilir iken, şimdi kırpık altın ve pare gönderilip eziyet edildiği bildirilmiştir. Merkezden verilen emirde vezni ve ayarı tam altın gönderilmesi emredilmiştir (BOA, A.DVNS.MHM.d. 102/55/435).

3. Tedavüldeki Paraların Rayici

Osmanlı Devleti'nde mankur öncesi dönemde resmi rayiçler; frengi altını 300 akçe, şerifi ve Macar altını 270 akçe, esedi gurus 110 akçe, riyal gurus 120 akçe (BOA, MŞH.ŞSC.d. Rodoscuk [Tekirdağ] 1613/179), zolota 80 akçe, sülüs 40 akçe, rub 30 akçe idi (Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, 2012, s. 1391, 1408). Mankur tedavüle çıkarıldıktan sonra da aynı rayiçler uygulanmaya devam etmiştir. Ancak cizye, avarız, nüzul, sürsat gibi vergi ödemelerinde farklı rayiçler uygulanmıştır. Mesela 25 Mart 1690 tarihli bir fermanla Afyon'da cizye tahsilinde esedi gurus 108 akçe, şerifi altın 2 esedi bir rub, frengi altın 2,5 esedi, halisü'l avarız parenin 40'ı bir esedi ve sikke-i hümayun ile damgalı mankurun 120'si bir esediye alınması emredilmiştir (BOA, MŞH.ŞSC.d. Afyon 522/116/446). 8 Haziran 1690-28 Mayıs 1691 tarihleri arasında Amasya'dan toplanması ferman olunan cizye için riyal gurus 118 akçeye, esedi gurus 108 akçeye, yaldız altını 2,5 esediye, şerifi altın 2 esedi bir rub'a, halisü'l avarız mısri parenin 40'ı bir esediye ve sikke-i hümayunla damgalı mankurun 120'si bir esediye alınması emredilmiştir (BOA, MŞH.ŞSC.d. Amasya 19/21/38). Amasya Sancağı'nda bulunan kadılara hitaben gönderilen 27 Ocak

1690 tarihli bir fermenda *avarız tahsilinde şerifi altın 2 guruş bir rub, fren-gi altın 2,5 esedi, halisü'l ayar mısri parenin 40'ı bir esedi, mankurun her biri bir akçeye ve 120'si bir esedi guruş hesabı üzere alınması* emredilmiştir (BOA, MŞH.ŞSC.d. Amasya 19/77-78). Yine aynı tarihte Amasya'da nüzul tahsili sırasında da aynı rayiçler uygulanmıştır (BOA, MŞH.ŞSC.d. Amasya 19/77/145). Tekirdağ kadısına hitaben gönderilen 15 Ekim 1689 tarihli ağnam vergisi tahsili ile ilgili bir fermenda 1101 (1689/1690) senesine mahsup olmak üzere Tekirdağ Kazası'ndan 1930 adet koyunun her biri için 38 akçe ağnam bedeli, 6'şar akçe adet-i gıلاميye ve tahsil eden mübaşire 4'er akçe maaş olmak üzere her bir koyun için 48 akçe celebkeşan koyun bedeli tahsil edilmesi emredilmiştir. Tahsilde alınan riyal guruş 118 akçeye, esedi guruş 108 akçeye, pare 3 akçeye ve 40 pare bir esedi guruş hesabı üzere mankurun 120'si bir esedi guruşa alınması ve züyûf akçe ile kırkık pare alınmaması emredilmiştir (BOA, MŞH.ŞSC.d. Rodoscuk [Tekirdağ] 1616/71)²². Bu dönemde esedi guruşun resmi rayici 110 akçe olmasına karşın, cizye ve ağnam vergisinde 108 akçeye tahsil edilmesi emredilmiştir. 2 akçelik kur farkı say'ı hazineye aktarılmaktadır. Bir mankur bir akçeye rayiç sayıldığı halde ve esedi guruş 108 akçe (hazineden yapılan masraflarda 110 akçe) olmasına karşın 120 mankur bir esedi guruşa rayiç sayılmıştır. Burada mankurun esedi guruş ve akçe karşısında bir miktar değerinin düşük tutulduğu görülmektedir. 12 akçelik kur farkı uygulanmıştır. 8-17 Haziran 1691 tarihinde altın ve gümüş paraların rayici artırılmış; bu karardan on gün sonra 28 Haziranda hazineye alınırken eski kurdan hazineden çıkarken yeni kurdan hesaplanmasına karar verilmiştir (BOA, A.DVNS.MHM.d. 101/45/82; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, 1995, s. 386-387). Buna göre guruş hazineye alınırken 120 akçe, hazineden çıkarken 160 akçeye rayiç sayılmıştır. Bu karardan sonra ağnam vergisinde esedi guruş yine 108 akçe, ancak önceden 120 mankur olan guruş (guruş ve esedi), 160 mankura rayiç sayılmıştır (BOA, MŞH.ŞSC.d. Rodoscuk [Tekirdağ] 1620/93; BOA, MŞH.ŞSC.d. Rodoscuk [Tekirdağ] 1618/119; BOA, MŞH.ŞSC.d. Rodoscuk [Tekirdağ] 1620/92). Yani mankurun itibari değeri biraz azaltılarak, maddenin değerine yaklaştırılmış ve hazineye daha fazla gelir sağlanmıştır.

22 1102 (1690/1691) yılına mahsup olmak üzere 14 Nisan 1691 tarihinde çıkarılan fermenda yine mankurun 120 esedi bir guruş hesabı üzere alınması emredilmiştir. 1103 (1691/1692) yılına mahsup olmak üzere 3 Kasım 1691 tarihinde çıkarılan fermenda ise mankurun 160'ı bir esedi guruş sayılmıştır.

Tablo 1: 1686-1693 Yıllarında Gümüş ve Altın Paraların Resmi Rayıcı²³

	Mankur Öncesi Resmi Rayiç	Mankur Öncesi Raiyyet Rûsûmu	Avarız, Nüzul Tahsili	Ağnam Vergisi Tahsili	Sürsat Vergisi Tahsili	Cizye Tahsili	Mankur Kaldırıl dıktan Sonra Hazineden Çıkarken	Mankur Kaldırıldıktan Sonra Hazineye Alınırken
Frengi Altın	300		2,5 guruş /2,5 esedi		2,5 esedi	2,5 esedi	400	300
Şerifi Altın	270		2 guruş 1 rub/ 2 esedi 1 rub		2 esedi 1 rub	2 esedi bir rub	360	270
Macar Altını	270						360	270
Riyal Guruş	120	120		118		118		
Esedî Guruş	110	110	110	108	110	108	160	120
Guruş							160	120
Zolota	80							
Pare	3	3	40 pare bir esedi	3 (40 pare bir esedi)	40 pare bir esedi	40 pare bir esedi	4	3
Mankur			120 mankur 1 esedi	120 mankur 1 esedi	120 mankur 1 esedi	120 mankur 1 esedi		

Mankur öncesi ve mankurun tedavülde olduğu dönem frengi, şerifi ve Macar altını rayiçleri 120 akçeden hesaplanmış olmakla birlikte kimi yerde esedi guruş kimi yerde sadece guruş ifadesi kullanılmıştır. Mesela 27 Mart 1690 tarihli bir fermenda 1101 (1689/1690) senesine mahsup olmak üzere Ay-

23 BOA, MŞH.ŞSC.d. Ankara 70/80/221; BOA, MŞH.ŞSC.d. Kayseri 98/88/164-165; BOA, MŞH.ŞSC.d. Manisa 160/30-31/2; BOA, MŞH.ŞSC.d. Ankara 70/80/222; BOA, MŞH.ŞSC.d. Afyon 522/116/448.

dın, Saruhan ve Menteşe sancaklarında bulunan mukataa, avarız, nüzul ve sürsat tahsili için merkezden verilen emirde mısri pare 3 akçe, frengi altın 2,5 esedi, şerifi altın 2 esedi bir rub ve sikke-i hümayunla damgalı mankurun biri bir akçeye ve 120'si bir esedi guruşa ve esedi guruh 110'ar akçeye rayiç sayılmıştır (BOA, MŞH.ŞSC.d. Manisa 160/30-31). Cizye tahsilinde çoğunlukla altın paraların rayici esedi olarak verilmiştir. Yani frengi altın 2,5 esedi ve şerifi altın 2 esedi 1 rub'dur. Mesela 25 Mart 1690 tarihli bir fermanla cizye tahsilinde esedi guruh 108 akçe, şerifi altın 2 esedi bir rub, frengi altın 2,5 esedi, halisü'l-ayar parenin 40'ı bir esedi ve sikke-i hümayun ile damgalı mankurun 120'si bir esediye alınması emredilmiştir (BOA, MŞH.ŞSC.d. Afyon 522/116/448). Burada altın paraların rayici belgede yazdığı gibi esedi olarak hesaplanırsa frengi altın 275 akçe, şerifi altın ise 250 akçe olur (rub'un esedinin mi rub'u, yoksa riyal guruhun mu rub'u olduğu açık değildir. Ancak belgelerde rub'un rayici verilirken riyal guruhun rub'u verildiğinden $120/4=30$ akçe olarak hesaplanmıştır.) Çoğu belgede ise frengi ve şerifi altının rayici riyal guruh üzerinden verilmiştir; ancak sadece guruh olarak yazılmıştır. Mesela Konya, Akşehir, Kayseri, Kırşehir, Niğde, Aksaray, İçil ve Beğşehir sancaklarındaki kazalardan 1103 (1691/1692) senesine mahsup olmak üzere nüzul tahsil edilirken frengi altın 2,5 guruh, şerifi altın 2 guruh 1 rub, halisü'l-ayar divani parenin 40'ı bir guruşa rayiç olmak üzere tahsil edilmesi emredilmiştir (BOA, MŞH.ŞSC.d. Kayseri 98/88). Burada altın paraların rayici (riyal) guruh olarak hesaplandığında frengi altın 300 akçe, şerifi altın 270 akçe olur. Bu rayiçler genel olarak açıklanan resmi rayiçlere de uygundur.

Mankur sebebi ile diğer paraların rayici artmış, sahte mankurlar ise rayiçleri daha da artırmıştır. Devlet 8-17 Haziran 1691 tarihinde altın ve gümüş paraların rayicini resmi olarak artırmıştır. Altın ve gümüş paralar ile parenin halk arasında rayici belli olmadığından ihtilaflar çıktığı ve farkın çok fazla olduğu, bu nedenle bir sınır tespit etmek gerektiği belirtilerek, bundan sonra yaldız altını 400'e, şerifi ve üngürüs altını 360'a, esedi guruh 160'a ve pare 4 mankura rayiç olup, bu hesap üzere alınıp verilmesi emredilmiştir (BOA, A.DVNS.MHM.d. 101/45/82). Rayiçlerin artırılmasının hemen ardından 28 Haziran 1691 tarihinde çıkarılan bir fermanla Hazine-i Amire'ye alınırken guruh 120 akçeye, şerifi altın 270 akçeye, yaldız altını 300 akçeye alındığı ve yine hazineye alınırken bu rayiç üzerinden alınması, ancak sefer masraflarını karşılamak amacıyla bundan böyle Hazine-i Amire'den sarf olunacağı zaman ve halk ile yapılan işlemlerde sarf olunduğunda guruh 160 akçeye, şerifi altın 360 akçeye, yaldız altını 400 akçeye rayiç olmak üzere masraf olması emredilmiştir (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, 1995, s. 386-387)²⁴. Bu iki fermanla artık

24 13 Aralık 1691 tarihinde miri mukataa voyvodaları, avarız ve nüzul tahsildarları, muhassıllar ve bütün emval-i miri amillerine hitaben gönderilen fermanla devlet için tahsil olunan parayı reayadan herbir yaldız altını 300 akçeye, şerifi ve Macar altını 270 akçeye, pare 3 akçeye tahsil edip; hazineden Dergâh-ı Muallâ yeniçerileri, cebeci, top arabacı, altı bölük halkı, sınır kaleleri askerleri ve bütün kapıkulları mevaciplerine; bütün sefer mühimmatı ve masraflarına harcanırken yaldız altını 400 akçeye, şerifi ve Macar altını 360 akçeye ve pare 4'er akçeye verilip, fazla gelirin say'ı hazine olması

tek bir guruştan bahsedilmektedir. Mankur kaldırıldıktan sonra riyal ve esedi gurusu arasındaki rayiç farkı kaldırılmış; ya da riyal gurusu artık tedavüle olmadığından “gurusu” kelimesi “esedi gurusu” ifade etmek üzere kullanılmıştır²⁵. Bir başka ihtimalde bu gurusların Osmanlı tarafından darp edilen “Osmanlı guruslarını” ifade ediyor olmasıdır²⁶. Nitekim mankur zamanında Osmanlılar ilk guruslarını tedavüle çıkardılar, bu guruslar esedi gurusu tipinde olduğundan, uzun süre kayıtlarda esedi diye anılmıştır. Fakat resimsiz olduğundan esedi ismi sonradan unutulmuştur (Sahillioğlu, 1978, s. 19). 1691’den sonra Osmanlı darphanelerinin yeniden faaliyete başlaması üzerine riyal gurusu ve esedi gurusların üstündeki resimler silinerek (Kütükoğlu, 2018, s. 332) veya mevcut sikkelerin bir kısmı eritilerek Osmanlı gurusu ve zolotası olarak yeniden darp edilmiş veya doğrudan üzerlerine yeni kalıplarla baskı yapılarak Osmanlı sikkeleri haline dönüştürülmüştür (Aykut, 1990, s. 730). Hazineye alınırken ve hazineden çıkarken uygulanan kur farkı kararından sonra çoğunlukla ya esedi ya da sadece gurus kelimesi kullanılmıştır ve her ikisinin rayici de hazineye girerken 120 akçe, hazineden yapılan masraflarda 160 akçeden hesaplanmıştır. Mesela 30 Haziran 1692 tarihli Edirne’de bir te-reke kaydında vefat eden kişinin eşyaları satılırken pare 4 akçe, esedi gurusu 160 akçeden hesaplanmıştır (BOA, MŞH.ŞSC.d. Edirne 657/6). 14 Haziran 1692 tarihinde 1103 (1691/1692) senesine mahsup olmak üzere recce ve reşen mevacipleri kapukulları, sipah, silahdar ve bölük-i erba’ ocaklarının mevacipleri vs. ulûfe alıpta sefere katılanların mevacipleri sağ hesabı üzere pare 3’er akçeye, esedi gurusu 120’ye, yaldız altını 300’e, şerifi ve Macar altını 270 akçeye olmak üzere dağıtılması; rikab-ı hümayuna memur solakan-ı hassa, peykân-ı çapük hiram sim üsküf ve ocaktan emekli olanlar vs. rikab-ı hümayuna memur olup, sefere katılmayanlara mevacipleri çürük hesabı üzere pare 4 akçeye, gurusu 160’a, yaldız altını 400’e, şerifi ve Macar altını 370 akçeye olmak üzere verilmesi emredilmiştir (Üsküdarî Abdullah Efendi, 2017c, s. 296)²⁷. Osmanlı Devleti’nin uzak eyallerinde de aynı uygulama yapılmıştır. Bağdat Kalesi muhafazasında olan Dergâh-ı Muallâ yeniçerilerinin 1102 recce, reşen ve lezez mevacipleri Bağdat gümrük malından ödenirken pare 4, gurusu 160, şerifi altın 360 ve yaldız altını 400 akçeye rayiç olmak üzere ödenmiştir (BOA, A.DVNS.MHM.d. 102/75/570).

Rayiç farkı reayanın zararına bir durumdur. Mesela günlük 10 akçe ücret alan biri 30 günde 300 akçe alması gerekirken, ücretini pare olarak aldığında

emredilmiştir. BOA, MŞH.ŞSC.d. Balıkesir 707/52-53; BOA, MŞH.ŞSC.d. Gaziantep 41/82; BOA, MŞH.ŞSC.d. Manisa 161/123-122.

25 Riyal gurusunun Osmanlı belgelerinde 1690’dan sonra izine rastlanmamaktadır. Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi*, 1965, s. 49.

26 Esedi kavramının leeuwendaalderi nitelemesinin yanında zamanla 120 akçe değerinde hesap parasını da nitelemeye başladığı; bu gurusunun hesap parası olduğu ve leeuwendaalderin değeri artarken, hesap parası esedinin değerinin sabit kaldığı yönünde görüşler vardır. Ömerül Faruk Bölükbaşı, “İstanbul’da Doğan Bir Osmanlı Sikkesi: Kuruş Yeni Belge ve Tespitler Işığında Osmanlı Kuruşunun Ortaya Çıkış Hikayesi”, *Osmanlı İstanbulu VI*, c. 6, İstanbul, 2018, s. 406.

27 Diğer kaynaklarda Macar altını 360 akçedir.

4 akçe hesabı üzere aldığından 75 pare almış olur. Oysa pare 3 akçeden hesaplansaydı, 100 pare almış olurdu. Vergi ödemelerinde ise mesela 120 akçe olan vergisini pare 3 akçeden hesaplandığı için 40 pare ödemek zorundadır. Pare 4 akçeden hesaplansaydı 30 pare ödemiş olacaktı. Bu karardan önce gurunun ziyadeye sayıldığı yönünde şikâyetler olurken, bu karardan sonra rayiç farkından doğan zarara karşı şikâyetler olmuştur. Mesela 4-12 Ağustos 1692 tarihli Kandiye (Yunanistan) muhafızı, Kandiye kadısı ve Kandiye müftisine hitaben gönderilen bir fermanla yerli ağası olan Süleyman'ın çarşı pazarlarda mevaciplerinizi niçin guruh 120'ye ve pare 3'er akçeye talep etmezsiniz diye kul taifesini kışkırttığı merkeze bildirilmiştir. Merkezden verilen emirde Süleyman'ın azl ve habs edilmesi emredilmiştir (BOA, A.DVNS. MHM.d. 104/39/300). 17-26 Mayıs 1692 tarihinde Ankara naibine hitaben gönderilen bir fermanla Ankara mukataası malından almak üzere günlük 5 akçe duâgü'yî vazifesini yürütenler, mukataa zabitanın esedi guruhu 160 ve pareyi 4 akçe üzere vermeyip, ziyade kırık ve züyûf akçe teklif ettiğini merkeze bildirmişler ve merkezden verilen emirde ferman olunduğu üzere verilmesi, kırık ve züyûf akçe verilmemesi emredilmiştir (BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 16/105/982). 31 Mart-9 Nisan 1691 tarihinde Pazarköy sakinlerinden Ahmed, Süleyman'ın sattığı 60 koyunun kıymetini mankur ile ödemek istemiş, ancak Süleyman tamamını altın ve esedi, esediği de 120 akçe bir esedi hesabı üzere talep ettiğinden Ahmed merkeze şikâyetle bulunmuştur (BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 15/100/824). 26 Haziran 1692 tarihli bir fermana göre 1103 (1691/1692) senesine mahsup olmak üzere Kastamonu'da bulunan Tamga-yı Kirpas ve Tevabi Mukataası emini olan Ali, mukataa malından almak üzere vazifeye mutasarrıf olanların ferman olduğu gibi vazifelerinin yarısı verildiğinde almayıp, tamamen istediklerini merkeze bildirmiş, merkezden verilen emirde yarısının verilmesi ve pare 4 akçeye almayız diye muhalefet ettirilmemeleri emredilmiştir (BOA, MŞH.ŞSC.d. Kastamonu 5/39). 23 Haziran 1692 tarihli bir belgeye göre Karaman Eyaleti'nde bulunan kale tımarları bedellerini tahsil etmekle görevlendirilen Seyyid Abdulfettah ve Seyyid Derviş Divan-ı Hümayun'a arzuhal edip; *"eyâleti mezburede vâki' kılâ' mustahfızlarından tımarları yazuları taleb olundukda guruh 160'ar akçeye virirüz her diyârda münâdiler guruh 160 akçeye râyic olsun diyu nidâ eyledi biz de öyle virirüz diyu nizâ'dan hâlî olmamalarıyla canibi miriye gadr eylediklerin"* bildirmişlerdir. Hazine-i Amire'ye alındığı üzere her guruh 120'şer akçeye alınmak üzere kendilerine emr-i şerif verilmiştir (BOA, MŞH.ŞSC.d. Kayseri 99/79/417). 17-26 Mayıs 1692 tarihinde Rodos'ta bulunan Sultan Süleyman Han Evkafı'nın mütevellisi vakfın çalışanlarına ücretlerini ferman olduğu üzere yaldız altını 400, şerifi ve üngürüs altını 360, guruh 160 ve pare 4 akçe hesabı üzere vermek istediğinde, vakfın çalışanları pareyi 3 akçe rayiçle almak istediklerinden, mütevellî durumu merkeze bildirmiştir (BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 16/114/1078).

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin temel para birimi ve ölçü birimi olan akçe mankur tedavülünden önce ve sonra piyasada pek bulunmuyordu; bulunanlar ise kullanılmaktan aşınmış, kızıla dönmüş, etrafı kırılmış ve kalpazanlar tarafından sahteleri yapılmış akçelerdi. Pare için de aynı durum söz konusudur. Bu durum mankurun kabul edilmesini kolaylaştırmışsa da diğer paralar için durum farklıdır. Züyük akçeler, altın paralar ile gurusların rayicini artırmıştır.

Mankur öncesinde 1685 yılında 100 dirhem gümüşten 1250 adet akçe kesilirken, mankur tedavülünden birkaç ay önce 1688 yılında bu sayı 1700'e çıkarılarak, akçenin gümüş miktarı resmîyetle daha da azaltılmıştır. Bu uygulama ile akçenin değeri mankura bir miktar daha yaklaştırılmıştır. Eskisi gibi 1250 adet kesilmiş olsaydı, akçe ile mankur arasındaki fark çok daha fazla olur ve mankura bu kadar büyük itibari değer verilemez; ayrıca mankur piyasada kabul görmezdi. Bu durumda devletin 1688 yılında mankuru tedavüle çıkarırken, akçenin değerini daha da düşürmesi (%36 oranında) mankurun tedavüle çıkarılmasıyla ilgilidir. Tedavüldeki akçelerin ayarı düşük olduğundan devlet bu standarda getirmiştir. Mankuru kaldırdıktan hemen sonra akçenin değerini çok daha fazla düşürmüş ve 2300 adet kesmeye başlamıştır. Bunun da nedeni mankurun tedavülden çekilmesiyle, ufak para ihtiyacını karşılamak içindir. Tedavüldeki akçeleri toplamamış, darphaneye getirilen gümüşü kullanmıştır. Tedavüldeki akçeler olması gerekenden çok daha düşük ayarda olduğundan ve devletin bunların ayarını yükseltecek gümüşü olmadığından; ayrıca akçenin değerini mankura yaklaştırmak amacıyla tedavüldeki düşük ayarlı akçelerin standardında akçe darp etmiştir.

Mankur öncesi ve mankurun tedavülde olduğu dönemde frengi altın 300 akçe, Macar altını ve şerifi altın 270 akçe, esedi gurus 110 akçe, riyal gurus 120 akçe, zolota 80 akçe, rub 40 akçe, sülüs 30 akçe ve pare 3 akçeye rayıçtı. Mankurun kaldırılmasından beş ay kadar önce hazineden yapılan masraflarda, vergi ve maaş ödemelerinde rayiçler artırılmıştır. Buna göre frengi altın 400 akçeye, şerifi ve Macar altını 360 akçeye, esedi gurus 160 akçeye ve pare 4 akçeye rayiç sayılmıştır. Hazineye girişte ise eski rayiçler uygulanmaya devam etmiştir. Bu uygulama her türlü resmi işlemde geçerli sayılmış, aradaki fark, say'î hazineye aktarılarak ek gelir sağlanmıştır. Mankur kaldırıldıktan sonrada bu uygulama devam etmiş ve mankurdan açılan boşluğun doldurulmasına katkı sağlamıştır.

Mankurun tedavül ettiği dönemde riyal gurusun artık piyasadaki kaybolduğu görülmektedir. Ya "esedi gurus" ya da sadece "gurus" ifadesi kullanılarak tek bir gurus ifade edilmeye başlanmıştır. Bu yeni gurusun Osmanlı gurusu olduğu tahmin edilmektedir. Bu gurusun rayici hazineye girerken 120 akçe, hazineden yapılan masraflarda 160 akçe olarak belirlenmiştir. Bu dönemde Osmanlı zolotası da darp edilmiş olmakla birlikte kullanımına pek

rastlanmamaktadır.

Mankur öncesi, mankur tedavülü ve mankur kaldırıldıktan hemen sonra piyasadaki paraların durumunda pek bir değişiklik olmamıştır. Piyasada az sayıda akçe bulunuyor, bulunanlar uzun süredir tedavülde olduğundan yıpranmış, bakırı ortaya çıkmış ve kızıla dönmüştür. Bir kısmı kenarlarından kırılmış bir kısmı da olması gerekenden daha fazla bakır karıştırılmış, sahte akçelerdir. Parenin piyasada bol miktarda bulunduğu; ancak sahtelerinin çok olduğu, kullanılmaktan aşınmış ve kenarlarının kırılmış olduğu anlaşılmaktadır. Mankur almaktan kaçınıldığı gibi akçe ve pare almaktan da kaçınıldığı görülmektedir. Diğer küçük paralar sümün ve lipurun kullanımı az olup, bunların da düşük ayarlısına rastlanmaktadır. Mankur öncesi ve sonrasında para konusunda değişenler, hazineye girerken ve hazineden çıkarken uygulanan rayiç farkı, akçenin resmiyetteki gümüşünün daha da azaltılıp, piyasadaki akçelerin standartlarına getirilmesi ve artık tek bir guruşdan bahsedilmesidir.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. Afyon Şer'iyye Sicil Defteri, *BOA, MŞH.ŞSC.d. 505, 519, 521, 522.*
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. Amasya Şer'iyye Sicil Defteri, *BOA, MŞH.ŞSC.d. 19.*
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. Ankara Şer'iyye Sicil Defteri, *BOA, MŞH.ŞSC.d. 67, 70, 71, 72.*
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. Balıkesir Şer'iyye Sicil Defteri, *BOA, MŞH.ŞSC.d. 705, 706, 707.*
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. Bolu Şer'iyye Sicil Defteri, *BOA, MŞH.ŞSC.d. 836, 839.*
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. Bursa Şer'iyye Sicil Defteri, *BOA, MŞH.ŞSC.d. B-148, B-149, B-150, B-151, B-210, B-286.*
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. Edirne Şer'iyye Sicil Defteri, *BOA, MŞH.ŞSC.d. 68, 69, 70, 71, 72, 73, 73-A, 655, 656, 657.*
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. Gaziantep Şer'iyye Sicil Defteri, *BOA, MŞH.ŞSC.d. 36, 37, 38, 39, 40, 41.*
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. İstanbul [T. 2] Şer'iyye Sicil Defteri, *BOA, MŞH.ŞSC.d. 252.*
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. Kastamonu Şer'iyye Sicil Defteri, *BOA, MŞH.ŞSC.d. 1, 4, 5.*
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. Kayseri Şer'iyye Sicil Defteri, *BOA, MŞH.ŞSC.d. 98, 99.*
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. Konya Şer'iyye Sicil Defteri, *BOA, MŞH.ŞSC.d. 35, 36, 38.*
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. Manisa Şer'iyye Sicil Defteri, *BOA, MŞH.ŞSC.d. 156, 157, 159, 160, 161.*
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. Rodoscuk [Tekirdağ] Şer'iyye Sicil Defteri, *BOA, MŞH.ŞSC.d. 1613, 1615, 1616, 1617, 1618, 1619, 1620, 1622.*
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. Trabzon [Ek Belge 1] Şer'iyye Sicil Defteri, *BOA, MŞH.ŞSC.d. 1855.*
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, *BOA, MŞH.ŞSC.d. 1856, 1859.*
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. *BOA, A.DVN.ŞKT.d. 13.*
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. *BOA, A.DVNS.MHM.d. 98, 99, 100, 101, 102, 104.*
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. *BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 11, 12, 13, 14,*

15, 16.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. BOA, AE.SAMD. II. 1.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. BOA, AE.SMMD.IV. 34-3874.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. BOA, C.DRB. 65-3280.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. BOA, İE.DRB.d. 1-78, 1-81, 2-162, 1-46, 1-25.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. BOA, MAD.d. 1078, 3891.

2. Kaynak Eserler

Anonim (2000). *Anonim Osmanlı tarihi (1099-1116/1688-1704)*. (Yay. Haz. Abdülkadir Özcan). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa (1995). *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*. (Haz. Abdülkadir Özcan). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa (2012). *Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca. 1106/1654-7 Şubat 1695)*. (Haz. Nazire Karaçay Türkal). [Yayımlanmamış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi.

Üsküdarî Abdullah Efendi (2017a). *Vâkı'ât-ı Rûz-merre I*. (Haz. Muzaffer Doğan). Türkiye Bilimler Akademisi.

Üsküdarî Abdullah Efendi (2017b). *Vâkı'ât-ı Rûz-merre II*. (Haz. Recep Ahışalı). Türkiye Bilimler Akademisi.

Üsküdarî Abdullah Efendi (2017c). *Vâkı'ât-ı Rûz-merre III*. (Haz. Erhan Afyoncu). Türkiye Bilimler Akademisi.

3. Araştırma ve İncelemeler

Akdağ, M. (2014). *Türkiye'nin iktisadî ve içtimaî tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Akgündüz, A. (1993). *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri 6/II: Kanunî Devri Kanunnâmeleri*. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.

Aykut, N. (1990). "Para Tarihi Bakımından Osmanlı Gümüş Sikkeleri". *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler, Marmara Üniversitesi Türikiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi (İstanbul 21-25 Ağustos 1989)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Aykut, Ş. N. (2002). "Osmanlı Sikkeleri". *Türkler*. (Cilt 10). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Berkes, N. (2018). *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bölükbaşı, Ö. F. (2018). "İstanbul'da Doğan Bir Osmanlı Sikkesi: Kuruş Yeni Belge ve Tespitler Işığında Osmanlı Kuruşunun Ortaya Çıkış Hikayesi". *Osmanlı İstanbulu VI*. (Cilt 6, 399-415, ss).

Koç, Ü. (2009). "XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıl Ortalarına Değişen Gümüş Arzı ve Yan-sımları Üzerine Bazı Değerlendirmeler". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(27), 269-286.

- Kütükoğlu, M. S. (2018). *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2002). Kuruş. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt 26, 458-459, ss). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2017). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sahillioğlu, H. (1964). "XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Râici". *Belgeler Dergisi*, 1(2), 228-233.
- Sahillioğlu, H. (1989). Akçe. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt 2, 224-227, ss). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sahillioğlu, H. (1965). *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740*. (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi). İstanbul Üniversitesi.
- Sahillioğlu, H. (1995). Esedi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt 11, 368-369, ss). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sahillioğlu, H. (1958). *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi.
- Sahillioğlu, H. (1978). Osmanlı para tarihinde dünya para ve maden hareketinin yeri (1300-1750). *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, 1-97.
- Shaw, W. A. (1895). *The History of Currency: 1252 to 1894*. London: Wilsons & Milne.
- Tezcan, B. (2009). "The Ottoman Monetary Crisis of 1585 Revisited". *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Brill, 52(3), 460-504.
- Yılmaz, H. (2018). "Osman Gazi'nin Kayıp İkinci Sikkesi ve Osmanlı Kuruluş Tartışmalarına Etkisi", *Âb-ı Hayât-ı Aramak: Gönül Tekin'e Armağan*. (Ed. Ozan Kolbaş, Orçun Üçer). İstanbul: Yeditepe Yayınları. 763-788.

**OSMANLI DEVLETİ'NDE ÖĞRETMEN YETİŞTİRMEYE
YÖNELİK İLK ADIM: DARÜLMUALLİMÎN'İN
KURULUŞU (1848-1869)**

“ ”

Turgut SUBAŞI^{1}*

¹ *Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, subasi@sakarya.edu.tr ORCID ID: 0000-0003-1677-0440

Giriş

Osmanlı Devleti'nde eğitim sistemi geleneksel kurumlar ve uygulamalar çerçevesinde şekillenmiş; öğretmen yetiştirme meselesi Tanzimat'a kadar müstakil bir sorun olarak ele alınmamıştır. *Sıbyan Mektepleri*'nde görev yapan öğretmenler, belirli bir meslek eğitimi sürecinden geçmeden okullarda görev alabilmişlerdir. Bu yapı, Tanzimat dönemine kadar eğitim ihtiyacını karşılamışsa da öğretmenliği standart bir meslek alanı hâline getirememiştir. Dolayısıyla öğretmenlik, devletin doğrudan düzenlediği ve denetlediği bir faaliyet olmaktan ziyade geleneksel uygulamalar içinde varlığını sürdürmüştür.

18. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'nde idarî, askerî ve mali alanlarda başlayan reform girişimleri, eğitim alanında da yeni arayışları beraberinde getirmiştir. Bu doğrultuda ilk olarak askerî sahada modernleşmeyi desteklemek amacıyla yeni okullar açılmış, ardından idarî alanlarda görev alabilecek nitelikli memur ve uzmanları yetiştirmek için çeşitli kurumlar oluşturulmuştur. Yeni açılan askerî ve teknik okullarda öğretmenlik görevi ise yabancı uzman ve subayların yanı sıra medreseyi bitirmiş, kendi imkanlarıyla batı dillerini öğrenmiş, teknik bilgilere vakıf kişiler tarafından yürütüldü. (Akyüz, 2006:23; Bilim, 2007:188-189) Ancak bunların büyük çoğunluğu modern eğitim anlayışının gerektirdiği bilgi ve becerileri karşılamakta yetersiz kalmaktaydı.

II. Mahmut merkezi otoriteyi güçlendirmek maksadıyla yönetim biçimini değiştirerek hükümet sistemini uygulamaya koymuştur. Yönetimdeki bu değişiklik kararı devlet kurumlarındaki nitelikli insan kaynağı ihtiyacını da ortaya çıkarmıştır. Padişah bu ihtiyacı gidermek amacıyla 1838'de *Rüşdiye Mektepleri*'nin açılması yönünde karar almışsa da II. Mahmut'un 1839'da ölümü üzerine uygulamada somut bir ilerleme sağlanamamıştır. Ancak Sultanın bu çabaları *Rüşdiye Mektepleri*'nin Tanzimat döneminde geliştirilip yaygınlaştırılmasına zemin hazırlamıştır. Tanzimat döneminde *Rüşdiye Mektepleri*'nin başkent İstanbul'dan sonra diğer vilayetlerde de yaygınlaşmaya başlamasıyla beraber bu okullarda eğitim verecek öğretmen eksikliği gündeme gelmiştir. Bu bağlamda yeniden yapılanma döneminde öğretmen yetiştirme meselesi bir zorunluluktan ziyade devletin eğitim politikalarının uygulanabilirliği açısından da önemli bir konu olmuştur.

Bu ihtiyaçlar doğrultusunda *Darülmüallimîn*'in kurulması, Osmanlı eğitim sisteminde öğretmen yetiştirmeye yönelik ilk kurumsal ve sistemli girişim olarak ortaya çıkmıştır. *Darülmüallimîn*, *Rüşdiye Mektepleri* için öğretmen yetiştirmeyi hedeflemiş; öğretmenliği belirli kurallar ve denetim mekanizmaları çerçevesinde tanımlamaya yönelik bir adım olmuştur. Böylece öğretmenlik, giderek devletin doğrudan müdahil olduğu ve geliştirdiği bir meslek alanı haline gelmeye başlamıştır.

Tanzimat'tan Önce Osmanlı Devleti'nde Öğretmenlik

Tanzimat'tan önce, devletin ihtiyaç duyduğu nitelikli insan kaynağını ve öğretmen gereksinimini büyük ölçüde *Medreseler* karşılamaktaydı. Her ne kadar *Medreseler* ihtiyaç duyulan kadroları yetiştiriyor olsa da medreselerin müfredatı modern eğitimin beklentilerine cevap vermemekteydi. Bundan dolayı 18. yüzyılda askeri modernleşme kapsamında açılan *Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun* ve *Mühendishane-i Berri-i Hümayun*'un öğretim kadrosunun büyük çoğunluğu medrese dışından, kendi çabalarıyla teknik bilgileri öğrenmiş, yerli hocalar ve yabancı uzmanlardan oluşmaktaydı. II. Mahmut dönemin de kurulan *Mekteb-i Tıbbiye-yi Şâhâne* ve *Mekteb-i Harbiye*'de benzer uygulamalar vardı. Diğer taraftan Tanzimat'a kadar *Sıbyan Mektepleri*'ndeki öğretmenlik hizmetleri çoğunlukla cami imamları tarafından yürütülmekteydi. (Dögüş, 2022:1527-1528) Yani Tanzimat öncesinde Osmanlı eğitiminde sistemli bir öğretmen yetiştirme programı mevcut değildi.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat öncesi eğitim düzenindeki temel problem; öğretmenliğin müstakil bir uzmanlık alanı olarak görülmemesidir. Bu dönemde öğretmenlik ilmiye sınıfının nüfuzu altında yürütülmüş mesleki bir kimliğe bürünmemiştir. Öğretmenliğin ayrı bir meslek olarak tanımlanmamış olması *Sıbyan Mektepleri*'nde de açık bir şekilde gözlemlenmektedir.

Yukarıda da belirtildiği gibi *Sıbyân Mektepleri*'nde öğretmenlik hizmetleri uzun süre cami imamları tarafından dinî bir vazife kapsamında yürütülmüştür. Bununla birlikte, Osmanlı eğitim tarihinde Fatih Sultan Mehmed döneminde yapılan düzenlemeler, öğretmen yetiştirme meselesine ilk kez sistemli ve nitelikli bir yaklaşım kazandırma çabasını yansıtmaktadır. Eyüp ve Ayasofya medreselerinde *Sıbyân Mektepleri* için öğretmen yetiştirmek üzere oluşturulan müfredat; *Arapça sarf ve nahiv* gibi dil derslerinin yanı sıra *tedris usûlü, mantık, muhasebe ve riyaziyyat (matematik)* gibi disiplinleri de içermekteydi. Böylece öğretmenlik, yalnızca dinî temsil görevi olmaktan çıkarılarak mesleki bir uzmanlık alanı olarak tanımlanmaya çalışılmıştır. Ancak bu yaklaşım, zamanla etkisini yitirerek yerini medrese *icazetine* dayalı geleneksel bir uygulamaya bırakmış; *Sıbyân Mektepleri*'ndeki öğretmenlik görevi yeniden ilmiye sınıfının yetki alanında yürütülen bir yapıya dönüşmüştür. (Subaşı, 2024:723)

Osmanlı Devleti'nde II. Mahmut dönemine kadar *Sıbyan Mektepleri* ve *Medreseler* *Şeyhülislâmın* yetki alanı içinde bulunmaktaydı. Ancak Sultan II. Mahmut zamanında eğitimle ilgili konular, geleneksel ilmiye teşkilatının dışına çıkarılarak eğitim reformlarının hukuki ve idari altyapısının hazırlandığı *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye*'de ele alınmaya başlanmıştır. 1838 yılında *ziraat, bayındırlık, sanayi, sanat ve fen* alanlarındaki gelişmeleri yürütmek amacıyla *Meclis-i Umûr-ı Nâfia* kurulmuş; eğitim işleri de “*memleketin faydalı hizmetleri*” kapsamında değerlendirildiği için bu meclisin görev alanı-

na dahil edilmiştir. Bu durum, medrese merkezli geleneksel yapının dışında yeni bir eğitim sisteminin oluşturulmasının artık zorunlu hâle geldiğinin fark edilmesi açısından önemlidir. *Meclis-i Umûr-ı Nâfia*, eğitim sisteminin düzenlenmesine yönelik adımların yanı sıra, öğrencilerin kabiliyetleri doğrultusunda eğitim ve meslek kazanmalarına yönelik çalışmaları da yapacaktır. Böylece eğitim faaliyetlerinin planlanması ve yönetilmesi görevinin ilk kez ulemâ sınıfından alınarak *Meclis-i Umûr-ı Nâfia*'ya verilmesi ve eğitimin medreselerin etki alanından çıkarıp devlet otoritesi altına alınması modernleşmesi açısından oldukça önemli bir adım olmuştur. (Altınova, 2010:23)

Diğer taraftan *Meclis-i Umûr-ı Nâfia* bir layiha hazırlayarak padişaha sunmuş ve layihada yer alan öneriler padişah tarafından da onaylanmıştır. Söz konusu layihada dikkat çeken en önemli husus, medrese dışındaki yeni bir eğitim-öğretim sisteminin gerekliliğinin fark edilmesi ve bu sistemin planlanması görevinin artık ulemanın değil, yeni oluşturulan bir kurulun yetkisine bırakılmasıdır. Bu gelişmeyle eğitim, medresenin denetiminden çıkarılarak devletin kontrolü altına alınmaya çalışılmıştır. Nitekim *Meclis-i Umûr-ı Nâfia*'nın hazırladığı bu layiha ve hemen ardından yeni okulların açılmaya başlaması, medrese dışında modern eğitim kurumlarının temellerinin atılmasında önemli bir aşamaya ulaşıldığını göstermektedir. (İlikli, 2010:29)

Tanzimat Döneminde Eğitim Reformları

Tanzimat Dönemi, Osmanlı eğitim tarihinde köklü dönüşümlerin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Devletin modernleşme hedefleri doğrultusunda eğitim sistemi yeniden ele alınmış; mevcut kurumların yetersizliği ve devletin yeni kurumlarına nitelikli memur ihtiyacı daha görünür hâle gelmiştir. Tanzimat reformlarında askerî ve idarî sorunlar öncelikli olarak çözüm bekleyen konular olduğu için fermada eğitim meselesine doğrudan yer verilmemiştir.

Sultan Abdülmecid bir yurtiçi gezisi sonrası 1845 yılında katıldığı Bâbiâli Yüksek Şurası'nın açılış konuşmasında reformların askeri alan dışında istenilen seviyeye ulaşamadığını dile getirerek Tanzimat yönetimini uyarmıştır. İstenilen seviyeye ulaşmayan reformların başında ise eğitim gelmektedir. Sultan Abdülmecid konuşmasında dini ve dünyevi her konuda cehaletin giderilmesinin zaruri olduğunu ifade ederek, eğitim alanlarının geliştirilmesine yönelik yeni okulların kurulmasının devletin öncelikli amaçları arasında yer alması gerektiğini dile getirmiştir. (Subaşı, 2011:273)

Sultan Abdülmecid'in Bâbiâli'de yaptığı bu konuşmadan sonra Tanzimat yönetimi, padişahın dile getirdiği konuları devlet yönetiminin en üst kurumu olarak bilinen *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye*'de ele alarak görüşmeye başlanmıştır. Yapılan görüşmeler sonucunda memleketin hangi alanlarda reforma ihtiyacı olduğu, bilim ve tekniğin yaygınlaştırılması ve eğitim işlerinin düzenli yürütebilmesi için çalışmalar yapmak üzere 11 Nisan 1845 yılında

Meclis-i Maârif-i Muvakkat adında bir alt meclis oluşturuldu.

Başkanlığına *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye* üyesi olan Melekpaşazade Abdülkadir Bey'in getirildiği meclis, yaptığı çalışmalar sonucunda 1846 yılının Temmuz ayında *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye*'ye detaylı bir rapor sundu. Sunulan bu raporda *Sıbyan Mektepleri* ve *Rüşdiyelerin* yeniden yapılandırılmasını, başkent İstanbul'da bir *Darülfünun*'un kurulmasını ve eğitim işlerini yürütmek üzere de sürekli bir meclisin oluşturulmasını teklif edilmiştir. İlk, orta ve yüksek olmak üzere üç kademeli öğretim sisteminin önerildiği bu raporda en hızlı gerçekleştirilen öneri eğitim işlerini tek merkezden yürütmek üzere sürekli bir meclisin kurulması olmuştur. (Bilim, 2007:115-116; Akyıldız, 2003:273).

Meclis-i Maârif-i Muvakkat'ın daimî meclis kurma önerisini inceleyerek kabul eden *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye*, ülkedeki eğitim işlerinden sorumlu olacak *Meclis-i Maârif-i Umûmiye* adında daimî bir meclis oluşturdu. Böylece *Meclis-i Maârif-i Umûmiye*, eğitim alanındaki kararların uygulanmasında önemli bir rol üstlendi. *Meclis-i Maârif-i Umûmiye*, mevcut *Sıbyan Mektepleri* ve *Mekteb-i Rüşdiyelerin* ıslah edilmesini, bu eğitim kurumlarında ahlâkî ve dinî eğitimin yanı sıra fen derslerinin de yer almasını kararlaştırdı. Ancak eğitim faaliyetlerinin tek bir meclis tarafından yürütülmesinin zor olacağı gerekçesiyle yapılacak reformların tespitinin ve müzakeresinin sorumluluğu *Meclis-i Maârif-i Umûmiye*'ye verilirken, uygulama ve denetim görevi ise yeni oluşturulan *Mekâtıb-ı Umûmiye Nezareti*'ne devredildi. (Yıldırım, 2010:60)

Alınan kararlara rağmen ilmiye sınıfının denetiminde olan *Sıbyan Mektepleri* ile ilgili düzenlemelerde hedeflenen başarı sağlanamadı ancak *Rüşdiyelerin* çoğaltılması ve geliştirilmesine yönelik hazırlıklar başarılı bir şekilde sonuçlandı ve ülkedeki *Rüşdiyelerin* sayısı giderek arttı. Ancak bu seferde bu okullarda yeni usule göre eğitim verecek öğretmene ihtiyaç duyuldu. Bu ihtiyacı gidermek, yeni usule göre öğretmen yetiştirmek amacıyla 1848 yılında *Darülmuallimîn* adında bir öğretmen okulu açılmasına karar verildi. (Akyıldız, 2003:273)

Ayrıca *Meclis-i Muvakkat*'ın bir diğer önerisi de *Darülfünun* kurulmasıydı. Burada okutulacak ders kitapları ile bilimsel telif ve tercüme eserlerin hazırlanmasını sağlamak amacıyla, 11 Şubat 1851 yılında "*Encümen-i Dâniş*" adıyla bir bilimler akademisinin kurulmasına da karar verildi. (Subaşı, 2022:772) *Meclis-i Muvakkat*'ın önerileri doğrultusunda Tanzimat yönetimi tarafından yapılan bütün bu çalışmalarla eğitimin yaygınlaştırılıp reformların uygulanması ve sürekliliğinin devam etmesi ve aynı zamanda sosyal, kültürel, bilimsel, gelişmelerin de önünün açılması hedeflenmiştir.

Böylece Sultan Abdülmecid'in destekleri ve Tanzimatçı devlet adamlarının çabalarıyla eğitim alanında önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Okul sayı-

sındaki artış ve 1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslimlere de kendi okullarını açma hakkı tanınması, eğitim faaliyetlerinin tek bir merkezden ve devlet tarafından yürütülmesini zorunlu hâle getirdi. Bu çerçevede merkezi otoriteyi güçlendirmek ve eğitim işlerini düzenli ve planlı bir şekilde yönetmek amacıyla 17 Mart 1857’de *Meclis-i Maârif Nezareti* kuruldu. (Subaşı, 2019:275-276)

Tanzimat dönemi eğitim alanındaki bütün bu kurumsallaşma girişimleri ve eğitimde modernleşme çabaları Osmanlı eğitim sisteminin geleneksel yapısından uzaklaşıp daha modern ve daha düzenli bir yapılanmaya geçişin temel adımlarını oluşturmuştur. Bununla birlikte açılan bu kurumlar ve okul sayılarındaki artış modern eğitim-öğretim kurumlarında ders verebilecek nitelikli öğretmen yetiştirme ihtiyacını ortaya çıkarmış ve bu durum Osmanlı Devleti’nde öğretmen okullarının kurulup yaygınlaşmasını zorunlu hale getirmiştir.

***Darülmuaallimîn*’in Kuruluş ve İşleyişi (1848-1869)**

Osmanlı Devleti’nde modern eğitim sisteminin geliştirilmesi sürecinde karşılaşılan en önemli sorunlardan birisi de nitelikli öğretmen eksikliği olmuştur. Daha öncede belirtildiği gibi Tanzimat’a kadar bu eksiklik medrese mezunlarının öğretmen olarak görevlendirilmesiyle giderilmeye çalışılmıştır. Ancak bu çözüm, modern eğitim ve öğretim anlayışının benimsendiği Tanzimat dönemi ile birlikte yetersiz kalmıştır. Tanzimat yönetiminin karşılaştığı güçlüklerden biri ise okullarda modern öğretim yöntemlerini uygulamaya çalışırken geleneksel eğitim anlayışına sahip kişilerin yeni açılan okullarda istihdam edilmesiydi. Bu durum, eğitimde yeniden yapılanma hedeflerine ulaşılmasını güçleştirmekteydi. Nitekim *Sıbyân Mektepleri*’nin ıslahı sürecinde ilmiye sınıfının etkisi açıkça görülmüş; bu nedenle eğitimde modernleşme girişimleri *Sıbyân Mekteplerinden* ziyade *Rüşdiyeler* üzerinden yürütülmüştür. *Mekteb-i Rüşdiyelerde* uygulanan “*usûl-i cedid*” yöntemlerinin başarı göstermesi ve bu okulların sayılarının hızla artması bu kurumlara nitelikli öğretmen yetiştirilmesini zorunlu kılmış ve neticede öğretmen okullarının kurulması kaçınılmaz hâle gelmiştir.

Görüldüğü gibi söz konusu düzenlemeler eğitim alanındaki pratik zorunlulukların bir sonucu olarak ortaya çıkarken diğer yandan bu girişimler, dönemin modernleşme düşüncesiyle uyumlu olarak daha köklü değişiklikler de kapsamaktaydı. *Darülmuaallimîn*’in kuruluş sürecinin arka planında bu değişimi görmek mümkündür. Tanzimat yönetimine göre, Fatih Sultan Mehmet ve Kanûnî Sultan Süleyman dönemlerinde *Medreselerin* disiplinli, sınav esaslı ve nitelikli yapısı zamanla bozulmuş ve bu kurumlar ezberciliğin hâkim olduğu, yeni öğretim yöntemlerinden yoksun öğretmenlerin çoğaldığı ve eğitim öğretimin kalitesinin giderek azaldığı kurumlar haline gelmiştir. Bu zafiyet reform çağında öğretmen yetiştirme meselesini yalnızca bir ihtiyaç değil, aynı zamanda acil bir öncelik hâline getirmiştir. Böylece ıslah çalış-

malarında yalnızca medreselerin eksiklerini telafi etmekten ziyade, yeni ve modern eğitim kurumlarında ders verebilecek nitelikte öğretmen yetiştirilmesine odaklanılmıştır. (Duman, Dilaver, 1996:651-652)

Bu anlayış doğrultusunda, Kemâl Efendi'nin öncülüğünde açılan ve “*usûl-i cedîde*” esaslarına göre eğitim veren *Rüşdiyye Mekteplerinde* elde edilen başarının sürdürülebilmesi, modern eğitim anlayışına uygun öğretmenlerin yetiştirilmesini zorunlu kılmıştır. Bu amaçla, 25 Temmuz 1847 tarihli *Meclis-i Maârif-i Umûmiye*'nin hazırladığı rapor *Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye*'ye sunuldu. Rapor müzakere edildikten sonra Sultan Abdülmecid'in 21 Ağustos 1847 tarihli iradesiyle onaylandıktan sonra gereken hazırlıklara başlandı. (Yıldırım, 2012:380-381)

Bu çerçevede *Mekâtib-i Umûmiye Nâzırı* Kemal Efendi'nin girişimleriyle sayıları giderek artan *Mekteb-i Rüşdiye*lere öğretmen yetiştirmek üzere İstanbul Fatih'te 16 Mart 1848 yılında bir *Dârülmuallimîn* açılmıştır. Eğitim süresi 3 yıl olan bu öğretmen yetiştirme okulunun idaresine başöğretmen olarak ulemeden Denizlili Yahya Efendi tayin edilmiş ancak kısa süre sonra ise bu göreve Ahmed Cevdet Efendi (Paşa) getirilmiştir. (Çetin, 2024:186)

Yeni açılan bu *Dârülmuallimîn*'e atanacak yönetici ve hocaların belirlenmesinde büyük bir titizlik gösterilmiştir. 1847 tarihli Sadaret tezkeresinde yönetici ve öğretmenlerin “*fazilet, dirayet, doğruluk, usûl-i talim ve tedrise vukuf ile güçlü ifade ve yazı kabiliyeti*” gibi niteliklere sahip olması gerektiği belirtilmiş; ayrıca Farsça dersinin yetersizliğine dikkat çekilerek atanacak hocaların talimatlara uygun ders vermesi, hesap ve coğrafya derslerinin ise *Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun* ve *Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun*'dan ehil kişilerce yürütülmesi kararlaştırılmıştır. *Mekâtib-i Umûmiyye Nâzırı* Esad Efendi'nin teklifiyle öğretmen kadroları oluşturulmuş; yönetici ve Arapça hocalığına Yahya Efendi, hesap ve coğrafya derslerine Osman Efendi, Farsça dersine ise Tefik Efendi atanmıştır. Ayrıca *Dârülmuallimîn*'de görev alacak müdür, öğretmen ve hizmetlilerin alacağı maaşlar da karara bağlanmıştır. Buna göre okulun müdürü, Hesap ve Coğrafya hocası için bin kuruş, Farsça hocası için beş yüz kuruş, hizmetli için yüz elli kuruş ödenecektir. Bununla birlikte gerek *Rüşdiyelerin* açılışında ve gerekse *Dârülmuallimîn*'in hazırlık sürecinde gayret gösterip bu sürece önemli katkılar sunan Kemâl Efendi ile birkaç memurun maaşlarının attırılması için *Mekâtib-i Umûmiyye Nâzırı* Esad Efendi tarafından padişaha bir talep yapılmışsa da bütçe yetersizliği nedeniyle padişah tarafından bu talep reddedilmiştir. Ancak padişah okulun temel ihtiyaçları ile yazı derslerinde kullanmak üzere gerekli olan altı bin kâğıdın alınmasına onay vermiştir. (Dilaver, Duman, 1996:656)

Okulun kuruluşundan itibaren öğretmen adaylarının nitelikli bir eğitim görmeleri için yenilikler yapılmaya devam edilmiş ve bazı öneriler de sunulmuştur. 1850 yılında *Dârülmuallimîn* müdürü olarak tayin edilen Ahmet

Cevdet Efendi 20 Nisan 1852 tarihinde *Meclis-i Maarif-i Umumiye*'ye sunduğu raporda öğrencilerin dil yeterliliği meselesi üzerinde önemle durmuştur. *Dârülmuaallimîn*'de dil öğretimi konusu kurumun temel sorunu alanlarından biri hâline gelmiştir. Arapça ve Farsçanın öğretmen adayları tarafından yeterli düzeyde öğrenilememesi, *Rüşdiye Mekteplerinde* görev yapacak nitelikli muallimlerin yetiştirilmesini güçleştirmiştir. Bu sorunun temel nedeni öğrencilerin geçim sıkıntısı sebebiyle ders dışı faaliyetlere yönelmek zorunda kalmalarıdır. Bu nedenle öğrenci sayısının azaltılması, bursların artırılması ve öğretmen adaylarının yalnızca öğrenimlerine odaklanmalarının sağlanması gerekmektedir. (Özcan, 1992:445-446)

Ahmed Cevdet'in öğretmen okullarındaki dil sorununa dair bu raporunun ardından okul ile ilgili hazırlıklar kısa sürede tamamlanarak kendisinin hazırladığı *Dârülmuaallimîn ilk Nizamnâmesi* 21 Mayıs 1852'de yürürlüğe girmiştir. Söz konusu nizamnâme, kurumun idarî ve malî yapısından mektebe kabul şartlarına, okutulacak derslerden mezunların statüsüne kadar pek çok düzenlemeyi kapsamaktadır. (Öztürk, 1993:551) *Dârülmuaallimîn Nizamnâmesi*, muhteva bakımından beş ana bölümden oluşmaktadır: İlk bölümde öğrencilerin sayı ve niteliklerine ilişkin hükümlere yer verilmekte; ikinci bölüm de ise öğrenci ve mülâzım denilen aday öğrenci kaydının yöntem ve esaslarını dört bent hâlinde düzenlemektedir. Üçüncü bölümde öğrenci ve mülâzımların öğrenim süreleri dört madde üzerinden açıklanırken dördüncü bölümde de *Dârülmuaallimîn* öğrencilerine yönelik işlemler ve uygulanacak yaptırımlar üç bent halinde sıralanmıştır. Son bölüm ise seçilmiş öğretmen adaylarının durumları ve görev alma süreçleri üç bent çerçevesinde hükme bağlanmıştır. (Gündüz, 2022:1)

Nizamnameye göre *Dârülmuaallimîn*'e ilk aşamada yirmi öğrenci kabul edilmesi planlanmış ve bu öğrencilerin tamamının burslu olarak okutulması kararlaştırılmıştır. Okula öğrenci kabulü ise yapılacak bir sınavla gerçekleştirilecek; bu sınavda adayların Arapça ibareleri anlama ve yorumlama, düşüncelerini düzgün biçimde ifade edebilme ile Farsça ve Matematik alanlarındaki yeterlilikleri ölçülecektir. Okulun yirmi asıl öğrencisi dışında, medrese mezunları arasından seçilecek mülâzımların da kaydı öngörülmüştür. Bu grupta öncelik baş mülâzımlara verilmiş, uygun bir aday bulunduğu takdirde kendilerinin sınavsız olarak okula kabul edilmesi kararlaştırılmıştır. Baş mülâzım bulunmadığı takdirde, diğer mülâzımlar için bir giriş sınavı açılacak ve bu sınavda başarılı olanların kayıtları yapılacaktır. Böylelikle sınırlı kontenjan esasına dayalı, planlı bir öğretmen yetiştirme sistemi hedeflenmiş; “mülâzımlık” statüsü ise adaylara, uygun şartlar oluştuğunda asil öğrenci statüsüne geçebilecekleri bir yetiştirme süreci sağlamıştır.

Adayların yeterlilik düzeyleri ve okula kabulüne ilişkin nihai karar ise *Meclis-i Maârif-i Umûmiye* ile öğretmenlerin ortak değerlendirmesi sonucu verilecekti. Kayıt işlemleri sırasında hiçbir şekilde kayırmacılığa veya ay-

rımcılığa izin verilmeyecekti. Ayrıca öğrencilerden belirlenen süre içerisinde öğrenimlerini tamamlayacaklarına ve mezuniyet sonrası ihtiyaç duyulan her yerde görev yapmayı kabul ettiklerine dair taahhüt senedi alınacaktı. Nizamnamede yer alan bu madde mezunların tayin konusunda serbest olmadığını, devletin ihtiyaç duyduğu bölgelerde görevlendirilmekle yükümlü kılındıklarını göstermektedir. Böylece Dârülmualimîn bir yandan öğretmen yetiştirme kurumu niteliği kazanırken, diğer yandan devletin Rüşdiye Mekteplerindeki öğretmen açığını planlı biçimde gidermeyi amaçlamıştır.

Dârülmualimîn Nizamnâmesi'nin Metni, <https://islamansiklopedisi.org.tr/darulmuallimin>

Dârülmualimîn'de öğrenim süresi üç yıl olarak belirlenmiş, öğrencilerin haftanın beş günü düzenli olarak okula devam etmeleri zorunlu kılınmıştır. Bu süre zarfında öğrencilerin ifade usulü, Farsça, gerekli düzeyde hesap, geometri, hey'et (astronomi) ve coğrafya bilgilerini edinmeleri amaçlanmıştır. Eğitim süresini tamamlayan öğrenciler bitirme sınavına tabi tutulmuş; bu sınavda başarılı olanlara diploma verilmiş, başarısız olanların ise okul ile ilişkileri kesilmiştir.

Nizamname, mezunların bir kısmının okul bünyesinde görevlendirilmesine imkân tanımakla birlikte, öğretmen ihtiyacının karşılanmasına yönelik daha geniş bir istihdam anlayışının benimsendiğini de göstermektedir. Nitekim *Dârülmualimîn* esas olarak *Rüşdiye Mekteplerine* öğretmen yetiştirmek amacıyla kurulmuş olmakla birlikte, ihtiyaç hâlinde diğer mektepler için de öğretmen yetiştirmiş ve bu okullara tayinler gerçekleştirmiştir. (Tamar, 2022:11)

Nizamnamede derslerin muhtevası öğretmen adaylarının mesleki bilgi ve becerilerini artıracak şekilde düzenlenmiştir. Müfredatın ilk dersi “*Usul-i İfade ve Talim*” dersi öğretim yöntem ve tekniklerine odaklanırken Farsça, aritmetik, geometri, ölçme bilgisi, astronomi ve coğrafya gibi dersler öğretmen adaylarının dil becerilerini geliştirmeleri, fen ve sosyal bilimler alanlarında da yetkinlik kazanmaları hedeflenmiştir. (Yıldız, 2014:370)

Nizamnamede öğrencilerin devam zorunluluğuna ilişkin hükümlerde yer almış ve öğrencilerin okula devam etmemeleri hâlinde burslarının kesileceği ve okuldan çıkarılacakları hükme bağlanmıştır. Bu düzenleme, *Dârülmuallimîn*’de öğrenci disiplininin ve sürekliliğinin esas alındığını; devlet tarafından sağlanan maddi desteğin, öğrencilerin eğitime fiilen ve düzenli katılımı şartına bağlandığını göstermektedir. Aynı zamanda öğretmen yetiştirme sürecinin disiplinsiz bir yapıdan ziyade, denetimli ve yaptırıma dayalı bir sistem içinde kurgulandığını ortaya koymaktadır. Bununla beraber isteyen öğrencilerin her yıl açılacak ara sınavlara girerek normal eğitim süresinden önce mezun olabilmelerine de imkân tanınmış; böylece zeki ve çalışkan öğrencilerin teşvik edilmesi amaçlanmıştır.

Ahmed Cevdet Efendi’nin, hazırladığı bu ilk nizamname *Dârülmuallimîn*’in yapısal ve idari açıdan gelişimine önemli yenilikler ve katkılar sağlamıştır. Cevdet Efendi, söz konusu nizamnamenin 4. maddesinde “*öğretmenliğin bağımsız bir meslek olduğunu ve bu mesleğin ancak bir okul aracılığıyla icra edilebileceğini*” vurgulamıştır. Böylece *Dârülmuallimîn*’in açılmasıyla öğretmenlik mesleği, Osmanlı eğitim sistemi içerisinde ilk kez resmî olarak ayrı bir meslek statüsüne kavuşmuştur. (Akyüz, 2006:20)

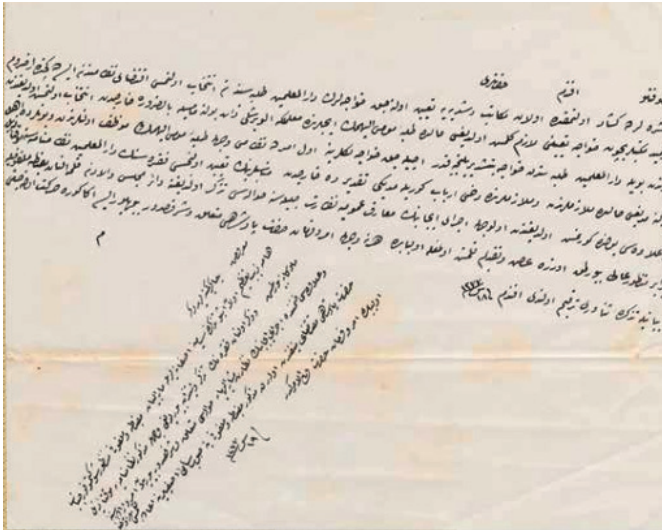
Nizamnamedeki bir diğer önemli yenilik, medrese talebelerinin geleneksel olarak yaptıkları gibi üç aylar boyunca İstanbul’dan ayrılıp cerre çıkmalarının (taşrada vaaz vererek ve halktan yardım toplayarak geçimlerini sağlamalarının) yasaklanması olmuştur. Cevdet Efendi bu yasağı iki gerekçeyle açıklamaktadır: Bunlardan birincisi, eğitim sürecinin üç ay kesintiye uğraması sonucu öğrenilen bilgilerin unutulma ihtimali olurken, ikinci gerekçe ise taşrada vaaz vererek ve halktan yardım toplayarak geçimlerini sağlamalarının öğretmenlik mesleğini icra edecek kişilerin saygınlığını zedeleyerek itibar kaybına yol açması şeklinde izah etmiştir. Bu durum, bir yandan Osmanlı yönetiminin öğretmenliği itibarlı bir meslek olarak konumlandırma gayretini ortaya koyarken; diğer yandan medrese kökenli öğrencilerin yerleşik alışkanlıklarını dönüştürme sürecinde karşılaşılan güçlükleri göstermesi bakımından dikkat çekicidir. (Somet, 2010:88).

Tanzimat yönetimi, nitelikli öğretmen yetiştirmeden modern eğitimin uygulanamayacağını geçte olsa fark ederek Darülmuallimîn’i kurması önemli bir aşamadır. Başka bir ifadeyle, ülkede modern eğitim ve öğretimin yerleştirilebilmesinin temel şartının, yeni açılan modern okullara medrese ge-

leneğine bağlı kişilerin değil, yeni usûllere göre yetişmiş kişilerin öğretmen olarak atanması olduğu anlayışı benimsenmiştir. (Kodaman, 1991:145)

Bu anlayış doğrultusunda, *Darülmuallimîn*'in faaliyetleri yalnızca hukuki düzenlemelerle sınırlı kalmamış; *Dârülmuallimîn Nizamnamesi Meclis-i Maârif-i Umûmiye*'de kabul edildikten sonra uygulamaya geçirilmiştir. *Dârülmuallimîn*'de yapılan düzenlemeler sayesinde kısa bir sürede çok sayıda *Mekteb-i Rüşdiyye* öğretmeni yetiştirilmiştir. Ahmet Cevdet Efendi, *Dârülmuallimîn*'de gerçekleştirdiği bu reformla olumlu sonuçlar elde edildiğini ve okula yönelik ilginin arttığını ifade etmektedir. (Cevdet Paşa, 1991:46) 1854–1855 eğitim öğretim yılında ilk mezunlarını veren *Dârülmuallimîn*'de, 1859 yılı itibarıyla deneysel derslerin de okutulmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu dönemde, *Dârülfünun* öğrencilerinin fizik derslerinde kullandıkları ve Avrupa'dan getirtilen araç-gereçlerden *Dârülmuallimîn* öğrencilerinin de yararlanmaları sağlanmıştır. (Özcan, 1992:442)

Bu olumlu gelişmelere rağmen, yeni açılan *Mekteb-i Rüşdiyeler*e dışarıdan öğretmen atanması *Darülmuallimîn* mezunlarının açıkta kalmalarına ve onların bazı şikâyetlerine yol açmıştır. Söz konusu şikâyetler *Mekteb-i Rüşdiyeler*e öğretmen atamalarında *Erzurum* ve *İzmit Rüşdiyeleri*'ne *Darülmuallimîn* öğrencileri arasında uygun aday bulunamadığından zorunlu olarak dışarıdan öğretmen tayin edilmesiyle ilgilidir.

Darülmuallimîn Nizamnamesi'ne Eklenen Geçici Madde, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, İstanbul 2014, s. 68-69

Şikâyetlerin *Maârif-i Umumiye Nezareti*'ne iletilmesi ve *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye*'de görüşülmesinin ardından alınan karar padişahın onayına sunulmuştur. Buna göre taşrada açılan *Mekteb-i Rüşdiyeler*e öğretmen

taininde, esas olarak *Dârülmualimîn* öğrencilerinden seçim yapılması öngörülmele birlikte, yakın dönemde Erzurum ve İzmit mektepleri örneğinde olduğu gibi öğretmen tayininde öğrenciler arasından uygun kişi bulunamaması nedeniyle dışarıdan öğretmen alınmıştır. Bu nedenle, yapılan şikâyet konusu değerlendirilmiş olup *Dârülmualimîn*'den öğretmen yetişene kadar yeni öğretmenler öncelikle bu okullardaki öğrenciler arasından, öğrencilerden uygun kişi yoksa mülâzım veya diğer görevliler arasından, hâlâ uygun kişi bulunamazsa dışarıdan atanacak şekilde karar verilmiştir. *Maârif-i Umumiye Nezareti*'nin 1 Mart 1861 tarihli yazısı sultan Abdülmecid'e arz edilmiştir. Sultan Abdülmecid yukarıdaki geçici maddeyi uygun bularak onaylamıştır.

Diğer taraftan *Rüşdiye Mekteplerine* öğretmen yetiştiren kurumların sayısı artarken, *Sıbyân Mektepleri*'nde de modernleşme ihtiyacı ortaya çıkmıştır. *Sıbyân Mektepleri*'nin, geleneksel eğitim sisteminin temsilcisi olan *Şeyhülislâmlığın* uhdesinde bulunduğundan, başlangıçta bu okullara öğretmen yetiştirilmesi düşünülmemiştir. Ancak 1862'de yapılan düzenlemelerle *Sıbyân Mektepleri* "*iptidâî mektep*" adıyla yeniden yapılandırılmış ve "*usûl-i cedid*" doğrultusunda eğitim vermeye başlanmıştır. (Ergin, 1977:578)

İptidâî Mektepleri'nin programına coğrafya, hesap, tarih gibi modern derslerin eklenmesi planlanmış ve bu yöntemi uygulayacak öğretmenlere ihtiyaç duyulmuştur. Bu amaçla, *Dârülmualimîn* bünyesinde 1868 yılında bir *Dârülmualimîn-i Sıbyan* açılmıştır. Mehmed Cevdet Efendi'nin ilk müdürlüğünü üstlendiği *Dârülmualimîn-i Sıbyan*'ın eğitim süresi iki yıl olarak belirlenmiş ve buraya burslu öğrenciler kabul edilmiştir. Ancak devlet adamları arasındaki anlaşmazlık ve tartışmalar nedeniyle bu okul üç yıl sonra kapatılmıştır. (Öztürk, 1993:551)

Osmanlı eğitiminde modernleşme ve öğretmen yetiştirilmesine yönelik bu çabalar önemli adımlar olarak görülmekle birlikte eğitim işlerinin kanunî ve sistemli bir şekilde düzenlenmesi esas olarak çalışmanın kapsamı dışında tutulan 1869 *Eğitim-i Umumiye Nizamnamesi* ile mümkün olabilmıştır.

Sonuç

Tanzimat dönemi eğitim reformları, öğretmen yetiştirme sürecinin sistemli hale gelmesi açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. *Darülmualimîn*'in kuruluşu, yalnızca bir öğretmen okulu açılması anlamına gelmemekte, aynı zamanda öğretmenliği bağımsız, kurumsallaşmış ve devlet denetimi altında bir meslek hâline getirme yönündeki bilinçli bir adımı da temsil etmektedir. Bu çerçevede, modern eğitim ve öğretimin yalnızca müfredat değişiklikleri veya öğretim yöntemlerindeki yeniliklerle değil, aynı zamanda nitelikli ve donanımlı öğretmenlerin yetiştirilmesi ile mümkün olacağı anlaşılmıştır.

Bu süreçte medrese dışındaki modern eğitim kurumlarında öğretmen

ihtiyacının ortaya çıkması, Osmanlı eğitim tarihinde öğretmen yetiştirmenin müstakil ve sistemli bir alan olarak önem kazanmasına yol açmıştır. *Darülmuallimîn*'in kurulması ile birlikte, *Sıbyân Mektepleri*, *Mekteb-i Rüşdiye* ve sonraki süreçte *Mekteb-i İdâdî*'ler için öğretmen yetiştirmek, öğretmenliği belirli kurallar ve denetim mekanizmaları çerçevesinde tanımlamak suretiyle modern eğitim anlayışını yerleştirmeye çalışmıştır. Öğretmenlik, artık sadece geleneksel bir görev değil, devletin doğrudan müdahil olduğu ve geliştirdiği bağımsız bir meslek alanı hâline gelmiştir.

Darülmuallimîn'in açılmasıyla öğretmen adaylarının eğitiminden, kabul süreçlerine ve mezuniyet aşamalarına kadar her yönüyle modern eğitim anlayışı benimsenmiştir. Tüm süreçlerin planlı ve denetlenebilir hâle gelmesi sağlanmıştır. Bu çerçevede öğretmen adaylarının seçimi, ders içerikleri ve sınav sistemi, modern pedagojik ilkelerle uyumlu hâle getirilmiş; meslekî bilgi ve becerilerin geliştirilmesi için modern yaklaşım benimsenmiştir. Ayrıca, öğretmenlik mesleğinin itibarı ve meslekî kimliği güçlendirilmiş, mezunların devlet ihtiyaçları doğrultusunda görevlendirilmesi güvence altına alınmıştır. Böylece öğretmen yetiştirme meselesi bireysel çabaların ötesinde, devletin resmi planlamasına tabi bir sistem hâline gelmiştir.

Sonuç olarak, *Darülmuallimîn*'in açılmasıyla birlikte eğitimde modernleşme ve öğretmen yetiştirme süreci, yalnızca öğretim yöntemlerinin geliştirilmesiyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda öğretmenlik mesleğinin itibarı, meslekî kimliği ve okulun devlet tarafından planlı biçimde yürütülmesi de güvence altına alınmıştır. Ancak bununla birlikte Osmanlı'da modern eğitim ve öğretmen yetiştirme girişimlerinin kalıcı ve hukuki bir zemine kavuşması 1869 Eğitim-i Umumiye Nizamnamesi ile mümkün olabilmektedir.

Kaynaklar

- Ahmed Cevdet Paşa. (1991). *Tezâkir* (C. Baysun, Haz., Cilt 4). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Akyıldız, A. (2003). Maârif-i Umûmiyye Nezâreti. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 27, s. 273–274.
- Akyüz, Y. (2006). Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında Dârülmuallimîn’in ilk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış. *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 20, 17–58. https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000532
- Altınova, A. (2010). *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri* (Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. (2014). *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*.
- Bilim, C. (2007). *Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734–1876)*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Çetin, S. (2024). Sorunların Gölgesinde Bir Muallim Mektebi: Ayıntab Darülmuallimini. *History Studies*, 16(2), 185–199. <https://doi.org/10.9737/historystudies.1401300>
- Döğüş, N. (2022). Osmanlı Devleti’nde İmamların Eğitimi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(3), 1523–1538. <https://doi.org/10.33437/ksusbd.1135147>.
- Duman, T., & Dilaver, H. (1996). İstanbul’da Açılan İlk Darülmuallimîn. *Erdem-Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, 9(26), 651–658.
- Ergin, O. (1977). *Türk Eğitim Tarihi* (Cilt 1–2). Eser Matbaası.
- Gündüz, M. (2022). Dârülmuallimîn Nizamnamesi. *Türk Maarif Ansiklopedisi*. Erişim adresi: <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/darulmuallimin-nizamnamesi/#yazar-1> (23.12.2025)
- İlikli, Y. (2010). *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Öğretmen Yetiştirme Sorunu (Darülmuallimîn ve Darülmuallimâtlerden Öğretmen Okullarına)* (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kodaman, B. (1991). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Türk Tarih Kurumu.
- Özcan, A. (1992). Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi. *150. Yılında Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 441–473.
- Öztürk, C. (1993). Dârülmuallimîn. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 8, 551–552.
- Somel, S. A. (2010). *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839–1908)*. İletişim Yayınları.
- Subaşı, T. (2011). Tanzimat Döneminde Eğitim Alanında Yeniden Yapılanma: Eğitim-i

Umumiye Nezareti'nin Kuruluşu. *International Conference On New Horizons in Education*, Guarda, Portugal, June 5–7, s. 750–760.

- Subaşı, T. (2019). Osmanlı Devleti'nin İlk Maârif-i Umûmiye Nazırı Abdurrahman Sami Paşa. İçinde R. Yaşa & H. Şahin (Ed.), *Prof. Dr. Mevlüt Koyuncu'ya Armağan*, Sakarya Üniversitesi Yayınları, s. 269–287.
- Subaşı, T. (2022). Encümen-i Daniş'in Kuruluş Gayesi ve Hedefleri. İçinde S. Sönmez (Ed.), *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Alanında Yeni Trendler IV*, Duvar Kitapevi, s. 768–784.
- Subaşı, T. (2024). 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesine Göre Sıbyan Mekteplerinin Yeniden Yapılandırılması. *6th International Cappadocia Scientific Research Congress*, Göreme, Türkiye, s.722–733.
- Tamar, İ. (2022). *Sivas Dârülmuallimîn-i İbtidâî Mektebi Tarihsel Gelişimi (1882–1924)* (Yüksek Lisans Tezi). Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Yıldırım, M. A. (2010). *Tanzimat Döneminde Meslek Okulları* (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yıldırım, M. A. (2012). Tanzimat Dönemi Darülmuallimîn Mezunlarının Rüşdiyelere Tayini. İçinde S. Kılıç, B. Koç, & T. Ercoşkun (Ed.), *Musa Çadircı'ya Armağan*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, s. 377–393.
- Yıldız, H. (2014). Osmanlı Devleti'nde Mülki (Sivil) Erkek Rüşdiye Muallimlerinin Nitelikleri, Hakları ve Sorumlulukları. *History Studies*, 6 (3), 369–382.